

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a

Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg

130. ÉVFOLYAM

BUDAPEST

2017. 3. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

B. Szabó János, PhD, tudományos munkatárs (Budapest Történeti Múzeum); *Bagi Dániel*, PhD, egyetemi tanár (Pécsi Tudományegyetem); *Balla Tibor*, az MTA doktora, alezredes, osztályvezető (Hadtörténeti Intézet és Múzeum); *Barta M. János*, PhD, tudományos segédmunkatárs (Eötvös Loránd Tudományegyetem); *Bálint Ferenc*, főmuzeológus (Hadtörténeti Múzeum); *Bene Krisztián*, PhD, egyetemi adjunktus (Pécsi Tudományegyetem); *Kemény Krisztián*, főlevéltáros (Hadtörténelmi Levéltár); *Lenkefi Ferenc*, kandidátus, főlevéltáros (Hadtörténelmi Levéltár); *Okváth Imre*, kandidátus, tudományos főosztályvezető (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára); *Reszei Zsolt*, PhD, levéltáros (Hadtörténelmi Levéltár); *Réfi Attila*, PhD, Plaschka-ösztöndíjas (Universitát Wien); *Szuromi Kristóf*, PhD, tanársegéd (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar); *Tóth Ferenc*, az MTA doktora, tudományos tanácsadó (MTA BTK Történettudományi Intézet); *Tóser Márton*, PhD, történész; *Veszprémy László*, az MTA doktora, alezredes, igazgató (Hadtörténeti Intézet); *Végh Ferenc*, PhD, egyetemi adjunktus (Pécsi Tudományegyetem, Történettudományi Intézet)

A reziümeket és a tartalomjegyzékeket *Bognár Katalin* (angol),
Márkus Andrea (francia), *Nasinszky Dezső* (orosz) és *Zachar Viktor Kristóf* (német) fordította.

A Szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata
Az MTA IX. Osztály Hadtudományi Bizottsága által „A” kategóriába sorolt, referált folyóirat

Főszerkesztő: *Kincses Katalin Mária*

Szerkesztő: *Somogyi Gréta*

Munkatárs: *Tóth Andrea*

Szerkesztőbizottság:

B. Szabó János, Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, Czigány István, Csikány Tamás, Dombrády Lóránd, Hermann Róbert (a szerkesztőbizottság elnöke), *Horváth Miklós, Kedves Gyula, Kiss Gábor, Kovács Vilmos, Lenkefi Ferenc, M. Szabó Miklós, Mészáros Kálmán, Okváth Imre, Pollmann Ferenc, Szabó Péter, Szakály Sándor, Varga J. János, Veszprémy László*

Tanácsadó testület:

Ágoston Gábor, Hajdu Tibor, Markó György, Pálffy Géza, Sallay Gergely Pál, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Tóth Ferenc, Urbán Aladár

Kiadja: a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum
A kiadásért felel: a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 325-16-44, 325-16-45, Fax: 325-16-04, e-mail: hkszerk@gmail.com
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: egy évre 4000,- Ft, negyedévre 1000,- Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél,
az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a
Hírlapterjesztési Központban (1089 Budapest VIII., Oreczy tér 1.,
postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-64-06).

További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben

TANULMÁNYOK

BAGI DÁNIEL – VESZPRÉMY LÁSZLÓ

UDVARI ÉS POPULÁRIS REGISZTER A XI–XII. SZÁZADI MAGYAR ÉS NÉMET KRÓNIKÁKBAN

Korai magyar és német elbeszélő források érintkezési pontjai

II. Konrád „győzelme” a magyarok felett 1030-ban

Vereség és győzelem nem teljesen egymást kizáró fogalmak, s itt nemcsak azokra a hadieseményekre gondolunk, ahol a kiegyensúlyozott erőviszonyoknak köszönhetően nem könnyű eldönteni, hogy egy adott ütközettel ki szerzett előnyt. Sok esetben a vesztes fél rendelkezett azokkal az intellektuális tartalékokkal, kancelláriával és udvari történetírókkal, akik uralkodójuk szája íze szerint hangszerelték át az eseményeket, elég, ha Mátyás magyar király példájára hivatkozunk.¹ A történelmi tények ismeretében senki sem vonja kétségbe, hogy a német uralkodó, II. Konrád 1030. évi Magyarország elleni hadjárata kudarccal végződött, amit akár vereségként is felfoghatunk. Leginkább csak a német kudarcra vonatkozó egykorú forrás szóhasználatának értelmezésén szoktak vitatkozni, tudniillik a magyarok 1030-ban Bécsset foglalták csak el, vagy Bécsnél magát a császári sereget is bekerítették.² A középkorban azonban markáns különvéleményt is megfogalmaztak a német krónikások, időben távolodva az eseményektől megpróbálták Konrád akcióját német győzelemként ábrázolni.

A magyarországi szakirodalom számára a német történetírók vonatkozó helyeinek számbavétele jól ismert Gombos Albin mintaszerű tanulmányának köszönhetően.³ Az átértékelő véleményekkel kapcsolatban Gombos úgy gondolta, hogy a krónikások összekeverték Konrád vereségét, fia III. Henrik sikeres 1042–1044 közötti magyarországi hadjárataival. Gombos ezekkel a híradásokkal – érthető okból – érdemben nem is foglalkozott. Ha megtette volna, csak megerősítve látta volna ítéletét, hiszen ezek a források egy kivétellel meglehetősen késeiiek. Így közöttük találjuk Matteo Palmieri (Matthaeus Palmerius) firenzei humanista *Liber de temporibus* című művét, a híres bécsi történetíró, Thomas Ebendorfer (1388–1464) osztrák krónikáját. A Gombosnál Sozomenus Parisiensisként emlegetett szerző (1387–1458) valószínűleg azonos Sozomenus Pistoriensisszel,⁴ aki

¹ Veszprémy 1998.; Kubinyi 2008.

² Wolfram 2002. 514–515. o.; Makk 1993. 53–55. o.; Varga 2003. 96–98.; Bresslau 1879. Bd. I. 297–298. o.

³ Gombos 1938. II. k. 109–132. o. (és új kiadása: Budapest, 1988.). A „Kasierchronik”-ot mi is kihagytuk a Veszprémy 2000. kötetből, miként kései volta miatt az ÁKÍF-ből is hiányzik. Gombos művében természetesen olvasható: Gombos 1937–1938. 2. k. 3264. o.

⁴ Excerpta ex Historia Sozomeni Pistoriensis ab anno 1001 ad annum 1294. Florentiae, Vivianus, 1748. Rerum Italicarum Scriptores. Róma, Lapi, 1906. Vol. 26:1. 88. o. „Corradus contra Pannonos et Dalmatas prospere gerit bellum”.

világkrónikáját 1455-ig vezette. Szintén kései a zsoldos katonából domonkos szerzetessé lett Hermann Körner krónikája (†1438), amelyet 1416-tól latinul, majd német nyelven írt. Valójában nehéz magyarázatot találni arra, hogy miért éppen a XIV–XV. századi történeti forrásokban jelentkezik ilyen erős igény arra, hogy átírják Konrád hadjáratának a kimenetelét, vagy – s ez esetben erről van szó – a források közül olyat válasszanak és kövessenek, amelyek a németek számára kedvezően ábrázolta a hadieseményeket. Meglehet, hogy a népnyelvű források felértékelődése adott nagyobb szavahihetőséget a *Kaiserchronik* változatának. Az egyetlen korai latin nyelvű forrás, amely az 1030-as hadjárat esetében német győzelemről tud, az 1283-ig haladó, s 1300 előtt szerkesztett *Annales Praedicatorum Vindobonensium*.⁵ Erre a különlegességre a kritikai kiadás kiadója is felfigyelt, s azt a *Melki évkönyvből* való téves átvételnek tulajdonította az 1049-es évből. Ám a hasonlóság csak néhány kifejezésre korlátozódik. A lényegi információt illetően valószínűleg valóban Konrád győzelméről tudott a bécsi szerző, amiben már ő is korábbi forrást követhetett.

Meglepő módon Gombos tanulmányában a hadjáratral kapcsolatban csak a legfontosabb középkori forrást nem említette, a XII. század közepén, 1140–1150 között íródott német nyelvű *Kaiserchronikot*.⁶ A XII. század közepétől az állítólagos német győzelem legfontosabb kútfeje a széles körben ismertté vált *Kaiserchronik* lett, s hatásában elhomályosította a *Niederaltaichi Évkönyvben* olvasható kortárs bejegyzést: „Konrád császár... Magyarországról azonban sereg nélkül tért vissza, anélkül, hogy bármit elért volna, mivel seregét az éhezés szorongatta és Bécsnél a magyarok fogságba ejtették”.⁷ Tudjuk, hogy az *Évkönyvet* alaposan hasznosította a magyar krónika korai szerkesztője is, igaz elsősorban a későbbi évek vonatkozásában. Az itt olvasható rövid szövegnek valóban semmiféle közvetlen filológiai kapcsolata nem mutatható ki a magyar krónikás szöveggel, egyáltalán a magyar szerző a hadjáratot meg sem említi. Az *Évkönyv* aztán elfelejtődött, s legközelebb Aventinus kéziratában bukkan fel ismét a XVI. század elején.

A magyar források közül az 1030-as hadjáratot István király legendái, *Nagylegendája* és a *Hartvik legenda* említi meg, meglehetősen terjedelmet szentelve az eseménynek.⁸ Közelebbi kapcsolat Szent István legendájához talán Wipónak, III. Henrik káplánjának *II. Konrád tettei* című, az 1024–1039 közötti éveket tárgyaló munkája áll. Wipo ugyanis a magyar szerző beállításával összhangban állítja, hogy „István „csupán az Úrtól kért sürgetve védelmet, miután egész országában könyörgést és bőjtöt rendelt el”, ami ered-

⁵ Ed. Wilhelm Wattenbach, 1851. Monumenta Germaniae Historica (MGH) SS 6. 725–732. o., itt 725. o. (Continuatio Praedicatorum Vindobonensium címmel): „Cui Stephanus rex Ungarie coactus subiugatur, et annum censum se daturum spondit”.

⁶ *Kaiserchronik*, Bd. 1. 379–392., 397–408. o.; Myers 2013. 51. fejj., 362–364. o.

⁷ AKÍF 239. o. Javított fordításom megjelent: Veszprémy 2002. 15–16. o. A fordítás problémájára *Wolf-ram* 2002. 514. o. Ellenkező véleményre lásd legutóbb: *Dubski* 2012. 118. o.; *Annales Altahenses maiores*. Ed. *W. Giesebrecht, E. L. B. von Oefele*. MGH Script. Rer. Germ. 4. 1868–1891.² 18. o.: „Chonradus imperator in Ungariam cum exercitu properans natali sancti Albani in dominica die in monasterio Altahensi pernoctavit. Rediit autem de Ungaria sine militia et in nullo proficiens, ideo quod exercitus fame periclitabatur et Vienni ab Ungris capiebatur.”

⁸ Mályusz Elemér lett figyelmes arra, hogy a magyar krónika meglepő módon elhallgatja a nagy magyar győzelmet. *Mályusz* 1966. 718. o.

ménnyel is járt.⁹ Wipo ugyan a császár visszavonulását a következő mondatban a magyar határvédelemmel, folyókkal, erdőkkel indokolja, s azzal, hogy a határszélen való pusztítással már elégtételt vett az őt ért sérelmen, a háttérben azonban a magyarok javára történt isteni beavatkozás gondolata kitapintható – még ha kimondottan nem is említi azt.¹⁰ Sejtethetően arra utal, hogy csak az égiek tudták megakadályozni a német győzelmet. A mű szöveghagyományáa a *Niederaltaichi évkönyvhöz* hasonlóan viszontagságos, de magának a szerzőnek III. Henrik kíséretében akár alkalmá is nyílhatott Magyarországon megfordulni, illetve a magyar politikával kapcsolatban akár első kézből információkhoz jutni.

A *Kaiserchronik* meghatározó írásműve a németföldi Magyarország-képnek.¹¹ Nem meglepő módon István király szent voltáról, kanonizációjáról semmit sem szól, ezzel szemben nagy részletességgel adja elő Konrád 1030-as magyarországi hadjáratát. Meglepő, hogy nem teszi szóvá a magyarok frissen szerzett hitét, bár egyszer hunoknak nevezi őket, ami egy pillanatra a *Nibelungenlied* kontextusába helyezi az eseményeket. Ugyanakkor, mintha István király egy nyugati ellenfél lenne, a krónika szerzője a csata előtt a nyugati krónikások szokása szerint beszélteti a magyar királyt a seregéhez. István hazájuk védelmére és becületük megőrzésére hívja fel katonáit.¹² Ebben persze elhelyezi azt a fricskát, hogy István király a Rajnán túl vezetett kalandozó hadjáratok emlékének felidézésével akarja bátorítani katonáit, ami a nyugati olvasó és hallgató számára ambivalens érzéseket kelthetett.

A meglepően részletesen előadott történetben a döntő momentum mégis Konrádnak a csatát megelőző napon megtapasztalt álma, amit főemberei fejtenek meg. Az álomban István király egy hajón közeledik a császárhoz, de mielőtt elérte volna és hozzá szólhatott volna, a hajó elsüllyedt, majd egy fekete kutya jelenik meg, amely felfalja a magyarokat. Az álomnak a szerepe a történetben kétségbevonhatatlanul a császár oldalán való égi beavatkozás bizonyítása volt. Nem utolsósorban ezt támasztja alá annak leírása, hogy a német császár meghökken a magyarok hatalmas számától, érzékeltetve, hogy azt emberi erővel nem lehet legyőzni.¹³ Konrád az égi támogatást meg is hálálta, méltónak bizonyult arra, hiszen a sebesültek és haldoklók látványa meglágyította a szívét, véget vet az öldök-

⁹ ÁKÍF 181. o. Wipo: *Gesta Chuonradi*. MGH Bresslau, SS. LXI. in usum scholarum. Cap. XXVI. 44. o. „Eodem tempore multae dissentiones inter gentem Pannonicam et Boioarios, culpa tamen Baioariorum factae sunt, ita ut Stephanus rex Ungarorum multas incursiones et praedas in regno Noricorum, idest, Baioariorum faceret; unde commotus imperator Chuonradus cum grandi exercitu super Ungaros venit. Rex autem Stephanus minime sufficiens adversus imperatorem, orationibus et ieiuniis in universo regno suo indictis, praesidium Domini tantummodo flagitabat. Imperator tam munitum regnum fluviis et silvis intrare non valens, multis tamen praedationibus, incendiis circa terminos regni iniuriam suam satis ulciscens, reversus est, volens tempore opportuniore coepta sua peragere.”

¹⁰ Wipo szövegére alapozva gondolta íjf. Horváth János, hogy a koronázási palást Szent Istvánnak a német betörés kapcsán tett fogadalmához köthető, mintegy fogadalmi ajándékként. Összefoglalóan: *Kovács* 1998. 47. o. Vö.: Györffy 1977. 353–354. o.

¹¹ *Radek* 2008. 190. o. (Előzmény: Disszertáció, Budapest, 2005. 166–167. o.)

¹² Kérdéses persze, hogy az István legenda megfogalmazása és a német szöveg között a hasonlóságon túl lehet-e közelebbi kapcsolat. (Contra quem rex consultum habens episcoporum et principum, ad tuendam patriam armatos totius Ungarie contraxit.) Itt vv. 16310–16315: „swer mir hiute hilfet miner eren”. Vö.: *Veszprém* 2012.

¹³ „Unger kusten sich an der stunt/ ahte unt zehenzech túsunt” (Vv. 16 304–16 305.) Értelmezésére: *Radek* 2009.

lésnek és a legyőzött ellenfél, azaz a magyarok fosztogatásának, a menekülő Istvánt pedig egy közeli, név szerint is említett, nem azonosított helyen, Rammeswerdében hagyta megpihenni.¹⁴ Az eseményeket a békekötés zárja, melynek során a korabeli forrásokkal, így Wipo leírásával összhangban István követküldéséről beszél. Más források persze, így az *Niederaltaichi évkönyv* arról is tud, hogy a fiatal Henrik maga ment Magyarországra békét kötni, amire 1031 tavaszán itineráriuma lehetőséget is kínálta, s amit Herwig Wolfram sem tart lehetetlennek.¹⁵

A krónika leírása a modern kutatást is foglalkoztatja. Vannak, akik nem vesznek tudomást a történeti ellentmondásról, s a krónikát az eseményektől független, pusztán irodalmi munkaként értékelik.¹⁶ A magunk részéről az álomnak nagyobb jelentőséget tulajdonítanánk, hiszen a magyar források a magyar–német háborúk során éppen az 1030-as győzelemmel kapcsolatban emelik ki a lehangsúlyosabban annak istenítélet jellegét. A forrás pedig nem más, mint István királynak szentté avatása körüli időben megszületett *Nagylegendája*, ami a XII. századra dél-német területen is könnyen ismertté válhatott. Ennek kéziratos emlékei vannak, hiszen a *Nagy ausztriai legendárium* az 1190-es évekre kialakult, s ezek a kódexek örökítették ránk István király *Kis- és Nagylegendájának* legkorábbi kéziratait. A *Nagylegenda* – s nyomában a *Hartviklegenda* – pedig név szerint is megemlíti Konrádot, akivel szemben Krisztus és Szűz Mária a magyar király pártját fogja. A név pontos említése annál is feltűnőbb, mert a hazai történeti forrásokban a német uralkodókat nem említik név szerint, a pápák pedig rossz névvel fordulnak elő.

Persze más olvasata is elképzelhető a motívum-párhuzamnak. Meglehet, hogy az égi motívumnak a magyar legendába való bevonása már egy korai német átértelmezésre volt egy határozott válasz. Valóban, a német szakirodalomban is régen felmerült annak lehetősége, hogy a *Kaiserchronik* ebben a történetben esetleg egy korábbi regensburgi, de legalábbis dél-német helyi hagyományt vett át.¹⁷ A magyar hadjáratokat egyébként tényleg sokáig emlegethették a német résztvevők, miként az 1051-es események kapcsán a németek ellátási nehézségeit Benno, a későbbi osnabrücki püspök kortárs életírása is megörökítette. Rendkívül érdekes, hogy a hadjárat kapcsán az életírás szerzője maga is népszerű német nyelvű énekekről és történetekről tesz említést: „*populares adhuc notae fabulae et cantilenaes vulgares*”-ról tesz említést (cap. 6.), amit csak a valóban rendkívüli körülmények indokolhatnak, s ilyennel találkoztak már 1030-ban is.¹⁸ A szóbeliséggel és a hősepikával való kapcsolatra utal a történetnek a német *Roland-énekekkel* való lehetséges kapcsolata. Monika Pohl tekintette át az álmok epikus szerepét, s hasonló epizódra a *Roland-énekben* bukkant, ahol Nagy

¹⁴ Talán Szent István legendájának és esetleg a *Kaiserchronik*nak is köszönhetően, tehát olvasott élményanyag hatására élhet tovább ennek emléke a helyi német–osztrák néphagyományban. Hivatkozik rá: Wolfram 2002. 251. o. Vö.: Maurer 1894. 160. o. A helyi monda szerint a Deutsch-Altenburgnál táborozó Istvánt a Szűzanya mentette meg II. Konrádtól és seregétől.

¹⁵ Wolfram 2002. 515–516. o.

¹⁶ Dickhut-Bielsky 2015. 221–222. o.

¹⁷ Pohl 2004. 230., ahol idézi ezt: *Kaiserchronik*, 374. o., 3. jegyzet. Pohl emellett a magyarokra használt „*vaige*” kifejezés használatával érvel. Érdekes, hogy Pézsa alapvető áttekintésében nem figyelt fel az égi beavatkozás és álomlátás hasonlóságára: Pézsa 1993. 130. o.

¹⁸ Vita Bennonis, 6. o. Fresingi Ottó az 1044-es német győzelemmel kapcsolatban tesz említést Hermann von Reichenau (der Lahme) énekéről (*Chronica*, VI, 32) *Vox haec melos pangat* címmel.

Károly álmában szintén egy kutya jut szerephez, aki megmenti végül a királyt, s a kutyában a költő Isten angyalát véli felfedezni.¹⁹ A krónika és a *Roland ének* közötti esetleges kapcsolatra további közös kifejezések azonosításával hoznak bizonyítékokat.²⁰

II. Konrád hadjárata a magyar elbeszélő forrásokban

A magyar krónikakutatás szempontjából a Konrád hadjáratához kapcsolódó isteni beavatkozásnak azért is van kivételesen fontos jelentősége, mert a kutatók azt korábban a magyar krónikában az 1051 évnél elmesélt hadicsellel hozták kapcsolatba. A két történetet ugyanis rokonítja egymással, hogy mindkettőben követről (*missus*) esik szó, aki a német császár nevében ad át a visszavonulásra felszólító hamis üzenetet. Gerics József érvelése nyomán általában az az elfogadott vélekedés alakult ki,²¹ hogy a *Nagylegendának* az égiek által a császárhoz küldött követére használt bizonytalanabb megfogalmazás, „*ceu missus*” feltételezi a magyar krónikában az 1051 évi eseményeknél leírtaknak az ismeretét, amit – némi fenntartással – mi is elfogadunk.²² Korábban már utaltunk arra, hogy a magyar krónika 1051-re vonatkozó szövege egy „folklorizálódott” szövegállapotot tükröz, ami fennmaradt és ma olvasható formájában semmiképpen sem tekinthető az eseményekkel egyidejűnek, de még közel egyidejűnek sem. Hasonló a helyzet a német krónikában leírtakkal.²³ A folklorizációra vonatkozó megjegyzésünk azonban nem zárja ki azt, hogy a krónikás szövegben, annak talán első szerkesztésében egykorú hiteles forrásokból, így akár a békeokmányokból is idéztek, amint azt Horváth János és Gerics József valószínűsítették.²⁴ Az 1040-es évek német hadisikerei, az 1030-ban a magyarok javára elveszített területek visszaszerzése után a németek emlékezetében joggal halványulhatott el tényleges vereségük emlékezete. Amit a korabeli krónikákban olvashattak, az egyébként sem árult el túl sokat az eseményekről, rendkívül szűkszavúan tudósítottak. A leginkább a földrajzi nehézségeket okoló érvelés, valamint a német visszafordulás ténye, s a bécsi kudarc alapján lehetünk ma biztosak az események kimenetelének a megítélésben. A legenda szövege kétsége vonhatatlanul ismerte a krónika 1051-re datált levélcseletét, amit tényszerűségében és szóhasználatába is átemelt a legenda szövegébe. Mindezt azonban – véleményünk szerint – az 1030-a győzelem körül kialakult és ismert német hagyomány ismeretében, melynek legkorábbi lejegyzése a *Kaiserchronik*ban olvasható. Igaz, Konrád

¹⁹ Rolandslied, vv. 7078–7127. Pohlnek a fekete magyarokra történő utalása nem találó, a fekete kutya színelével azonoságon kívül több kapcsolatuk nincsen. Uo. 232. o.

²⁰ Vö.: *Neuendorff* 1982. 123., 130–131. o.; *Pohl* 2004. 233. o.

²¹ *Gerics* 1961. 19–22. o.; *Gerics* 1978. 235–240. o., újraközölve: *Gerics* 1995. 16–19. o.

²² *Legenda maior S. Stephani regis*, chap. 14. SRH II. 389–390. o.: „Altera mox die nuncius ad unumquemque duces Germanorum in castra, ceu missus ab imperatore, venit, qui eis redeundi mandatum detulit...” *Chronici Hungarici compositio*, chap. 90. SRH I. 347–351. o.: „Ille autem simulans se a cesare missum obtulit litteras Gebarth episcopo”. A levélcselet mindkét esetben fiktív, irodalmi motívum volna miatt csábító lenne a legenda hatását feltételezni a krónikában, mint korábban én is gondoltam (*Veszprémy* 2014.). Ebben az esetben azonban nehezen lenne megmagyarázható, hogy a krónika miért hagyta teljesen említés nélkül az 1030. évi hadjáratot. Amennyiben persze a Szt. István *Nagyobb legendájának* későbbi datálásával számolunk, akkor még jobban értelmezhető az azonos motívum feltűnése a krónikában és legendában. *Thoroczkay* 2010. 24–26. o.

²³ *Veszprémy* 2014.

²⁴ *Gerics* 1974.; *Horváth* 1954. 309–311. o.

káplánjának, Wipónak a rövid híradása magvában egybe vág a legenda leírásával, miszerint István pusztán isteni segítségnek köszönhetette, hogy elkerülte a vereséget.

Könnyen elképzelhető, hogy a magyar legendaszerzőnek már csodás eseménnyel kellett a németek feletti győzelmet megmagyarázni, azt a győzelmet, ami a század második felében már hihetetlennek tűnt, vagy éppen a németek által terjesztett magyar vereséget megcáfolni. A magyar győzelem hazai szóbeli hagyományával is számolhatunk persze, még ha annak a magyar és a német krónikákban nem sok nyoma maradt is. A magyar krónikából teljesen hiányzik a hadjárat említése, a német források, így a *Niederaltaichi évkönyv* akkor sem írt sokkal többet, ha egyébként nem vonta kétségbe a magyar sikert. A *Kaiserchronik*ban említett csatáról a magyar források, az *István- legenda* egyáltalán nem tud, de a Bécsnél valóban megtörtént bekerítésről (amennyiben elfogadjuk Herwig Wolfram értelmezését), s az azt talán megelőző összecsapásról sem. Akár meglepőnek is lenne tekinthető, hogy az események leírásánál célja mind a magyar, mind a német szerzők esetében királyaik kegyességének és jámborságának az igazolása volt: István az égiek segítségével arat vértelen győzelmet, míg Konrád megálljt parancsol a harc hevében katonáinak és megkíméli az életben maradtakat.

A magyar legenda szerzője szemmel láthatóan nem használta a *Niederaltaichi évkönyvet*, a harcnak pusztán a kimenetével volt tisztában. Akár egy akkora már kialakult német szóbeli hagyomány létével is számolhatunk, melyre a magyar legenda szerzője egy nem is akármilyen választ adott: ha a németeknek egy kutya jön a segítségükre, addig a magyaroknak maga Szűz Mária. A német hagyomány lehetett az, ami rákényszerítette az *István legenda* szerzőjét, hogy egy méltó választ találjon – és talált is. A magyar forrásra való közvetlen német–osztrák reakció nem ismert, pedig, amint láttuk, a korai István legendákat bemásolták az ausztriai kéziratokba. Annál nagyobb hatást gyakorolt a német *Kaiserchronik*, ami negyvennél több XII–XVI. századi kéziratban hagyományozódott, s számos jeles szerzőnél kimutatható ismerete.²⁵ Nem meglepő, hogy a XV. századi szerzőknél, immár latinul, ismét felbukkan, alapvetően a német krónikára visszavezethetően. A *Kaiserchronik* ismertté válásához a latin fordítások is hozzájárulhattak, melyek közül az egyik, az Albert von Konstanz által a XV. század elején készült változat az Országos Széchényi Könyvtárban maradt fenn. Ez utóbbiban az erős rövidítések ellenére a Konrád-történet minden fontos eleme helyet kapott.²⁶

A lehetőségét nem lehet tagadni annak, hogy az 1080-as évekre az 1051-es magyar győzelemnek már kialakult egy „folklorizált”, a hadjáratral egyidős magyarországi feljegyzéseket alaposan átíró és kibővített változata, ami így – a levélcel leírása révén – akár hathatott is a legenda szövegére. Ebben az esetben a német (szóbeli) forrásokra adhatott válaszként számolhatunk Szűz Mária segítségének a beemelésével, míg a követ szó (*missus*) alkalmazása a magyar krónika ismert szövegére mehetne vissza.

²⁵ E. Nellmann in *Lexikon Literatur des Mittelalters*, Bd. 2. 263. o.

²⁶ *Vizkelety* 1983. 25–40. o.; *Vizkelety* 2009. 54. o.

III. Henrik nyúl szíve és Béla herceg heréje

A populáris és udvari regisztereknek az elbeszélő forrásokban való találkozására az 1030. évi csata emlékezetéhez hasonlóan a német uralkodó, III. Henrik és a magyar Béla herceg, a későbbi II. Vak Béla király szerencsés megmenekülésének története is találó példát nyújt. A magyar és német történetírás között érdekes motívumkapcsolat a trónörökös tudatos elpusztítására, fizikai bántalmazására adott parancs kijátszása és így a trónöröklés rendjének csellel való biztosítása.²⁷ Henriket ugyanis csecsemőként meg akarták öletni, de a parancsot azzal játszották ki, hogy egy nyúl szívét mutatták be bizonyítékként. A magyar krónikában Álmos fia, Béla herceg megvakítása és kasztrálása kapcsán olvashatunk hasonló történetről, ahol a megvakítást teljesítették, de a végrehajtók visszarettennek a kasztrálástól, és a gyermek heréi helyett kutyaherét mutatnak be uruknak (150., 157. fejezet).²⁸ A különbségek a magyar és német történetek között nagyok, még ha a 157. fejezetet egy további motívum is közelíti a német példákhoz. A magyar szövegben a halálán lévő király, látszólag nem tudván korábbi parancsáról, elcsodálkozik, hogy a gyermek életben van. Korábban pedig a gyermek meggyilkolására nem adott parancsot, de a krónikás szöveg belső logikája most ennek feltételezését mégis megengedi.²⁹ A történetek aligha hatottak egymásra, a meseszöveg technikája azonban megengedi közös irodalmi motívumok meglétének a valószínűsítését. Egyébként a kasztrálás politikai jellegű konfliktusokban nem számított ritka esetnek, így járt III. Vörös Boleszláv is a törvényesen hatalomra került Jaromirral szemben, akit kasztráltatott, és arra kényszerítette, hogy két testvére anyjkkal együtt külföldre meneküljön.³⁰ Olderichnek köszönhetően később még meg is vakították.³¹ A példákat a bizánci politikai gyakorlatból is lehetne gyarapítani, mind a megvakítás, mind a kasztrálásra vonatkozóan.³²

A német történet II. Konrád császárra és utódára III. Henrik későbbi császárra vonatkoztatva jelenik meg. Közvetlen, szövegszerű megfelelés persze nem található a német és magyar források között, de nyilvánvalóan mindkettő egy irodalmi, világirodalmi motívumra vezethető vissza, melyek között a Trója történet Parisa éppúgy említhető, mint a Tristan-történet. A történetet részletesebben a *Gesta Romanorum* őrizte meg, de elsőként, igaz rövidebben Viterbói Gottfried *Pantheonjában* olvasható.³³ Onnan aztán szám-

²⁷ Összefoglalóan lásd: Küsters 2012. 269–275. o.

²⁸ SRH I. k. 429–430., 442–443. o.

²⁹ Vö.: Thompson 1934. 329. o. (K5/2.2)

³⁰ Thietmari Chronicon V. 23. (15) 247. o.: „Interim Boemiorum dux Bolizlavus, quia potestas consortis et successoris et semper pavida, Iaremirus fratrem eunuchizans, iunioremque Otelricum in termis suffocare cupiens, una cum matre eosdem patria expulit...”

³¹ Erre legutóbb: Bagi 2016. 162–170. o.

³² Tracy 2013.

³³ Ed. Georg Waitz, MGH SS., 22, 1872. 107–305. o. Hosszabb verses és egy rövidebb próza változatban is, vö. még: „Flores temporum” MGH SS 24, 237. o.

talán krónikába és más népszerű olvasmányba, mint a *Legenda aurea*³⁴ a *Pelagius-legendába* is megtalálta útját.³⁵

E történet szerint II. Konrád haragja elől egy bizonyos Lipót (Leopold) gróf feleségével együtt elbujdosik a Fekete-erdőbe. A császár egy vadászat során elszakad a kísérőitől és éjjel éppen abban a kunyhóban talál menedéket, ahol a pár lakik. A grófnő azonban éppen azon az éjszakán ad életet egy újszülöttnak. A császárt álmában – a *Gesta Romanorum* szövegét követve – egy hang háromszor arra inti, hogy meneküljön, mert megszületett az utóda: „fuge, fuge, fuge Conrade, hic puer primogenitus gener tuus erit.” Erre a császár parancsot ad kísérőinek (vadászok, szolgálók a különféle változatokban), hogy öljkék meg a gyermeket és mutassák be annak kivágott szívét a tett bizonyosságként. A kísérőknek azonban a gyermek szépségén és nemes vonásain megesik a szívük, s egy frissen megölt nyúlnek a szívét mutatják be, a gyermeket pedig kirakva az erdőben sorsára hagyják. Egy herceg találja meg, akit addig gyermektelen feleségével együtt a magáénak fogad el, sőt születést színelve a külvilág számára is hihetővé tesz. Az ifjút annak kiváló tulajdonságai azonban a császári udvarba emelik, ahol a császár csak hosszabb gyanakvás után válik bizonyossá személyét illetően, és egy, a saját halálos ítéletét jelentő levéllel együtt a császárnéhoz küldi. Urias-levélként³⁶ a császárné kötelességévé teszi a levél hozójának meggyilkolását. Útközben azonban a gyermek megszik egy monostorban, ahol egy kíváncsi pap (presbíter) elolvassa és kicseréli a levelet. Úgy vakarta ki a szöveget és úgy cserélte ki a levelet, hogy közben a császár pecsétje érintetlen maradt. Az új szöveg szerint a levél átadója a trón örököse, s hozzá kell adni a császár leányát. A császárné pedig összeházasítja a lányával az ifjút, amit aztán a császár kényszerűségből, Isten akaratába belenyugodva tudomásul vesz.

A történetet a *pia fraus*, a kegyes csalás példajaként is értékeli, ami három alkalommal is megmenti a gyermek életét. A történet az udvari műveltség, a *curialitas* elemeit és annak ismeretét villantja fel, az írásbeliség fontosságára utaló megjegyzésekkel együtt. A hamisítás módja, a pecsét sértetlenül hagyása egyébként pedig III. Ince 1198-as rendelkezésében is feltűnik, mint a hamisítás egyik gyakori módja. A későbbi változatokban a történet sokat változik és bővül, melynek nyomon követésére itt nincsen módunk. A gróf nevét pontosítják, Diepold von Kalw lett, akiről tudni lehet, hogy egy kolostor, Hirsau közelében rejtőzik el. A levélhamisítás kolostori epizódjának helyszíne Speyer lett, ami megmagyarázza, hogy miért oda temették később a császárt. Tudni vélik, hogy a levélben a pap a „by dime leben gib deme jungen den tod” mondatot úgy alakítja át, hogy

³⁴ *Legenda aurea*, 978–980. o. (*Legenda aurea*, 1870. fol. 840.) Összefoglalóan a szövegek kiadásával: *Grudzinski* 1912. 546–566. o. Felveti, hogy Gottfried esetleges forrásában talán csak egy „C” szíglával jelölt királyról volt szó, akit ő azonosított Konráddal. Gottfried mindenestre csak annyit mond (247. o.), hogy ott alapították Hirsaut, ahol a későbbi császár született. Motivációjaként Hirsau alapítását is felveti, amit esetleg már előtte III. Henrikhez kapcsoltak. A történet keleti eredetére, valamint két középkori francia történetben való feltűnésre is megfontolandó érveket hoz.

³⁵ *Gesta Romanorum* Nr. 20. Cap. 20. (19.), 315–316. o. (Magyar fordításban. Haller Jánostól, Kolozsvár, 1695. Kiadta *Belia György*, válogatta *Kelecsényi Gábor*. Budapest, 1977. 31–33. o. „A nyomorúságról és háborúságról”).

³⁶ 2 Sámuel 11,14.

„gib... dine tochter”.³⁷ Az andechsi krónikában egy andechsi gróffal hozzák kapcsolatba, Dietrich von Nieheim pedig Paderborni püspöki tartományba helyezi az eseményt.³⁸

A történetnek a hirsau kolostor alapítástörténetébe való beleszövése nagyban hozzájárult annak ismertté válásához. A bencés monostort először 830-ban alapítják meg, vélhetően a később ismertté vált Calw-i grófok ősei. Tudjuk, hogy IX. Leó pápa németföldi utazása során 1049-ben megbízta unokaöccsét, II. Adalbert von Calw-ot a monostor újjáépítésére, aki azt tíz év alatt meg is valósította. Így a monostor alapításának az egyébként kegyességéről ismert III. Henrikkel való kapcsolatba hozása kronológiailag lehetséges, még ha konkrét kapcsolatról nincs is tudomásunk. Maga Gottfried a történeti valósággal szakítva III. Henriket megteszi a kolostor alapítójának, amivel egy makacsul továbbélő hagyomány alapját veti meg. Nem dönthető el, hogy egy, Gottfried idejében már élő hirsau hagyományt foglalt-e bele krónikájába, vagy a mesés történetet és Hirsau alapítását ő maga kapcsolta-e össze.

Érdekes, hogy a híres humanista Johannes Trithemius *Hirsau évkönyvek* című, 1509–1514 között íródott művében már kritikusan olvasta Hirsau alapítástörténetét, miszerint a kolostort ott alapították, ahol a későbbi III. Henrik császár született volna.³⁹ Kétségbe vonta a leírtak életszerűségét, azt például, hogy egy pap bele mert volna írni egy császári levélbe, vagy hogy egy egyszerű emberhez hozzáadtak volna egy császárlányt stb. Kétségeiben azonban nem maradt egyedül, így Jacob Twinger von Königshofen, majd később Johannes Nauclerus (†1510) is hasonlóképpen nyilatkozott.⁴⁰

A történetnek további érdekessége, hogy apa és fia, II. Konrád és III. Henrik (1017–1056) történetében semmi hasonló eseményt nem találunk. Sőt, a német történelemben párját ritkító jelenségként az utódlás teljesen simán történik, pontosan úgy, ahogyan azt Konrád megtervezte. Konrád fiát már kezdettől fogva utódjának nevelte és hatalmát igyekezett biztosítani. Henrik még gyermekként megkapja 1027-ben a bajor hercegséget, majd 1038-ban a sváb hercegséget, miközben 1028-ban ünnepélyesen designálják és társkirálynévá kenik fel. Az egyetlen támpontunk Henrik második házassága lehet, amelyet túlságosan is közeli rokonával, V. Vilmos aquitániai herceg leányával, Poitou-i Ágnessel kötött meg 1043-ban. A király uralkodási gyakorlatával szembeni kritikák részben házassága kritikájaként jelentek meg. Siegfried gorzei apát 1043-ban a kapcsolatot bűnnek nevezte, és nem fogadta el, hogy a házasságot a burgund és német területeken elért béke szentesítené és megerősítené.⁴¹ Meglehet, hogy az udvari környezetben ezekre a kritikákra reagáltak a tényleges események megtörténtét követő évtizedekben, utólagos magyarázatát adva a kritikára okot adó házassági kapcsolatnak vagy éppen kapcsolatoknak.⁴²

Meglehet, hogy a házassággal kapcsolatos mendemondák még az apa, Konrád és Gizella házasságára vonatkoznak, amit a kortársak, főpapok, a krónikás Thietmar és maga az uralkodó, II. Henrik is nehezményezett, mivel ötöd fokon rokonok voltak. Gizella, kora egyik legszebb és legambiciózusabb, s személyében a sváb és burgund hercegség

³⁷ A későbbi mondai variánsokat összegyűjti: Kommentar, 476–480. o.

³⁸ Graf 1987. 162–163., 180–183. o.

³⁹ Trithemiusra lásd: Staubach 1988. 263–316. o.

⁴⁰ Schreiner 1991. 307–309. o.

⁴¹ Weinfurter 2008. 86. o. Összefoglalóan: Wolfram 2002. 159–161. o.

⁴² A király személyét érintő egyéb természetű kritikára lásd a regensburgi Otloh látomását: MGH SS XI. 384. o.; Prinz 1988. 531. o.

megöröklésével kecsesgató nőalakja korántsem volt problémátlan. Konrád már harmadik férje volt, a korábbiak pedig – legalábbis a második mindenképpen – gyanús körülmények között haltak meg. A második, a Babenberg házból való Ernest a pütkösdöt követő héten vadászott és egyik kísérőjének a nyila végzett vele (1015), de utolsó, feleségére vonatkozó szavait feljegyezték, amit később tetézt az a mendemonda, hogy Konrád el is szöktette hitves-jelöltjét. A későbbi III. Henrik életét bonyolíthatják volna Konrád törvénytelen gyerekei, de ennek nem volt különösebb visszhangja, a trónutódlásért folytatott küzdelembe korai haláluk miatt ezek nem kapcsolódtak be.⁴³

Írásunkban magunk is használtuk a „folklorizálódás” kifejezést, ami ebben az esetben félrevezető is lehet. A kérdésfelvetés alapján arra irányul, hogy a történetek alulról, a népi énekmondók felől, a népi hagyományból terjedtek-e az udvar felé, vagy fordítva. A magyar szakirodalomba a kifejezést a krónikákkal kapcsolatban az alulról terjedő „népi hagyomány” értelemben Kristó Gyula vezette be, bár a tudós irodalommal, így a Trója-történetekkel való szoros kapcsolatát ő sem tagadta.⁴⁴ Hasonló eredményre jutunk a vizsgált epizódok esetében is: a történetek udvari, tudós környezetben kerültek megformálásra, s magától értetődően feltételezhető szóbeli alakulása és terjedése is udvari körökből indulhatott. Ennek bizonyítása a III. Henrik születéséhez kapcsolódó történetben a legjobban megragadható. A sorsára hagyott, meggyilkolni szándékolt királyi származású gyermek motívumát a klasszikus és késő antik irodalomra lehet visszavezetni. A közvetlen mintát azonban a XII. századi krónikás számára nyilván nem ezek jelentették: Szophoklész Ödipusza, Herodotosz (I:5), Plutarchos Romulus életrajza. Konrad von Würzburg trójai háborús történetében azonban tényleg forrásként jelenik meg a magyar Anonymus kapcsán is fontos szerephez jutó *Excidium Troiae* vagy Simon Capra Aurea apát XII. század közepi latin *Iliásza*, Paris történetével. A magyar krónika előadásához a végzetesnek szánt tett hamis bizonyítékának a motívuma közelíti leginkább. Konrad von Würzburgnál ez egy kutyának a kivágott nyelve, ami egyúttal Gottfried Tristánjával is rokonítja a történetet, ahol pedig a sárkány nyelve a történet „csattanója”.⁴⁵ Clausen-Stolzenburg szerint Gottfried is Konrad von Würzburg forrásainak egyikét, köztük talán a latin Apollonius történetét hasznosíthatta a történet megformálásakor.⁴⁶ Viterbo Gottfried előadása mögött többen, így Quirin is felfedezték az élőbeszédre jellemző elbeszélésre utaló stiláris nyomokat.⁴⁷

A magyar történet sajnos kibontatlanul marad, csak sejthető, hogy Béla herceg Henrikhez hasonlóan udvari, vélhetően egyházi környezetben töltötte életét, míg ki nem derült trónra való alkalmassága.⁴⁸ Ez világosan megkülönbözteti a klasszikus példától,

⁴³ Wolfram 2002. 49–59. o. A témához jó eligazítást nyújt, noha éppen III. Henrik történetét nem említi: Graus 1969. 65–93. o.; Graus 2002.

⁴⁴ Kristó 1972. 53–73. o.; Kristó 1983. 330–353. o. Kristó Gyula alapvetően az alulról táplálkozó, népi kisepikára próbált következtetni az általa elemzett történetekből: „Végső soron XI–XIII. századi kisepikánk bifurkálódása is rávall az azt teremtő társadalmi valóságra, a XI. századi Magyarországon győzedelmeskedő feudalizmusra, s az azt előrevívő osztályharca.” Uo. 353. o.

⁴⁵ Itt kutya májáról, ill. nyelvéről van szó (V, 2863–2972). Vö.: Clausen-Stolzenburg 1995. 145. o.

⁴⁶ Clausen-Stolzenburg 1995. 216. o.

⁴⁷ Quirin 1991. 183. o. A kivágott nyelvre a Gellért-legendában lásd: Heller 1916.

⁴⁸ A magyar krónika más helyein előforduló hamisított levél motívum (1051-re, Képes krónika 90. fej., vagy éppen a titkokat kileső papi személy (1073-as, 114. fejezet, itt a székszárdi apát menti meg Géza herceg életét) motívuma is az udvari történetek alkotóelemeiként azonosíthatók.

ahol általában egyszerű pásztorok nevelik a megtalált gyermeket. A magyar krónikában előkelő uraknak van tudomása a rejtőzködő hercegről, s ők is hozzák az udvarba. Joggal tételezhetjük fel, hogy Béla herceg megmenekülése a magyar udvarban is egy, a krónikában lejegyzettnél sokkal gazdagabb történet kialakulását eredményezhette, melynek csak a csattanóját örökítették meg a *Képes krónika* ránk maradt szövegében. A virágzó, a nyugati irodalmi divatok irányában nyitott udvari kultúrának ez is fontos bizonyítéka, ami mára nem rekonstruálható módon terjedhetett a szóbeliség, majd a nyomtatott művek megjelenése után az írásbeliség csatornáin át, s valóban folklorizálódhatott.

FÜGGELÉK

I. A Császárkrónika II Konrád hadjáratáról⁴⁹

István magyar király sok rosszat tett a birodalom ellen,
Ami igen csak felbőszítette a fejedelmeket.
Tudatták ezt Konrád királlyal,
Konrád király pedig megparancsolta, hogy induljanak a magyarok ellen:
Szorgosan megindultak a fejedelmek, svábok és bajorok és osztrákok,
Mily szívesen voltak ott velem!
Erre István király megparancsolta, hogy menjenek eljűk (a magyarok),
És így szólt hozzájuk:
Hát jól figyeljen minden vén és ifjú,
Bizonyos, amit hallottam, hogy őseim a Rajnán túl is harcoltak.
Hát mostanra annyira elgyengültünk, hogy minket támadnak meg?
És nem vagyunk képesek ezt kivédeni?
Bárki, aki segít ma megvédeni a becsületemet,
Mindörökre megjutalmazom,
S bárhova is vezesse innen Isten,
Szeretetem fogja kísérni.
Konrád király magához vette egyik emberét,
és fölhágot egy magasabb hegyoldalra,
ahonnan jól látta az ellene vonuló magyarokat.
Ekkor a magyarok száma 108 ezer fő volt.
A király visszafordult a vártárol,
s az övéihez vágtatott legott,
a fejedelmek pedig sietve odasereglettek hozzá.
S így szólt a császár: tegnap hajnalban azt álmodtam,
hogy István király egy nagy hajón jött velem szembe,
ám amikor meg akart szólítani, a hajója a fenékig elsüllyedt.
Azután egy ébenfekete kutya érkezett,
és felfalta az embereit,
de nem tudom, hogy mit jelentsen ez.”

⁴⁹ Forrás: MGH Deutsche Chroniken I. 375–376. o. (Vv. 16 275–16 371.) Hannover, 1895. Ford. *Bagi Dániel*.

És így szólott valamennyi fejedelem:
Rögtön megmagyarázzuk ezt az álmot.
Borzasztó szenvedés vár a magyarokra,
ma halál fiai lesznek mind.
Vagy elmenekülnek előlünk,
s országukat tűz emészti el majd,
s kő kövön nem marad ott semmi.
Beteljesedik hát az álom, amely a végzetüket mondja el.

S nagyszámú harcossal gyűltek össze a csapatok
a birodalom minden sarkából.
Azonban nem harcoltak egyformán,
a bajorok lándzsáikkal sikerrel törték át az ellenség harcvonalát.
István király alig tudott néhány emberével menekülni onnan.
(István) Rammerswerthben pihente ki magát,
de mekkora nyomorúság tört a hunokra rá!
A haldoklók és sebesültek jajveszékése
meglágyította Konrád király szívét,
megálljt parancsolt a vérengzésnek
s az átkozott kutyáktól való zsákmányszerzésnek.
István király pedig elküldte néhány emberét Konrádhoz,
hogy békét kérjen tőle, amit Konrád meg is adott.
A békeszerződést esküvel erősítették meg.

II. A Hartvik legenda elbeszélése II. Konrád hadjáratáról⁵⁰

Ezután történt, hogy mikor jámbor Henrik, római császári felség, a boldog király barátja kiszenvedett, a császári hatalmat a germánok választásából Konrád kapta, ki a béke nyugalmát megtörve, egész Németország csapatait egyesítve ellenségként próbált rátörni Pannónia határait. Tanácsot tartott ellene a király a püspökökkel és a főemberekkel, s a haza védelmére egész Magyarország fegyvereseit összevonta. Előbb mégis megfontolván, hogy Krisztus segítségével nélkül mit sem tehet, kezét-szívét égnek emelte, és sérelmeit úrnője, az Örök Szűz Istenanya, Mária elé tárva ilyen szókra fakadt: „Ha kedved telik benne, világnak úrnője, hogy örökséged e részét ellenség pusztítsa, s a kereszténység zsenge ültetvényét irtsa, kérve kérlek, ne róják fel az én renyhességemnek, hanem inkább akaratod rendelkezésének. Ha a pásztor bűnös, érdem szerint ő maga lakoljon, kérlek, ártatlan juhokat dühöd ne sújtson.” – E beszéd után Máriától már szinte megvigasztalva s bizakodva útra kelt az ellenség irányába. Mindjárt másnap hírnök érkezett a germánok táborába minden egyes vezérhez, mintha a császár küldte volna, és parancsot adott át a visszatérésre. Mihelyt az ellenség visszavonult és a szent férfi felismerte, hogy Isten oltalmának irgalma látogatta meg, a földre borulva hálát adott Krisztusnak és szülőanyjának, kinek védelmébe magát és országának gondját szüntelen imában ajánlotta. A csá-

⁵⁰ Forrás: Hartvik legenda. In: Árpád-kori legendák. Szerk. *Érszegi Géza*. Budapest, 1983, 44–45. o., 16. fej. Ford. *Kurcz Ágnes*.

szár pedig megrémült övéinek ennyire váratlan kudarcától, és tudakolta, miképpen történt a dolog. Mikor aztán megértette, hogy a hírnök, aki őket visszatérítette, valóban nem volt az ő híve, nem kételkedett, hogy ez Isten szándékából történt a leghívebb király reményeinek megerősítésére, és azontúl országának megtámadásától tartózkodott, mert viszatartotta az örök bíró félelme.

III. Gottfried von Viterbo leírása III. Henrik születéséről⁵¹

II. Konrád császár a béke egyetlen feldúlójának sem kegyelmezett. Ezért Lupold gróf, a béke megsértője attól félve, hogy a császár megöleti, egy távoli erdőbe menekült, itt feleségével magányosan egy kunyhóban rejtőzködött. Megesett a császárral, hogy vadásztársaságától egy véletlen folytán eltévedett, és egy éjszakát itt töltött el. A gróf felesége éppen azon éjjelen szült egy fiúgyermeket, akinek a sírására egy hang az égből így szólt: „Ó, császár, ez a gyermek lesz vőd és utódod.” Amikor ezt a hangot harmadszorra hallotta a császár, hajnalban felkelt, és két felbukkant szolgájához így szólott: „Menjetek, és gyilkoljátok meg azt a csecsemőt”. Azok elindultak és megragadták a csecsemőt, de megszávnván, nem ölték meg, hanem egy fára helyezték és ott hagyták, a királynak pedig egy nyúl szívet mutatták be a csecsemő szíve helyet. A király pedig megjutalmazta őket. Később egy arra járó herceg megtalálta és magával vitte a csecsemőt és fiává fogadta. A császár hosszú idő elteltével a herceg házában látta gyermeket és gyanúja támadt, hogy nem az-e a gyermek, akinek a megölésére parancsot adott. Magához vette mintegy udvaroncaként és megparancsolta neki, hogy vigye el a királynéhoz a levelét. Ebben megparancsolta a királynénak, hogy elolvassván a levelét, azonnal ölje meg őt. A gyermek erről mit sem sejtve útra kelt, és egy papnak a házában talált magának szállást, aki az alvótól a levelet elvette és kinyitotta. Miután abban a fiú haláláról olvasott, egy másik levelet írt, a következő szavakkal: „Amint meglátod ezt a fiút, ó királynő, azonnal add hozzá lányunkat feleségül, ha kedves az életed.” És ezt a levelet tette vissza a fiú erszényébe. A fiú mit sem tudva erről felkerekedett, és így a király leányát tüstént hozzá adták.

BIBLIOGRÁFIA

- ÁKÍF Az államalapítás korának írott forrásai. Az előszót írta, a szöveget válogatta, a kötetet szerk. *Kristó Gyula*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged, 1999.
- Bagi 2016.* *Bagi Dániel*: Szent László csehországi hadjárata a 14. századi krónikakompozíció 140. fejezetében. In: Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század). Szerk. *Pósán László, Veszprémy László*. Budapest, 2016. 162–170. o.
- Bresslau 1879–1884.* *Harry Bresslau*: Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Konrad II. Bd. 1–2. Leipzig, 1879–1884.

⁵¹ Forrás: Gottfried von Viterbo. MGH SS 22. 243–247. o. Ford. *Veszprémy László*.

- Clausen-Stolzenburg* 1995. *Maren Clausen-Stolzenburg: Märchen und mittelalterliche Literaturtradition. Ein Beitrag zur Entstehung der „Kinder- und Hausmärchen“ der Brüder Grimm. (Beiträge zur neueren Literaturgeschichte. Folge 3, Bd. 138.)* Heidelberg, 1995.
- Dickhut-Bielsky* 2015. *Johannes Dickhut-Bielsky: Auf der Suche nach der Wahrheit in „Annolied“ und „Kaiserchronik“. Poetisch-historiographische Wahrheitssuche in frühmittelhochdeutschen Geschichtsdichtungen. (Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur, Beihefte, Bd. 23.)* Stuttgart, 2015.
- Dubski* 2012. *Rainald Dubski: Grundherrschaft und Christianisierung als prägende Elemente des Grenzraumes zu Ungarn und Mähren vom Ende der Frankenherrschaft bis zum Beginn des hohen Mittelalters. (Doktorarbeit.)* Wien, 2012.
- Gerics* 1961. *Gerics József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái.* Budapest, 1961,
- Gerics* 1974. *Gerics József: A krónikakutatás és az oklevéltan határán. Irodalomtörténeti Közlemények, 78. (1974) 281–295. o.*
- Gerics* 1978. *Gerics József: Domanovszky Sándor, az Árpád-kori krónikakutatás úttörője. Századok, 112. (1978) 235–240. o.*
- Gerics* 1995. *Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban.* Budapest, 1995.
- Gesta Romanorum* *Gesta Romanorum: „De miseria et tribulacione“. Ed. Hermann Oesterley. Berlin, 1872. (Új kiadása: Hildesheim/New York, 1980).*
- Gombos* 1937–1938. *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Chr. DCCC usque ad annum MCCC. Justiniani Cardinalis Serédi praefatione adornatus. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini, 1937–1938.*
- Gombos* 1938. *Gombos Ferenc Albin: Szent István háborúja II. Konrád római-német császárral 1030-ban. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára. Szerk. Serédi Justinian. 1–2. k. Budapest, 1938. (Új kiadása: Budapest, 1988.) 2. k. 109–132. o.*
- Graf* 1987. *Klaus Graf: Exemplarische Geschichten: Thomas Lirers „Schwäbische Chronik“ und die „Gmünder Kaiserchronik“. München, 1987.*
- Graus* 1969. *František Graus: Die Herrschersagen des Mittelalters als Geschichtsquelle. Archiv für Kulturgeschichte, 51. (1969) 65–93. o.*
- Graus* 2002. *František Graus: Ausgewählte Aufsätze (1959–1989). Hg. Hans-Jörg Gilomen etc. (Vorträge und Forschungen, 55.)* Stuttgart, 2002.

- Grudzinski* 1912. *Stephan Grudzinski*: Vergleichende Untersuchung und Charakteristik der Sage vom Findelkind, das später Kaiser wird. *Zeitschrift für romanische philologie*, 36. (1912) Nr. 5. 546–566. o.
- Györffy* 1977. *Györffy György*: István király és műve. Budapest, 1977.
- Heller* 1916. *Heller Bernát*: A Csanádmonda fő eleme. *Ethnographia*, 27. (1916) 161–168. o.
- Horváth* 1954. *Horváth János*: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest, 1954.
- Kaiserchronik *Kaiserchronik eines Regensburger Geistlichen*. Ed. *Edward Schröder*. (Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken I, 1.) Hannover, 1892. (Új kiadása: 1964.)
- Kommentar *Susanne Schmidt-Knaebel – Ludwig Bechstein*: Kommentar zu Ludwig Bechsteins Deutschem Sagenbuch. Bd. 2. Aachen, 2004.
- Kovács* 1998. *Kovács Éva*: Casula Sancti Stephani Regis. In: Species modus ordo. Válogatott tanulmányok. A szöveget gondozta *Verő Mária* és *Takács Imre*. Budapest, 1998. (Első megjelenés: *Acta historiae artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 5. [1958] 181–221. o.)
- Kristó* 1972. *Kristó Gyula*: XI–XIII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány. *Ethnographia*, 83. (1972) 53–73. o.
- Kristó* 1983. *Kristó Gyula*: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1983.
- Kubinyi* 2008. *Kubinyi András*: Udvartartás és udvari élet Mátyás király korában. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490. Szerk. *Farbaky, Péter* et al. Budapest, 2008. 21–33. o.
- Küsters* 2012. *Urban Küsters*: Marken der Gewissheit. Urkundlichkeit und Zeichenwahrnehmung in mittelalterlicher Literatur. Düsseldorf, 2012.
- Legenda aurea *Die Legenda aurea*. Aus dem Lateinischen übersetzt von *Richard Benz*. Heidelberg, 1963.
- Makk* 1993. *Makk Ferenc*: Magyar külpolitika (896–1196). (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 2.) Szeged, 1993.
- Mályusz* 1966. *Mályusz Elemér*: Krónika-problémák. *Századok*, 100. (1966) 713–760. o.
- Maurer* 1894. *Joseph Maurer*: Geschichte der landesfürstlichen Stadt Hainburg. Wien, 1894.
- Myers* 2013. *The Book of Emperors*. A Translation of the Middle High German Kaiserchronik. Transl. *Henry A. Myers*. [Morgantown,] 2013.
- Neuendorff* 1982. *Dagmar Neuendorff*: Studie zur Entwicklung der Herrscherdarstellung in der deutschsprachigen Literatur des 9–12. Jahrhunderts. (Acta Universitas Stockholmiensis. Stockholmer germanistische Forschungen, 29.) Stockholm, 1982.

- Pézsza* 1993. *Tibor Friedrich Pézsza*: Studien zu Erzähltechnik und Figurenzeichnung in der deutschen „Kaiserchronik“. Frankfurt/M.–Berlin, 1993.
- Pohl* 2004. *Monika Pohl*: Untersuchungen zur Darstellung mittelalterlicher Herrscher in der deutschen Kaiserchronik des 12. Jahrhunderts. Ein Werk im Umbruch von mündlicher und schriftlicher Tradition. (Dissertation an der Fakultät für Sprach- und Literaturwissenschaften der Ludwig-Maximilians-Universität München.) München, 2004. (E-book.)
- Prinz* 1988. *Friedrich Prinz*: Kaiser Heinrich III. Seine widersprüchliche Beurteilung und deren Gründe. *Historische Zeitschrift*, 246. (1988) Nr. 3. 529–548. o.
- Quirin* 1991. *Heinz Quirin*: Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte. Stuttgart, 1991, 183.⁵
- Radek* 2008. *Tünde Radek*: Das Ungarnbild in der deutschsprachigen Historiographie des Mittelalters. (Budapester Studien zur Literaturwissenschaft. 12.). (PhD-disszertáció, Budapest, 2005.) Frankfurt am Main, Berlin, Bern et al., 2008.
- Radek* 2009. *Radek Tünde*: A középkori német nyelvű historiográfia magyarságképéről egy imagológiai kutatás nyomán (1150–1534). *Korall*, 38. (2009) 4. sz. 47–78. o.
- Rolandslied
Rolandslied des Pfaffen Konrad. Hrsg., übersetzt und kommentiert von *Dieter Kartschoke*. Stuttgart, 2001.
- Schreiner* 1991. *Klaus Schreiner*: Geschichtsschreibung im Interesse der Reform. Die ‹HirsauerJb.› des Johann Trithemius (1462–1516). In: Hirsau, St. Peter und Paul 1091–1991. Bd. 2. (Forschungen und Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden-Württemberg 10,2), Stuttgart, 1991. 297–324. o.
- SRH I–II. *Emericus Szentpétery*: Scriptorum Rerum Hungaricarum I–II. Budapestini, 1937–1938. (Reprint: Budapest, 1999.)
- Staubach* 1988. *Nikolaus Staubach*: Auf der Suche nach der verlorenen Zeit: Die historiographischen Fiktionen des Johannes Trithemius im Lichte eines wissenschaftlichen Selbstverständnisses. In: Fälschungen im Mittelalter. (MGH Schriften, Bd. 33/1.) Hannover, 1988. 263–316. o.
- Thietmari Chronicon
Thietmari merseburgensis episcopi Chronicon. Ed. *Robert Holtzmann*. (MGH SRG, N. S. 9.) München, 1996.
- Thompson* 1934. *Stith Thompson*: Motif Index of Folk-Literature; a Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books, and Local Legends. Tom. IV. Helsinki, 1934.

- Thoroczkay* 2010. *Thoroczkay Gábor*: A magyar krónikairóadalom kezdeteiről. In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004). Szerk. *Font Márta, Fedeles Tamás, Kiss Gergely*. Pécs, 2010. 23–34. o.
- Tracy* 2013. *Larissa Tracy*: Castration and Culture in the Middle Ages. Cambridge, 2013.
- Varga* 2003. *Gábor Varga*: Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation. (Studia Hungarica, 49.) MÜNCHEN, 2003.
- Veszprémy* 1998. *Veszprémy László*: „Reddidit amissum fugiens Germanus honorem”. Az 1459. évi körmeneti ütközet historiográfiájához”. In: Borsa Iván emlékkönyv. Szerk. *Csukovits Enikő*. Budapest, 1998. 319–326. o.
- Veszprémy* 2002. Szent István és az államalapítás. Szerk. *Veszprémy László*. Budapest, 2002
- Veszprémy* 2012. *Veszprémy László*: Szónokló hadvezérek. Összehasonlító normann–magyar harctéri retorika. *Magyar Könyvszemle*, 128. (2012) 2. sz. 159–169. o.
- Veszprémy* 2014. *Veszprémy László*: Korhűség és forrásérték a magyar Krónika egyes fejezeteiben”. In: Arcana Tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére. Szerk. *Bárány Attila – Szovák Kornél – Dreska Gábor*. 2. k. Budapest–Debrecen, 2014. 809–824. o.
- Vita Bennonis II. Vita Bennonis II. episcopi Osnabrugensis auctore Nortberto abbate Iburgensi. Ed. *Harry Bresslau*. (SRH 56.) Hannover, 1902. (Reprint: Hannover, 1977.)
- Vizkelely* 1983. *András Vizkelely*: Cronica Regum et imperatorum. Eine lateinische Übersetzung der Kaiserchronik. In: Beiträge zur Überlieferung und Beschreibung deutscher Texte des Mittelalters. Ed. *I. Reiffenstein*. Göttingen, 1983. 25–40. o.
- Vizkelely* 2009. *András Vizkelely*: Cronica regum et imperatorum: eine lateinische Übersetzung der „Kaiserchronik” (Cod. Lat. 519 der Széchényi-Nationalbibliothek). (Societas Neolatina Hungarica, Sectio Debreceniensis, Hrsg. von *András Vizkelely*, ed. *Ladislav Havas* et al. Soc. Neolatina Hungarica. Classica – Mediaevalia – Neolatina, 4.) Debrecini, 2009.
- Weinfurter* 2008. *Stefan Weinfurter*: Das Reich im Mittelalter. Kleine deutsche Geschichte von 500 bis 1500. München, 2008.
- Wolfram* 2000. *Herwig Wolfram*: Konrad II. 990–1039. Kaiser dreier Reiche. München, 2000.
- Wolfram* 2002. *Herwig Wolfram*: II. Konrád magyar-politikája. In: Szent István és az államalapítás. Szerk. *Veszprémy László*. Budapest, 2002. 511–524. o.

Dániel Bagi – László Veszprémy

COURT AND POPULAR REGISTER IN HUNGARIAN AND GERMAN CHRONICLES
FROM THE 11TH AND 12TH CENTURIES

Contact Points of Early Hungarian and German Narrative Sources

Abstract

The events of Emperor Conrad II's military campaign to Hungary in the year 1030 are recorded, among others, in *Kaiserchronik* (*Deutsche Kaiserchronik*. In: MGH Dt. Chron. 1. pp. 397–408). This fact, however, was surprisingly neglected by Hungarian historiography. The text itself, unlike contemporary sources, gives an interesting interpretation of the events by omitting the emperor's catastrophic defeat, describing the end as a great German victory. Most likely, the story of the twelfth century chronicle originates in eleventh century royal court traditions. It cannot be excluded that one of the legends of King Saint Stephen from around 1090 (*Scriptores rerum Hungaricarum*, 2. Ed. Szentpétery, pp. 389–390) reflected on this German tradition when describing the victory of the Hungarians in 1030 in a similar fashion as a divine intervention, as God's judgement – but this time in favour of the Hungarians. The assumption about the royal court origin of the fictional story is supported by the story of the failed castration of Álmos' son Prince Béla (later King Béla II), recorded in chapters 150 and 157 of the Hungarian chronicle composition (*Scriptores rerum Hungaricarum*, 1. pp. 429–430, 442–443). According to the story, the servants outwitted the command and presented a dog's testicle, securing thus the order of throne succession. A similar and definitely fictional story was recorded about Henry III who as an infant was saved by presenting a rabbit's heart. (*Gottfried von Viterbo*. In: MGH SS 22. pp. 243–247). The story is part of the international body of folklore motifs, a group which was enriched by elements of classical literary stories as well. In the latter case the Hungarian chronicler could have known and used the motif independently from the German story, re-lifting the Europe-wide known episode to the literature of royal courts.

Dániel Bagi – László Veszprémy

HÖFISCHES UND POPULÄRES REGISTER IN DEN UNGARISCHEN UND DEUTSCHEN
CHRONIKEN DES 11–12. JAHRHUNDERTS

Berührungspunkte zwischen frühen ungarischen und deutschen epischen Quellen

Resümee

Der Feldzug Kaiser Konrad II. im Jahr 1030 gegen Ungarn wurde von der *Kaiserchronik* verweigert (*Deutsche Kaiserchronik*. In: MGH Dt. Chron. 1. S. 397–408), wovon jedoch die ungarische Historiographie überraschender Weise keine Kenntnis nahm. Die Besonderheit des Textes ist, dass sie entgegen der zeitgenössischen Quellen die katastrophale Niederlage des Kaisers verschweigt, ja sogar im Gegenteil als großen deutschen Sieg beschreibt. Die in der Chronik aus dem 12. Jahrhundert beschriebene Geschichte stammt mit großer Wahrscheinlichkeit aus dem 11. Jahrhundert und ist vermutlich auf eine höfische Tradition zurückzuführen. Es ist nicht auszuschließen, dass die Größere Legende von König

Stephan I. dem Heiligen aus der Zeit um 1090 (*Scriptores rerum Hungaricarum*, 2. Ed. Szentpétery, S. 389–390) bereits auf diese deutsche Tradition reflektiert, als sie den ungarischen Sieg von 1030 in ähnlicher Weise als göttlicher Eingriff, als eine Art Gottesurteil darstellt – nur eben zugunsten der Ungarn. Die Annahme des höfischen Ursprungs der fiktiven Geschichte wird durch die Geschichte der erfolglosen Kastrierung von Fürst Béla, dem Sohn von Álmos (dem späteren König Béla II.) in Kapitel 150 und 157 der ungarischen Chronikkomposition verstärkt (*Scriptores rerum Hungaricarum*, 1. S. 429–430, 442–443). Der Geschichte zufolge präsentieren die den Befehl ausspielenden Diener die Hoden eines Hundes, womit sie die Thronfolgeordnung sicherstellen. Eine ähnliche, sicherlich fiktive Geschichte wurde auch über Heinrich III. aufgezeichnet, der vor der Ermordung im Säuglingsalter durch das Präsentieren eines Hasenherzens bewahrt wurde (*Gottfried von Viterbo*. In: MGH SS 22. S. 243–247). Die Geschichte ist Teil des internationalen Folkloremotivschatzes, der auch durch Elemente von klassischen literarischen Erzählungen bereichert wurde. Im letzteren Fall dürfte der ungarische Chronist das Motiv unabhängig von der deutschen Geschichte kennengelernt und in die ungarische Chronik eingearbeitet haben, wodurch er die europaweit bekannte Episode erneut auf die Ebene der höfischen Literatur hob.

Dániel Bagi – László Veszprémy

REGISTRE DE COUR ET POPULAIRE DANS LES CHRONIQUES HONGROISES ET GERMANIQUES DES 11e ET 12e SIÈCLES

Points de connexion entre les sources narratives hongroises et germaniques de l'époque

Résumé

La campagne de Hongrie de 1030 de Conrad II du Saint-Empire figure également dans *Kaiserchronik* (*Deutsche Kaiserchronik*. In : MGH Dt. Chron. 1. pp. 397–408). Le fait que la historiographie hongroise n'en a pas tenu compte est surprenant. L'intérêt de ce texte réside dans le fait que contrairement aux sources d'époque non seulement il tait la défaite catastrophique de l'empereur, mais il parle d'une grande victoire germanique. L'histoire présentée dans la chronique du 12ème siècle date fort probablement du 11ème siècle et elle doit être basée sur une tradition de cour. Il n'est pas exclu que La grande légende du roi Saint Étienne (env. 1090) (*Scriptores rerum Hungaricarum*, 2. Ed. Szentpétery, pp. 389–390) fasse référence à cette tradition germanique lorsqu'elle représente la victoire hongroise de 1030 comme une intervention divine, un jugement de Dieu, mais en faveur des Hongrois. L'hypothèse selon laquelle l'histoire fictive viendrait de la Cour est renforcée par l'histoire décrite dans les chapitres 150 et 157 d'une chronique hongroise sur la castration échouée du prince Béla, fils d'Álmos (le futur roi Béla II) (*Scriptores rerum Hungaricarum*, 1. pp. 429–430 et 442–443). Selon l'histoire, les serviteurs ayant désobéi à l'ordre ont présenté les testicules d'un chien pour garantir l'ordre de succession au trône. Une histoire semblable et certainement fictive fut notée sur Heinrich III qui aurait dû être assassiné après sa naissance, mais la présentation du cœur d'un lièvre l'a sauvé. (*Gottfried von Viterbo*. In: MGH SS 22. pp. 243–247). Cette histoire fait partie des thèmes folkloriques internationaux, et elle fut aussi enrichie par des éléments d'histoires littéraires classiques. Dans ce

cas, le chroniqueur hongrois a dû prendre connaissance de ce thème indépendamment de l'histoire germanique. En l'intégrant dans la chronique hongroise, il a replacé cet épisode connu dans toute l'Europe au niveau de la littérature de cour.

Даниель Баги – Ласло Веспреми

ПРИДВОРНЫЙ И ПОПУЛЯРНЫЙ РЕГИСТР В ВЕНГЕРСКИХ И НЕМЕЦКИХ
ХРОНИКАХ XI–XII. ВЕКОВ

Контактные точки ранних венгерских и немецких повествовательных источников

Резюме

Венгерский военный поход императора II. Конрад в 1030-ом году запечатлён и в Каизерхроник (*Deutsche Kaiserchronik*. В MGH Dt. Chron. 1, стр. 397–408.), который удивительным образом венгерская историография игнорировала. Интерес текста заключается в том, что в противоречии с источниками того времени умалчивается сокрушительное поражение императора, и даже в противоположность этому описывается в качестве великой победы Германии. История, описанная в хронике XII. века вероятно происхождения XI-ого века и, скорее всего восходит к придворным традициям. Не исключено, что Наибольшая Легенда короля Святого Иштвана, около 1090-ого года (*Scriptores rerum Hungaricarum*, 2-й изд. Сентпетери, стр. 389–390.) отражает уже эту немецкую традицию, когда изображает венгерскую победу в 1030-ом году подобно божественному вмешательству, как-бы Божьего суда, – но только в пользу венгров. Предположение о придворном происхождении фиктивной истории усиливает описанную историю в главах 150 и 157 венгерской композиционной хроники о неудачном кастрировании герцога Бела, сына вождя Альмош (позднейшего короля II. Бела) (*Scriptores rerum Hungaricarum*, 1, стр. 429–430., 442–443.). Согласно этой истории слуги, обхитрившие приказ показывают яички одной собаки, которые обеспечивают порядок наследования престола. Аналогичную, несомненно фиктивную историю записали о III. Энрике, который ребенком был спасён от убийства представлением сердца кролика. (*Готфрид фон Витербо*. В MGH SS 22 Стр. 243–247.). Эта история является частью сокровища международного фольклорного мотива, которая была обогащена и элементами классических литературных историй. В последнем случае, венгерский летописец независимо от немецкой истории мог распознать этот мотив и включить его в венгерскую хронику, воздвигая эпизод известный по всей Европе, на уровень придворной литературы.

CSÁKY ISTVÁN SZATMÁRI FŐKAPITÁNYSÁGA (1661–1670)

Az 1687-es pozsonyi országgyűlésen országbíróvá kinevezett, ezzel a Magyar Királyság második világi főméltóságává előlépő Csáky István (1635–1699) gróf az aulikus magyar főnemesség egyik kiemelkedő, sokat megélt alakja volt, több jelentős kortársához hasonlóan azonban róla sem készült eddig korszerű történeti biográfia. Pályájának egyes szakaszai még viselt tisztségei révén sem kerültek megfelelő megvilágításba. Ennek oka a modern magyarországi intézménytörténet-írás kései kibontakozásán túl feltételezhetően az, hogy a Habsburg-hűség és -ellenesség merev kategóriáit használó, időnként még a mai magyar történetírás szemléletmódjában is kimutathatóan jelenlévő romantikus történetírói narratíva nem bizonyult alkalmasnak az életútjában meglévő látszólagos ellentmondások feloldására.¹

A szatmári főkapitányi tisztség elvállalásával több főúri kortárshoz hasonlóan fiatalon maga is katonai szerepkörben működő, Monok István szerint műveltségével kiemelkedő² Csáky István karrierjének nagyobb részét az útkeresés, a kényszerű kompromisszumok megkötése jellemezte. A Wesselényi-szervezkedés felszámolását követő abszolutista kísérlet idején országos jelentőségű hivatalt nem viselve, beregi és szepesi főispánként igyekezett összeegyeztetni a dinasztiahoz való hűséget a magyar rendek, de különösen a felső-magyarországi országrész érdekeinek védelmével,³ később pedig országbíróként egészen haláláig ugyanebben a szellemben fejtette ki működését.⁴ A hozzá hasonlóan feledésbe merült, ám a maguk politikai-társadalmi közegében nagy súllyal bíró személyek szerepének újraértelmezése nagyban hozzájárulhat ahhoz, hogy a XVII. századi magyar történelemről a korábbiaknál árnyaltabb, realisabb és hitelesebb képet lehessen alkotni. Önálló karrierjének első fontosabb, meghatározó állomását szatmári főkapitányi időszaka jelentette. Ebben a minőségben végzett tevékenységének megismerése nem csupán életútjának helyes értelmezését segítheti elő, hanem a szatmári főkapitányság sötét foltokkal teli történetének egyik színterét ismeretlen fejeze-

¹ Vö.: *R. Várkonyi* 1996. 295–298. o. Vázlatos életrajza: *Papp* 2011. 65–70. o. Elsősorban a vallásügy vonatkozásában hozott új eredményeket Csáky István országbírói működésére, valamint kisebb mértékben az 1670–es évekbeli szerepére nézve: *Mihalik* 2013. 128. o. (passim). Tisztségeit ismerteti: *Ludiková – Mikó – Pálffy* 2007. 340. o.

A szerző az Országos Tudományos Kutatási Alap TRT 108 744. sz. kutatási programjának résztvevője. A bécsi kutatást az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány Ernst Mach ösztöndíjának segítségével végeztem 2016. február 1. és május 31. között. Itt szeretném megköszönni Fazekas István volt és Oross András jelenlegi bécsi levéltári delegátusok, valamint az ösztöndíjas tartózkodásom alatti témavezetőm, a bécsi egyetemen oktató Petr Mat'a segítségét. Hálás vagyok H. Németh Istvánnak, aki ráirányította figyelmemet a Szepesi Kamara iratanyagára.

² *Monok* 2012. 259. o.

³ Lényegében e politikai célok elméleti alátámasztását is szolgálta a pártfogásával 1674-ben Kassán latinul, Lőcsén saját fordításában ugyanekkor magyar nyelven is közzétett „Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája” című munka megjelentetése is: *Barta M.* 2016. 891–909. o.

⁴ Országbíróként Csáky István a nádor hatáskörébe tartozó közigazgatási feladatokat is gyakorolni kívánta Felső-Magyarországon, 1694-től pedig a felső-magyarországi vármegyék elvárásaival összhangban az országrész adóinak csökkentését szerette volna elérni. *Iványi* 1991. 36., 152. o. (passim).

tét is feltárhatja. Jelen közleményben a terjedelmi korlátok miatt igen nagyvonalakban, csak a leglényegesebb mozzanatokat kiemelve igyekszem megrajzolni Csáky István szatmári főkapitányi portréját.

Kinevezésének körülményei

Az 1560-as évek közepén a felső-magyarországi főkapitányság szervezeti keretein belül felállított szatmári főkapitányságnak elsősorban az Erdélyi Fejedelemséggel határos tiszántúli területek védelme miatt volt kiemelt stratégiai szerepe, gyakorlati működése ugyanakkor az aktuális politikai szituáció függvénye volt. A területi illetékessége alá tartozó Szabolcs, Szatmár és Bereg vármegyéket – a főkapitányság központjaként szolgáló Szatmár várával együtt – előbb az 1606-ban megkötött bécsi, majd az 1622 januárjában aláírt nikolsburgi és az 1645-ben megkötött linzi békék is az erdélyi fejedelmeknek biztosították. Míg Bereg vármegye I. Rákóczi György fejedelem halálát követően, 1648-ban visszakerült III. Ferdinánd német-római császár, magyar és cseh király fennhatósága alá, Szabolcs és Szatmár vármegyék 1648 és 1659 között is erdélyi irányítás alatt álltak. A szatmári főkapitányság jelentősége a korábbiakhoz képest is különösen felértékelődött, miután az oszmánok 1660 szeptemberében elfoglalták az erdélyi védőzóna központját, Váradot; mindeközben megkezdődött a vár modernizációjával kapcsolatos hadmérnöki vita is.⁵ Csáky István az elhunyt Károlyi Ádám⁶ utódjaként csaknem egy évvel ezt követően, 1661 júniusában, egy politikailag különösen érzékeny helyzetben nyerte el tisztségét: míg Kemény János erdélyi fejedelem 1661 májusában végleg elvesztette a Porta támogatását, a Magyar Királyság területén nagyszámú császári és oszmán haderő vonult fel.⁷

Miért éppen Csáky Istvánra eshetett a döntéshozók választása? Arról eddig nem került elő adat, hogy korábban részt vett volna valamelyik főúr kíséretében portyákban, és kifejezetten vitézi erényeiről, hadszervezői képességeiről a későbbi időszakból sem szolgáltatnak adatokat a források.⁸ Egyéb szempontok ellenben könnyebben kitapinthatóak. A kor mércéjével mérve jó férfikorban, huszonhat évesen lett szatmári főkapitány, ekkorra bejárva azt az utat, amely egy későbbi sikeres, önálló karrier alapjául szolgálhatott. Önmagában már jó ajánlólevélnek számított családjának társadalmi presztízse, vagyona és tekintélye. Utóbbi döntően édesapja, idősebb Csáky István (1603–1662) érdeme volt, aki miután alulmaradt a Bethlen Gábor erdélyi fejedelem halálát követő politikai harcokban és kiszorult Erdélyből, szívós munkával alapozta meg a familia pozícióit Felső-

⁵ A szatmári főkapitányság történetének feldolgozása még várat magára. Stratégiai szerepéről, valamint a XVI. században az ellenőrzése alá tartozó területekről (Kálló, Ecsed és Kisvárdai várak, valamint Szabolcs, Szatmár, Ugocea, illetve részben Bereg vármegye): Pálffy 1996. 198–199. o. Az 1660–1670-es években zajló hadmérnöki vitához: Domokos 2006a. 47–70. o.; Domokos 2006b. 1059–1072. o. Szatmár kora újkori váráról áttekintően lásd még: Szócs 2006. 81–89. o.

⁶ Károlyi Ádám 1659–1661 között viselte a szatmári főkapitányi tisztséget: Pálffy 1997. 285. o. További kutatások szükségesek annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy milyen keretek között gyakorolhatta jogkörét.

⁷ A tisztség elfogadásáról szóló latin nyelvű *obligatio*jának másodpéldánya: Szatmár, 1661. június 9. MNL OL P 71 64. cs. Fasc. 174. Nr. 3. Utasítása: Bécs, 1661. június 14. Uo. Nr. 4. Az 1661-es ún. furcsa háborúról áttekintően újabban: Czirány 2014. 892–908. o.

⁸ Az összehasonlítás miatt érdemes kiemelni az 1652 augusztusában lezajlott vezekényi csatában életét vesztő Esterházy László példáját, aki rendszeresen részt vett portyákban Batthyány Ádám és Zrínyi Miklós oldalán, mielőtt pápai főkapitány lett: Marti 2014. 67–69. o.

Magyarországon. Az idővel a Habsburg-dinasztia és a felső-magyarországi rekatolizáció biztos támaszává vált főúr szerezte meg felesége, Forgách Éva jogán a családi központként funkcionáló Szepesvárt is, érdemei elismeréseként pedig III. Ferdinánd tárnokmesterré nevezte ki 1645-ben.⁹ Ifjabb Csáky István az ő akaratából vette feleségül 1654-ben, tizenkilenc évesen az 1653-ban elhunyt tekintélyes református főúr, Lónyay Zsigmond beregi főispán lányát, Telegdi István özvegyét, Lónyay Margitot.¹⁰ A házasság vélhetőleg a Csáky család Bereg, Szatmár és Bihar vármegyei terjeszkedését volt hivatott szolgálni, ifjabb Csáky István ily módon jutott hozzá a Szatmár várához közeli Aranyosmeggyes várának egynegyed részéhez.¹¹ 1655-ben apa és fia már együtt vettek részt a nádorválasztó pozsonyi országgyűlésen.¹² Első tisztségeit ifjabb Csáky István 1659 tavaszán szerezte meg: előbb a Csákyakkal rivális felső-magyarországi család tagja, Rákóczi László ellenében sikerült elnyernie 1659 márciusában a beregi főispánságot,¹³ majd április 10-én megkapta királyi kamarási kinevezését.¹⁴ Karrierjének következő fontos lépcsőfokát az 1660. június 7-től viselt királyi tanácsosi cím jelentette.¹⁵

Csáky István szatmári főkapitányi kinevezése a bizalom jelének is tekinthető egy instabil katonai és politikai helyzetben, amikor a XVI. század második felében kialakult határvédelmi szervezet is már egyértelműen bomlóban volt,¹⁶ míg részéről ez a katonai-politikai szerepvállalás egyszerre szolgálta a familia érdekét és az ország védelmét. A felső-magyarországi országrész védelmezése révén ugyanis a család birtokainak biztonsága felett is nagyobb hatékonysággal örködhettek, idővel pedig a Szatmár várához tartozó avassági uradalomhoz tartozó birtokokat is zálogba kapott, amiről később még

⁹ Életrajza: *Deák* 1883. Életének újabb, vázlatos összefoglalása: *Papp* 2011. 36–50. o. Felső-magyarországi rekatolizációs tevékenységéről: *Bruckner* 1922. 245. o. (passim). Lengyelországi követjárásáról: *Hiller* 1989. 192–207. o.

¹⁰ Minderről idősebb Csáky István Zöld Könyvben olvasható bejegyzése tanúskodik: „1654. esztendőben hazasodot megh fiam Istvan az en akaratombul, és vette feleségül nehai Telegdi Istvan relictaiat nemzets és nagsagos Lonai Margit aszont, ment vegben lakodalmok 6. January az belteki kasteliban.” Csáky oklevéltár II. 612. o.

¹¹ 1648. december 7-én kelt végrendeletében Lónyay Zsigmond három lánya közül a két idősebb, Zsuzsanna és Anna között osztotta fel fele-fele arányban az aranyosmeggyesi várat és tartozékait, míg Margitra a Bihar vármegyei Telegd várat hagyta. Lásd: Lónyay Zs. végrendelete, 1004. o. Miután Zsuzsanna meghalt, aranyosmeggyesi részét nem férje, Bocskai István zempléni főispán, hanem két lánytestvére örökölte, akik 1656 decemberében osztályra léptek, két egyenlő részre osztva az örökséget. Lónyay Margit révén így jutott hozzá *de facto* Csáky István is az aranyosmeggyesi vár egynegyed részéhez, amit felesége 1670 júliusában bekövetkező halála után meg is örökölt. Az aranyosmeggyesi osztály: Szatmár, 1656. december 14. MNL OL P 72 65. cs. Fasc. 434. Nr. 3. Az aranyosmeggyesi részt már Csáky István kezénél lévőként említi: ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 534. 1671. július 28. [rég. r. Nr. 233.] fol. 356–366.

¹² *Guszarova* 2005. 126. o. Ez az országgyűlés egyben a nádorságra törekvő idősebb Csáky István tárnokmester pályafutásának megtörését is jelentette. Okairól: *Várkonyi* 2009. 301–323. o.; *Toma* 2005. 91. o.

¹³ Kinevezése: Bécs, 1659. március 22. MNL OL P 71 64. cs. Fasc. 174. Nr. 1. Csáky vélhetőleg már februárban komoly lobbis tevékenységet fejthetett ki az ügy érdekében Bécsben Lippay György 1659. március 1-jén kelt, Wesselényi Ferenc nádornak szóló levele alapján: „Barkoczi Vram fő Ispansagat igen futtia maga itt fen leuen Chiaky Istuan Vram, szerenche ha el nem uiszi.” LGyL 337. sz. Március 6-án Rákóczi Lászlónak még borulátóbban írt: „...immaris Iffiaibbik Chjaky István Uram annira megh vetette volt az fundamentumoth, mind az Nemeth titok Tanachoknál, mind pengig masoknál, hogy nem reménlem, eő Föllséghe az arant valtoztatást tégyen.” Uo. 338. sz. A Csákyak és a Rákócziak közötti rivalizálásról Rákóczi László és Csáky Borbála megírt házassága vonatkozásában: *Horn* 1990. 68. o.

¹⁴ *Ludiková – Mikó – Pálffy* 2007. 340. o.

¹⁵ MNL OL P 71 64. cs. Fasc. 174. Nr. 2.

¹⁶ Vö.: *Oross* 2013. 36–37. o. Az 1663–1664-es törökellenes háború rávilágított a végvári katonaság reformjának szükségességére is. Az erre tett kísérlet: *Czigány* 2004. 114–135. o.

lesz szó.¹⁷ Számottevő szatmári birtokok hiányában ugyanakkor, miként 1643-ban esetleges szatmári főkapitányi kinevezése kapcsán Forgách (III.) Zsigmond is jelezte, a kieső jövedelmek miatt a parancsnoki feladatok ellátása, ezzel együtt az állandó helyben lakás is nehézségekbe ütközött.¹⁸ A bizonytalan katonai és politikai helyzetben túl vélhetőleg ezért is tehetette meg Csáky, mintegy kompromisszumos megoldásként, hogy rendszeresen Szepesvárra távozzon.¹⁹

Az Udvari Haditanács protokollumainak vonatkozó bejegyzései mellett a Titkos Tanácsban a magyar ügyek referensének számító, magyar indigenátussal is rendelkező – édesanyja, Thurzó Mária révén a német mellett magyarul is anyanyelvi szinten tudó – morvaországi nagybirtokos, Rottal János Csáky Istvánnal folytatott levelezése alapján rekonstruálható nagyvonalakban, hogy Csáky milyen körülmények között nyerte el a szatmári főkapitányi tisztséget és miért kellett több mint egy évet várnia beiktatásával.²⁰ Csáky az Udvari Haditanács alelnökének, a vele rokonsági viszonyba került Annibale Gonzaganak²¹ már 1659 júniusának eleje táján jelezte a szatmári főkapitányság iránti igényét.²² A főkapitányi tisztséget 1659-től viselő Károlyi Ádám halálát követően, 1661 márciusában öntudatosan írt újfent az ügyben Rottal Jánosnak, és ahogy az alábbi idézetből látható, Rottal mellett ekkor még leginkább Nádasdy Ferenc országbíró közbenjárásában bízhatott: „Már két rendbeli levelemre nincs semmi válaszom nagyságodtul, talán el nem vette őket vagy nem érdemlenek választ. Nem új hír nagyságodnak Karoli Adam uram halála. Én pedig még élek, uram, és hazám szolgálatjára, ha kellek. Nagyságod végben viheti, csak legyen kedve hozzá. Ugyanis ha ifjúságomban nem kell szolgálatom, vénségemre nem ajánlom magamat. Ezen dologrul írtam judex curiae uramnak is, nem kétlem, közli nagyságoddal.”²³ Csáky április 15-én már Berzeviczi nevű emberét is elküldte Szepesvárról Bécsbe a főkapitányi tisztség ügyében, aki 23-án ebéd körül vissza is érkezett Rottal szóbeli támogató üzenetével.²⁴

¹⁷ A magán- és a közérdek egybeesése törvényszerű volt a korban. Erre jó példát szolgáltat Esterházy László, aki 1648 őszétől egyszerre lett pápai főkapitány és zálogból való kiváltása révén Pápa valódi földesura, valamint a *bonum publicumot* a *privatummal* szintén összeegyeztetni képes Zrínyi Miklós horvát bán. Vö.: Marti 2014. 70–71. o.; Pálffy 2014. 873–874. o.

¹⁸ Forgách Zsigmond úgy vélte, hogy legalább zálogbirtokra mindenképpen szükség lenne. Szabó 2014. 303–304. o.

¹⁹ Wesselényi Ferenc nádor ugyanakkor egyértelműen a bizonytalansági faktort emelte ki: „Én úgy tudom, oly conditionval adta át az kapitányságot öfölsége öcsém uramnak, ezekben az zavarodott üdőben ne tartozzék benn Szakmart resideálni.” Wesselényi Ferenc ismeretlenek, Pozsony, 1661. szeptember 22. MNL OL P 71 123. cs. Fasc. 266. p. 21.

²⁰ Rottal János Csáky Ferencel és Istvánnal folytatott levelezésének kiadásán jelen sorok írója dolgozik.

²¹ Gonzaga felesége ugyanis az a Csáky Borbála volt, aki idősebb Csáky István tárnokmester öccsének, a Lévát megszerző Csáky László országbíróknak volt a lánya.

²² Mindez Gonzaga konkrétumokat nem tartalmazó válaszleveléből tudható: Bécs, 1659. június 4. MNL OL P 71 112. cs. Fasc. 261. p. 189–190.

²³ Szepesvár, 1661. március 25. MNL OL P 507 Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 11–12. Vö. még Nádasdy Ferenc Rottal Jánosnak öt nappal korábban írt levelével: „...Czaki I[st]u[an] uram promotiojában legyen minden atyafiságos jóakarattal.” Keresztúr, 1661. március 20. MNL OL P 507 Ser. A. V. 15. d. Nr. 554. fol. 169–170.

²⁴ Szepesvár, 1661. április 15. és 23. MNL OL P 507 Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 13. és 14–15.

Május 20-án Csáky István újabb tekintélyes támogatóra talált rokonának,²⁵ az őt a tisztségre javasló Wesselényi Ferenc nádornak a személyében,²⁶ ezzel párhuzamosan pedig Rottal azon dolgozott, hogy az Udvari Haditanács elnökének, Wenzel Eusebius von Lobkowitznak, alelnökének, Annibale Gonzaganak, valamint Johann Ferdinand von Porcia főudvarmesternek, a Titkos Tanács elnökének a támogatását is megszerezze. Amint az Rottal soraiból kiderül, maga Wesselényi is igyekezett közbenjárni Csáky érdekében Porciánál, míg Lobkowitz, így az Udvari Haditanács is Homonnai Drugeth György felső-magyarországi főkapitány véleményétől is függővé tette döntését.²⁷ Homonnai végül maga is Csáky Istvánt ajánlotta,²⁸ időközben bekövetkezett halála miatt azonban a beiktatással vární kellett. Habár Csáky október végén felvetette annak lehetőségét, hogy a beiktatást Pethő Zsigmond felső-magyarországi vicekapitány is elvégezhetné,²⁹ december elején Rottal a ceremónia elhalasztását javasolta az időközben fejét felütő pestis és a főkapitányi tisztség betöltetlensége miatt, ezzel összefüggésben pedig a tokaji borok elküldését sem látta az adott pillanatban ajánlatosnak. Ugyanakkor hasznosnak ítélte egy *memorialis* megküldését, tanácsának pedig Csáky igyekezett is eleget tenni.³⁰ Az iktatókönyvek feljegyzései szerint az Udvari Haditanács és Pethő között az 1661 decembere és 1662 májusa közti időszakban többször is történt levélváltás Csáky beiktatásának ügyében,³¹ amelyre végül 1662 augusztusának közepén kerülhetett sor.³² Az esemény körülményeiről mindeztidáig nem került elő adat.

Amint a fentiekből kiderült, a magyarországi ügyek tekintetében Bécsben nagy befolyással rendelkező Rottal János, Wesselényi Ferenc nádor, valamint feltételezhetően Nádasdy Ferenc országbíró is komoly erőfeszítéseket tehettek annak érdekében, hogy a bécsi döntéshozókat Csáky István számára kedvező döntésre bírják. A későbbi történések fényében feltételezhető, hogy a három felsorolt személy közül akár egyikük támogatásának elvesztése, illetve egy komoly vetélytárs felbukkanása a kívánt tisztség elnyerésének akadályául is szolgálhatott volna. 1664 végén hiába támogatta Rottal és Nádasdy egyaránt Csáky Istvánt a felső-magyarországi főkapitányság ügyében, a választás nem rá, hanem bátyjára, a Wesselényi Ferenc által pártfogolt Csáky Ferenc szepesi főispánra esett.³³

²⁵ Csáky István apai ágon való nagyanyja az a Wesselényi Anna volt, akinek döntő szerepe volt abban, hogy a Csáky család tagjai visszatértek a katolikus egyházba. *Papp* 2011. 35–36. o.

²⁶ Wesselényi Ferenc május 20-án ajánlotta Csáky Istvánt a szatmári főkapitányságra az Udvari Haditanács számára. ÖStA KA HKR Prot. Exp. 1661. június, Bd. 323. fol. 260^r.

²⁷ Rottal János Csáky Istvánnak, Bécs, 1661. május 20. MNL OL P 71 112/a. cs. Fasc. 261/1. Nr. 288.

²⁸ Mindezt egyértelművé teszi az Udvari Haditanács június 16-án kelt levele, amelyet a Csáky főkapitányi fizetésének folyósítását elrendelő irathoz csatoltak: ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 485. 1661. szeptember 6. [rég. r. Nr. 211.] fol. 7–10. – Csáky május 28-án írt sorai arra utalnak, hogy Homonnai még májusban meghozta döntését: „...örömet érteném, ha az Hadakozó Tanács és Porcia herceg is önagysága meglegedtek-e palatinus uram levelével, kiben magát Homonnay uram is resolválta, vagy mégis onnét várnak.” Csáky István Rottal Jánosnak, Pozsony, 1661. május 28. MNL OL P 507 Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 16–17.

²⁹ Csáky István Rottal Jánosnak, Szepes, 1661. október 24. MNL OL P 507 Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 24–25.

³⁰ Rottal János Csáky Istvánnak, Bécs, 1661. december 2. MNL OL P 71 112/a. cs. Fasc. 261/1., Nr. 337. Csáky István válaszelevele: Szepesvár, 1661. december 10. MNL OL P 507 Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 26–27.

³¹ ÖStA KA HKR Prot. Reg. 1661. december 31. Bd. 324. fol. 324^r, Prot. Exp. 1662 április Bd. 325. fol. 135^r, Prot. Reg. 1662. április 18. és május 17. Bd. 326. fol. 82^r, 100^r, 103^r.

³² A beiktatása alkalmából készült magyar nyelvű esküszövege: Szatmár, 1662. augusztus 14. MNL OL P 71 64. cs. Fasc. 174. Nr. 6.

³³ *Toma* 2005. 53–54. o.

A szatmári főkapitány helye a végvidéki hierarchiában

1643-ban Forgách (III.) Zsigmond más nyomós érvek mellett azért is ódzkodott elfogadni a szatmári főkapitányi tisztséget, mert nem látta tisztázottnak, hogy jogállását tekintve a főkapitányság alá van-e rendelve a felső-magyarországi főkapitánynak, vagy közvetlenül az Udvari Haditanácstól függ.³⁴ Csáky István idejében a hierarchikus viszonyok már egyértelműek voltak. Már hivatkozott, beiktatása alkalmából született magyar nyelvű esküszövegében I. Lipót császár és király után a felső-magyarországi főkapitánynak fogadott engedelmességet. Mozgásterét tovább szűkítette, hogy – mivel Várad eleste után Szatmár jelentősége stratégiaiul kulcsfontosságúvá vált Felső-Magyarország török elleni védelmében, valamint az Erdéllyel való kapcsolattartásban – a várban igen nagy létszámú, külön parancsnokság alatt álló császári katonaság állomásozott.³⁵ Szerepének korlátozott voltát világítja meg a Csáky család levéltárában eredetiben megmaradt, a korban szokásosnak tekinthető feladatokat felsoroló német nyelvű utasítása is.

A főkapitány feladatai közé tartozott természetesen az alá tartozó gyalogos és lovas katonaság jó rendben és fegyelemben tartása, létszámának és fegyverzetének ellenőrzése, a környező lakosság háborgatásától, fosztogatásától való eltiltása, a különböző nemzetiségű katonák közötti jó viszony fenntartása. Hatásköre kiterjedt a hadszertár és az ott tárolt ágyúk, lőszer, hadszerszámok,³⁶ a várbeli épületek felügyeletére és fenntartására (a jobbágyi robot igénybevételével), illetve az ezekhez rendelt tüzérségi és építési személyzet mozgására, a felső-magyarországi főkapitány vagy a Szepesi Kamara leiratának megfelelően. A vár erősítési munkálataiba azonban minden bizonnyal nem szólhatott bele.

A 8. és 11. pont világossá teszi, hogy alapvetően védelmi funkciókat kellett ellátnia, és azt is szűk korlátok között: a szatmári vár és az ahhoz tartozó helységek megoltalmazásával megbízott főkapitánynak a törökökkel való béke megőrzésére kellett törekednie. Annibale Gonzaga herceg alapvetően ennek szellemében bízta meg a török háború kitörését követően 2000 magyar lovas vezetésével.³⁷ Ha segítségre szorult, azt a felső-magyarországi főkapitánytól, vagy a királytól, illetve az Udvari Haditanácstól kellett kérnie, a segítség megérkezéséig a helyén várakozva. A 12. pont a portyázást és a foglyokkal való kereskedést csak nyílt háború esetén engedélyezte, leszögezve, hogy a pasákat és bégeket a király számára kell kiszolgáltatni. Ezzel összefüggésben az utasítás egyes pontjai a híráramlással kapcsolatos feladatait rögzítették – Csáky Istvánnak, mint később ki fog derülni, talán ezen a téren volt alkalma némiképp kiszélesíteni mozgásterét. A 7. pont sze-

³⁴ Szabó 2014. 303–304. o.

³⁵ 1662-ben a teljes Heister lovas- és a Cobb gyalogregiment és a Sneider lovas ezred 5 százada, összesen több mint 3000 fős császári katonaság állomásozott Szatmárban. Az információt köszönöm Czigány Istvánnak.

³⁶ A hadszertárról készült magyar nyelvű inventárium is minden bizonnyal Csáky utasításából készült: Szatmár, 1662. augusztus 22. MNL OL P 71 64. cs. Fasc. 174. Nr. 7. A hátoldalán Csáky István saját kezével: „Az szakmári czaitházban lévő egyetmásoknak inventariuma.”

³⁷ Mindez Csáky István lemondásának szövegéből derül ki: „Pie dedefunctus princeps Gonzaga, sine dubio ex benigno Maiestatis Vestrae mandato, praeteriti aperti cum Turcis belli tempore, praeficiens me duobus millibus equitum natorum, mihi campi totius, Germano velut ea in arte magis perito, arcis et fortalitorum defensionem, non abs re commiserat.” Szatmár, 1670. április 10. ÖStA HHStA UA. Spec. Fasc. 284. Konv. B. fol. 7–9. Másik, Csáky kezével írt, de aláírás nélküli példánya: MNL OL P 71 64. cs. Fasc. 174. Nr. 19.

rint a szatmári főkapitánynak jó kapcsolatot kellett fenntartania a szomszédos főkapitányokkal és földesurakkal, emellett figyelemmel kellett követnie a titkos kommunikációt is. A 9. és a már érintett 11. pont rendelkezett róla, hogy a Szatmárral határos Erdély, valamint a törökök és más ellenségek szemmel tartására kémekeket kellett alkalmaznia, hogy általuk értesüljön az ellenség támadásairól és terveiről.³⁸

Amint arról már esett szó, a Wesselényi Ferenc lemondásával megüresedett felső-magyarországi főkapitányi tisztségért³⁹ bátyjával, Csáky Ferencsel szemben István is versenybe szállt. Miután 1664 decemberében Ferenc számára kedvező döntés született, István megpróbálta kieszközölni, hogy szatmári főkapitányként tőle független legyen, Annibale Gonzaga hercege azonban nem támogatta ebben a törekvésében.⁴⁰ A két fél közötti harmonikus, de legalábbis korrekt viszony megteremtése tehát kulcsfontosságú volt, Lippay György esztergomi érsek, Wesselényi Ferenc nádor és Rottal János nemhiába fáradozott az ellentétbe került testvérek megbékéltetésén.⁴¹

Közismert, hogy a katonai igazságszolgáltatás terén Felső-Magyarországon a kassai hadiszék volt a felsőbb bírói fórum, ennek megfelelően a szatmári főkapitány ezen a téren is a felső-magyarországi főkapitány alatt helyezkedett el a hierarchiában.⁴² Az alárendeltség a Csáky István főkapitányi működésének egyik fontos sarokpontját jelentő szatmári magyar tisztikar esetében is megmutatkozott. A kialakult gyakorlat szerint ugyanis a szatmári főkapitánynak a felső-magyarországi főkapitány számára javaslatot kellett tennie a megüresedett tisztségek betöltésére. A távollétében a végvidéki ügyeket ténylegesen intéző, bizalmi embernek számító vicekapitány személyét illetőleg már beiktatása előtt is igyekezett érdemi eredményt elérni. Az általa *substitutus*nak minősített addigi vicekapitány, a várat a császáriaknak átadó református Kökényesdy György helyett a tisztségre már Károlyi Ádám főkapitánysága idején is pályázó katolikus Megyeri Ferencet javasolta, közvetlenül az Udvari Haditanács számára.⁴³ Azzal természetesen Csáky István is tisztában volt, hogy a főkapitányi feladatokat ideiglenesen ellátó Pethő Zsigmond felső-magyarországi vicekapitány támogatásának megszerzése elengedhetetlen. Ez egyértelműen kiderül december 10-én kelt, már idézett leveléből, amelyben arra kérte Rottalt, hogy járjon közben Megyeri kinevezésének érdekében az Udvari Haditanács elnökénél és alelnökénél, Lobkowitz és Gonzaga hercegnél: „Várom csak Peteő Sigmund uram levelét, kit az én akaratombul ír az Bellicumra és vicének valót is nevez Szakmárban, mert

³⁸ Csáky István főkapitányi utasítása: Bécs, 1661. június 14. MNL OL P 71 64. cs. Fasc. 174. Nr. 4. (Eredeti, pecsétes.)

³⁹ Homonnai Drugeth György halálát követően csak 1663-ban került betöltésre a felső-magyarországi főkapitányi poszt, amelyet 1663–1664 között a már idős, a tisztséget 1648–1658 között korábban már viselő Wesselényi Ferenc nádor, 1665–1670 között pedig Csáky Ferenc viselt. *Pálffy* 1997. 273. o.

⁴⁰ Annibale Gonzaga ismeretlennek, Bécs, 1665. március 14. MNL OL P 72 70. cs. Fasc. 501. p. 28–30. Érdemes megemlíteni, hogy a Forgách Zsigmond bátyjának, Ádámnak felső-magyarországi főkapitányi kinevezéséről felröppent hírek kapcsán jelezte: szerinte nem lenne egészséges, ha testvére parancsolna neki. *Szabó* 2014. 304. o.

⁴¹ Lippay Csáky Ferencnek szóló leveléből derül ki, hogy az érsek a „jó atyafiság megtartására” intette Csáky Istvánt. Pozsony, 1665. július 22. LGyL 448. sz. Wesselényi Ferenc közvetítő szerepére nézve Rottal János levele szolgál információval: Holešov, 1665. november 9. MNL OL P 71,112/a. cs. Fasc. 261/1. Nr. 298.

⁴² Csáky István ennek megfelelően idézte a kassai hadiszék elé a végül felmentett Danka János szatmári gyalog hadnagyot. *Pálffy* 1995. 124. o.

⁴³ Megyeri Ferenc Rottal Jánosnak, Pozsony, 1660. június 17. MNL OL P 507. Lev. Ser. A. V. 14. d. Nr. 533. fol. 289–290. Csáky ajánlásáról az Udvari Haditanács számára: ÖStA KA HKR Prot. Exp. 1661. december, Bd. 323. fol. 548^v.

az ki eddig volt az csak substitutus, és calvinista is, ki helyében Megieri Ferenz uramat akarom specialiter commendálni, ki nagyságodnak is igaz szolgája, és bizony most csak olyan ember sincs azon az földön.”⁴⁴ A szatmári főkapitány azonban nem érte el célját, a vicekapitány Kökényesdy maradt egészen 1663 eleji lemondásáig. Utódja március 7-től Szodoray Mihály lett, annak azonban nincs nyoma, hogy Csáky javasolta volna őt a tisztség betöltésére.⁴⁵

Az egyéb szatmári tisztségek esetében Csáky Istvánnak mindeddig két nevet tartalmazó javaslata került elő, melyekben a megüresedett helyek – főporkoláb, strázsames-ter, valamint lovas és gyalog hadnagyok – betöltésére tett javaslatot. Ezekből messze-menő következtetéseket természetesen nem lehet levonni, annyi azonban egyértelműnek tűnik, hogy Csáky István az alkalmasságot, az egyéni képességeket kiemelt szempont-okként kezelte katonai tisztségek esetében. Ezt leginkább 1669 júliusában kelt levelében lehet megragadni, amelyben jelezte, hogy ugyan sem utasítása, sem Csáky Ferenc felső-magyarországi főkapitány parancsa nem rendelkezik róla, ő – ezzel nyilvánvalóan megpróbálva eleget tenni a kimondatlan elvárásnak – mégis igyekezett mindenhova alkal-mas katolikus személyeket találni. Azok hiányában azonban egyik lovas hadnagyának a református, de „zálagos és emberséges” Szerény Lászlót javasolta. Ugyanebben a levél-ben főporkolábnak a tót nyelvet jól beszélő, emellett jó íródeákként jellemzett Simonis Dánielt ajánlotta.⁴⁶

A gyakorlatot tekintve kiemelendő, hogy fennmaradt egy olyan levele is, amelyben Tokaj és Diósgyőr várainak kapitányi tisztségére ajánlott személyeket. 1669 áprilisában tokaji kapitánynak későbbi felső-magyarországi vicekapitányát, Barkóczy Ferencet, míg vicéjének egy Bálintffy nevű embert javasolt. Diósgyőr kapitányának elsőként Haller Györgyöt javasolta, indoklása szerint ugyanis ő birtokokkal is rendelkezett ott. Rajta kívül Semsei Györgyöt és egy bizonyos Petrovait terjesztette fel, a tisztséget azonban végül Suskovics János kapta meg.⁴⁷ Ebből a levélből kiindulva feltételezhető, ezzel kap-csolatos források híján azonban nem bizonyítható, hogy a szatmári főkapitány a fővárként

⁴⁴ Szepesvár, 1661. december 10. MNL OL P 507 Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 26–27.

⁴⁵ Az Udvari Haditanács 1663. március 7-én értesítette Szodoray kinevezéséről Pethő Zsigmond felső-magyarországi vicekapitányt, valamint az Udvari Kamarát. ÖStA KA HKR Prot. Reg. 1663. március 7., Bd. 327. fol. 33^r. Fizetésének folyósítását a március 7-i időponttól visszamenőlegesen április 17-én rendelték el. Bécs, 1663. április 17. ÖStA AVA FHKA HFU Bécs, 1663. április 17. Kt. 493. [rég. r. Nr. 215.] fol. 141–146. Szodoray még az 1670-es években is Szatmárban szolgált, 1679 decemberében például a szatmári magyar kato-naság fizetésének ügyében fordult a Szepesi Kamarához: Szatmár, 1679. december 25. MNL OL E 254 84. cs. december, Nr. 134.

⁴⁶ Csáky István két, a szatmári tisztségek betöltésére tett javaslatait tartalmazó levele: Csáky István Wes-selényi Ferencnek, Szatmár, 1663. augusztus 23. MNL OL E 199 4. d. 22. pal. fol. 2–3. és Csáky István Csáky Ferencnek, Szepes, 1669. július 26. MOL P 71 119. cs. Fasc. 265. p. 79–83. Természetesen a személyes ismeretség legalább ekkora szerepet játszhatott a kiválasztásnál. Az említett Simonis Dániel például feltételezhe-tően azonos azzal a személlyel – a nyomtatványban *principistaként* feltüntetett *Daniel Simonis nobilisszal* –, aki egy 1654 decemberéből fennmaradt iskolai nyomtatvány alapján Csáky István öccsével, Lászlóval egye-temben a szepeshelyi jezsuita gimnázium hallgatója volt. Nem elképzelhetetlen, hogy a tanulmányait koráb-ban szintén a szepeshelyi jezsuitáknál végző Csáky István – aki 1649-ben még Lászlóval együtt a retorikai osztályban tanult – szatmári főkapitányként ezért is jelölhette Simonist főporkolábnak. MNL OL P 72 104. cs. Fasc. 649. p. 1524–1527. Csáky István szepeshelyi jezsuita gimnáziumbeli tanulmányairól röviden: *Hargittay* 2001. 135–136. o.

⁴⁷ Csáky István Csáky Ferencnek, Szepes, 1669. április 26. MNL OL P 71 109. cs. Fasc. 259/e. Nr. 85. Suskovics János kinevezéséhez: *Fallenbüchl* 2002. 301. o.

funkcionáló szatmári alá tartozó egyéb várak és erődítmények, így például a kállói vár főbb tisztségei esetében is elvileg élhetett javaslattevési joggal.⁴⁸

Mindemellett annak is maradt nyoma, hogy saját szakállára fogadott fel vagy bocsátott el végvári tiszteket. Bátyja, Csáky Ferenc felső-magyarországi főkapitány erre vonatkozó panasza⁴⁹ nyomán ugyanis 1669 januárjában az Udvari Haditanács megtiltotta neki az ilyesfajta tevékenységet, egyúttal arra is utasítva, hogy a tisztségek megüresedéséről értesítse a felső-magyarországi főkapitányt, azok betöltésére alkalmas személyeket javasolva számára.⁵⁰

Szatmári főkapitányként tehát Csáky István az egész évtizedben közvetlenül a felső-magyarországi főkapitány joghatósága alá tartozott, alóla hiába próbálta magát kivonni. Mozgásterét a mindennapokban ugyanakkor a kiemelt katonai és politikai szerepe miatt Felső-Magyarországon állomásoztatott, közvetlenül az Udvari Haditanácstól függő német ezredek jelenléte is korlátozott. Beszállásolásuk igen nagy terhet rótt a lakosságra,⁵¹ amely ellen Csáky István többször panaszt tett, kérve, hogy azzal őt és a lakosságot ne terheljék.⁵² Az országgyűlés idején, 1662 szeptemberében Pozsonyban tartózkodó Annibale Gonzaga herceg válaszeleveléből egyértelműen kiderül, hogy Csáky beiktatásától kezdve feltette saját jogkörét a német ezredek tisztjeitől.⁵³

A fentiekből következően a császári tisztekkel fenntartott kapcsolat minősége is befolyásolhatta jogkörének érvényesülését. Az 1660-as évek első felében a beszállásolás ügye mellett mindössze a szatmári külső erődítményhez való kapukules használata körüli konfliktus tűnik komolyabbnak, amely azonban alapvetően hatásköri vita volt, és nincs nyoma annak, hogy áthidalhatatlan ellentéteket okozott volna.⁵⁴ Csáky István leveleiben idegenellenességnek nincs nyoma, Olivier Freiherr Wallis von Karighmain vezérőrnagy-

⁴⁸ Kálló esetében a vonatkozó források hiánya azzal magyarázható, hogy Sennyey Ferenc legkésőbb egy évvel Csáky István kinevezése előtt, 1660 júliusától már Kálló főkapitánya volt és tisztségét a szatmári főkapitány hivatalviselésén túlnyúlóan, 1674 nyaráig betöltötte, amikor a bujosók kegyetlenül meggyilkolták. Pályájáról: *Koroknay* 2006. 88–127. o. Halálának körülményeiről Csáky István is beszámolt: „Nem kétlem, értette nagyságod, ma egy hete, hogy Senniei Ferencz uramat az talpasok Tarkanban ágyában lépven, elsőben kegyetlenül megsütögettek, azután elvagdalták, feleségét, gyermekit megfosztották, házát felverték, mindenében praedat hánytak.” Csáky István címzés nélküli levele (a Rottal Jánosnak írt levelek között), Szepes, 1674. augusztus 4. MNL OL P 507 Lev. Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 351–352.

⁴⁹ ÖStA KA HKR Prot. Exp. 1669. január, Bd. 335. fol. 32^v–33^r.

⁵⁰ ÖStA KA HKR Prot. Reg. 1669. január 25. Bd. 336. fol. 13^v.

⁵¹ Az 1662-es esztendő kapcsán mindkét fél szempontjait vizsgálva igyekszik kiegyensúlyozott képet festeni az ország szenvedéseiről: *Perjés* 2002. 340–352. o.

⁵² Nádasdy Ferenc országbíró értesülése szerint 1661 decemberében Kassán Rákóczi Lászlót követően elsőként Csáky István szólalt fel a beszállásolás ellen. Nádasdy Ferenc Csáky Istvánnak, Pottendorf, 1661. december 18. MNL OL P 71 123. cs. Fasc. 266. IX. p. 42–45. Később, 1665 áprilisában és 1667 áprilisában is kérte az Udvari Haditanácstól, hogy ő és a vidék lakossága mentesüljön a beszállásolás alól. ÖStA KA HKR Prot Exp. 1667. április, Bd. 329. fol. 197^r és Prot. Exp. 1667. április, Bd. 332. fol. 28^v.

⁵³ A Csákyt nyugtatni próbáló Gonzaga válasza alapján augusztus 29-i levelében Csáky a főkapitányi utasítás 2. pontjára hivatkozott, amely a vezetése alá tartozó lovas és gyalogos katonáknak kapcsolatos kötelezettségeket, valamint a különféle nemzetiségű katonák közötti jó kapcsolat fenntartása iránti kötelezettséget tartalmazta. Annibale Gonzaga Csáky Istvánnak, Pozsony, 1662. szeptember 16. MNL OL P 71 112. cs. Fasc. 261. p. 191–194. Vö.: MNL OL P 71 64. cs. Fasc. 174. Nr. 4. 2. pont.

⁵⁴ A legalább 1663 óta húzódó – kezdetben még Csáky és Wolfgang Friedrich Cobb von Nüdingen ezredes között vitát okozó – ügyben meghozott salomonai döntés is ezt támasztja alá. 1665 júniusában ugyanis az Udvari Haditanács arra adott utasítást a nem sokkal később Tirolba áthelyezett Johann Franz Freiherr von Kaiserstein vezérőrnagynak, hogy engedje át a kapukulcsot a szatmári főkapitány számára, akinek azonban távolléte idejére vissza kellett azt szolgáltatnia. Bécs, 1665. június 27. MNL OL P 71 69. cs. Fasc. 189. Nr. 3.

gyal például igen jó viszonyt ápolt, ami miatt Rottal János is örömeinek adott hangot: „Hogy general Wallis uram ilyen jó correspondentiaival vagyon kegyelmeddel, igen akárom. Nekem kedves uram fiam, itt litiben is gyakorta és nagy becsöletesen emlékezett kegyelmed felől.”⁵⁵ 1667 májusában Csáky Wallis fiát, az 1684-től majd éppen Szatmárban generálisként működő Georg Wallist Rottal párfogásába ajánlotta.⁵⁶ Vélhetőleg ezért terjedt el a pletyka, miszerint a fiatal Rottal a szatmári főkapitány lányai közül választana magának házastársat. Az ezt hírül adó levélből kiderül, hogy az öregsége és betegsége miatt Szatmárról elmozdítani tervezett Wallis utódjaként Csáky leginkább Ernst Rüdiger Starhemberget látta volna szívesen, „mert noha kevésbé hasznos, de jó nemzet, és nemes vérű embernek látszik.”⁵⁷

Az 1667 júniusában Szatmáron elhunyt Wallis⁵⁸ helyére kerülő császári tisztekkel minden bizonnyal dominánsabb jellemük miatt nem sikerült kiegyensúlyozott kapcsolatot kiépíteni. Csáky István Ladislaus Sparr ezredes nevének felmerülésekor ellenkezésének adott hangot,⁵⁹ ám kénytelen volt beletörődni az uralkodó döntésébe. Véleménye múltbéli sérelmeken – vagy legalábbis a róla elterjedt negatív híreken – alapulhatott: „Spar uram commendantságát azelőtti magaviseletire nézve elig remélhetem vala, mindazáltal az régiből kitörődvén üdövel kegyelmes uram őfelsége parancsolatjából nekem is el kell túrnöm.”⁶⁰ – Bár a Rottalal folytatott személyes beszélgetés hatására Sparr kezdetben ugyan igyekezett együttműködést tanúsítani,⁶¹ a következő év elején azonban Csáky panaszt tett rá amiatt, hogy Barkóczy Jánost elverette, míg az I. Rákóczi Ferenc által behozott három fogoly jobbágyot nem volt hajlandó a kezéhez szolgáltatni, ezzel megsértve főkapitányi jogkörét.⁶²

Kaiserstein Tirolba küldéséről: Rottal János Csáky Istvánnak, Bécs, 1665. augusztus 14. MNL OL P 71 112/a. cs. Fasc. 261/1. Nr. 294. Csáky és Cobb kapukulccsal kapcsolatos vitájához: ÖStA KA HKR Prot. Exp. 1663. március, Bd. 325. fol. 96^r és Prot. Reg. 1663. március 17. Bd. 327. fol. 42^r.

⁵⁵ Rottal János Csáky Istvánnak, Bécs, 1666. február 25. MNL OL P 71 112/a. cs. Fasc. 261/1. Nr. 337.

⁵⁶ „Levelem praesentáló kedves atyámfiat, Vallis Giörgi uramat nagyságodnak alázatosan ajánlom. Vékony ítéletem szerint édesatyjának nemzetes hív szolgálatjának érdemére nézve fia sem érdemtelen az őfelsége kegyelmességére. Kit midőn teljes bizodalommal alázatosan vár, nagyságod kegyelmes partrocíniumjával közelebb úton érhet.” Csáky István Rottal Jánosnak, Szatmár, 1667. május 29. MNL OL P 507 Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 116–117. Az ifjú Wallis későbbi szatmári generálisságához: *Pálffy* 1997. 286. o.

⁵⁷ Csáky István Rottal Jánosnak, Szatmár, 1667. június 1. MNL OL P 507 Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 118–119.

⁵⁸ Csáky erről június 21-én Szatmáron kelt levelében tudósította Rottalt: „Szegény Vallis uram ezelőtti nyavalyával az elmúlt éjjel hagyta el bennünket, szívem szerint szánom.” Ugyanekkor megismételte kérését, hogy utódjaként Starhemberget helyezték Szatmárra. MNL OL P 507 Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 130–131.

⁵⁹ „Némelyek Sparral ijesztenek, kihez nem volna semmi kedvem.” Csáky István Rottal Jánosnak, Szatmár, 1667. július 22. MNL OL P 507 Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 147–148.

⁶⁰ Csáky István Rottal Jánosnak, Szatmár, 1667. július 30. MNL OL P 507 Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 149–150. Sparr szélesebb körben való népszerűtlenségére utalhatnak Csáky pár nappal későbbi levelének sorai is: „General Spár uram felől némely nap is irtam nagyságodnak. Vagyok oly reménységben, segítségül, nem ostorul adatott. Itt nem sokan várják nagy örömmel. Quod supra me nihil ad me.” Csáky István Rottal Jánosnak, Szatmár, 1667. augusztus 6. MNL OL P 507 Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 155–156. A külzetre utólagosan ráírt dátum alapján Csáky július 28-án vette kézhez az őt Sparr érkezéséről értesítő uralkodói leiratot. Bécs, 1668. július 11. MNL OL P 71 69. cs. Fasc. 188. Nr. 8.

⁶¹ Szatmár, 1667. november 23. MNL OL P 507 Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 186–188.

⁶² Csáky István Rottal Jánosnak, Szatmár, 1668. január 7. MNL OL P 507 Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 203–205. (Mellékletben Csáky Gonzaga hercegnek szóló levelének másolata.) Sparr erőszakos viselkedését más források is megerősítik. Horánszky András szatmári udvarbíró például arról tett jelentést a Szepesi Kamarának, hogy a számvevővel és a kulcsárral együtt kirekesztette őt a várból, kihangsúlyozva, hogy Cobb és Kaiserstein idejében ilyen sohasem történt. Szatmár, 1665. október 9. MNL OL E 254 45. cs. október, Nr. 22.

Habár a Sparrt felváltó Karl Strassoldo ezredes számára olyan parancsot eszközölt ki Rottal János az Udvari Haditanács akkori elnökénél, Raimondo Montecuccolinál, amelyben utasították a szatmári főkapitánnyal való együttműködésre,⁶³ ám Csáky István számos – konkrétumokat alig tartalmazó – panaszos leveléből kitűnik, hogy a parancsnak nem sikerült érvényt szerezni. A kapcsolat minőségére jól rávilágít Csáky 1669 júliusában kelt levele. Miközben dicsérte a tokaji kapitány, Starhemberg magatartását, Strassoldoval szemben ironikus hangnemben fogalmazott: „Gróf Starembergh uram dícsíretesen kezdte magát alkalmaztatni. Akarnám, ha Strazoldo uram Olaszországban felejtene magát, ki azzal kérkedett Szakmart, hogy midőn Horuat országban lakott volna, zászlókkal jártak processiot még az apró deák gyermekek is érette.”⁶⁴ 1669 végén Csáky végül Rottal közbenjárását igénybe véve próbálta meg az Udvari Haditanács titkára, Franz Ludwig Stahl segítségével megfélemezni az ezredes hatalmaskodásait.⁶⁵ Bár 1670 elejére a két fél viszonya rendeződött,⁶⁶ az egy nappal a felső-magyarországi felkelés kitörését követően lemondó és Aranyosmegyesre távozásával gyanússá váló Csáky újból kénytelen volt parasztni tenni Strassoldóra, aki állítása szerint még a felkelés kitörése előtt szaggatta fel leveleit, rohanta le és dúlta fel birtokait, tartóztatta le szervitorait.⁶⁷

Csáky István kamarai beadványai

Ismert, hogy a kassai székhelyű Szepesi Kamara szervezetileg a pozsonyi Magyar Kamara fiókkamarája volt, a gyakorlatban azonban – természetesen a bécsi Udvari Kamara függésében – több-kevesebb önállósággal intézte az ügyeket, politikai szerepet is betöltve a régióban.⁶⁸ Minthogy a felső-magyarországi végvári katonaság ellátásáért, a várak fenntartásáért és a várbirtokok kezeléséért Felső-Magyarországon a Szepesi Kamara volt felelős, Csáky Istvánnak a mindennapokban a kamarával is folyamatos kapcsolatot kellett tartania a különféle gazdasági-pénzügyi vonatkozású ügyek tekintetében. Az 1660-as évek második feléből fennmaradt kamarai anyagban annak is van nyoma, hogy az évtized második felében Csáky alkalmanként Szabolcs és Szatmár vármegyék dézsmáról készített jegyzőkönyveinek a kamarához való eljuttatásában is szerepet vállalt.⁶⁹ A végvidéken jellemző társadalmi és gazdasági feszültségek miatt a két fél viszonya természetesen konfliktusoktól sem volt mentes, ami olykor olyan erőszakos csele-

⁶³ Rottal János Csáky Istvánnak, Bécs, 1668. november 10. és 1669. január 9. MNL OL P 71 112/a. cs. Fasc. 261/1. Nr. 359. és 361.

⁶⁴ Csáky István Rottal Jánosnak, Szepes, 1669. július 13. MNL OL P 507 Ser. A. V. 12. d. Nr. 498. fol. 267–268.

⁶⁵ Csáky István Rottal Jánosnak, Szatmár, 1669. szeptember 25. MNL OL P 507 Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 283–284.

⁶⁶ „Gróf Strazoldo uram írja, hogy kegyelmeddel szép correspondentiában vagyok, abban meg is marad.” Rottal János Csáky Istvánnak, Bécs, 1670. február 16. MNL OL P 71 112/a. cs. Fasc. 261/1. Nr. 368.

⁶⁷ Csáky István Rottal Jánosnak, Aranyosmegyes, 1670. május 7. és Szepesvár, 1670. június 12. MNL OL P 507 Lev. Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 313–314. és 315–318. (Utóbbi mellékleteként található meg Csáky István Raimondo Montecuccolinak ez ügyben írt levele, amelynek megadására Rottal Jánost kérte meg.)

⁶⁸ A Szepesi Kamara tisztségviselői és a végvárak kapitányai, várnagyai együttműködésének tekintetében vö.: *Ember* 1946. 156–157. o. Történetének és működésének megismeréséhez máig alapvető: *Szűcs* 1990. Politikai, ezzel összefüggésben a rekatolizációban betöltött szerepe a Wesselényi-szervezkedés felszámolását követő évtizedben különösen jelentőssé vált. *Mihalik* 2010. 255–320. o.

⁶⁹ Csáky István a Szepesi Kamarának, Szatmár, 1667. július 27. és augusztus 14. és Szepes, 1668. május 15. MNL OL E 254 47. cs. július, Nr. 6. és augusztus, Nr. 3., 48. cs. május, Nr. 14.

kedetekben is megnyilvánult, mint a kamara alkalmazásában álló Pap Dániel szatmári provizor és harmincados Csáky István általi elveretése.⁷⁰ Az együttműködést elősegítette ugyanakkor – egyben példát hoz a végvidéki személyi összefonódásokra –, hogy a Szepesi Kamara helyi gazdasági tiszttségviselőjének számító udvarbírók közül Horánszky András, majd 1670-től az őt felváltó Győri Mihály, miként az ki fog derülni, egyaránt a Csáky család embereinek számítottak.⁷¹

Mivel a hadszertár, így az ágyúk, lőszeres és hadszerek, valamint a várbeli épületek rendben és biztonságban tartása Csáky feladatai közé tartozott, a Szepesi Kamarának szóló beadványainak egy része ezzel kapcsolatos. 1663-as beadványaiban felhívta a figyelmet a várban található, siralmas állapotban lévő „paloták” és egyéb „belső házak” tataroztatásának,⁷² valamint az omladozóban lévő fegyverraktár helyrehozatalának szükségességére.⁷³ 1668 januárjában kelt beadványának soraiból kiderül, hogy az általa már az évtized első felében átépíteni kívánt főkapitányi rezidencia⁷⁴ esetében sem volt rózsásabb a helyzet: „Micsoda rongyos állapottal légyen az itt való főkapitányok residentia házak fedele, és micsoda rettegéssel főzhetni a konyha kéménye alatt csak egy ebédet is, s magam költségével is (kiből szinte kifáradtam) mennyi építtetést tettem rajtok, Horánszky András uram (ki által szóval is üzentem bizodalmason) alkalmasint megbeszélheti kegyelmeteknek. Kérem azért szeretettel kegyelmeteket, méltóztassanak jó consideratióban venni ezeket, és parancsolni is udvarbíró uramnak felőle, hogy minekelőtte nyakunkba szakadnának, ahun szükségesebb volna, építtetné meg.”⁷⁵

A korban általánosnak számított a zsoldhátralék a magyar és német végvári parancsnokok és a katonaság körében, így nem meglepő, hogy Csáky István fennmaradt kamarai beadványainak egy másik, arányaiban nagyobb része sajtát, illetve az irányítása alatt

⁷⁰ 1664 tavaszán Csáky István elverette, majd szervitoraival a várba hurcoltatta a visszaélésekkel vádolt kamarai tiszttségviselőt. Tette miatt 10 000 birodalmi tallér megfizetésére kötelezték, amit a Galgóc melletti új erőd építésére kellett fordítani. ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 502. 1665. július 9. [rég. r. Nr. 220.] fol. 28–50. Az ügy érdekessége, hogy két évvel később Csáky már a kamara kérésére vetette fogságba Pap Dánielt. A Szepesi Kamara ezt követően Pap jószágait is lefoglalta, minthogy azonban letartóztatásával nemesi szabadságjoga sérült, Szatmár vármegye tiltakozása nyomán maga Wesselényi Ferenc nádor járt közben szabadon engedése végett. Csáky István a Szepesi Kamarának, Szatmár, 1666. augusztus 18. MNL OL E 254 46. cs. augusztus, Nr. 16.; Wesselényi Ferenc a Szepesi Kamarának, Murányalja, 1666. október 2. MNL OL E 254 46. cs. október, Nr. 11. (Mellékletben Szatmár vármegye levele és Pap Dániel supplicatiója.)

⁷¹ Hozzá kell tenni, hogy késmárki harmincadosként Horánszky András beadványában kétségbeesetten kérte a döntés visszavonását a Szepesi Kamarától 1664 augusztusában. *Gecsenyi – Guszarova* 2003. 663. o.

⁷² Csáky István a Szepesi Kamarának, Szepesvár, 1663. február 24. MNL OL E 254 43. cs. február, Nr. 15. (Lásd Vitkay Mihály mellékelt jelentését.)

⁷³ Csáky István a Szepesi Kamarának, Szatmár, 1663. augusztus 24. MNL OL E 254 43. cs. augusztus, Nr. 12. A beadvány melléklete emellett azt is megállapítja, hogy „az ágyúk is igen romlandó félben vadnak.”

⁷⁴ Csáky átépítési tervéről a gyakorlati megvalósításra javaslatokat tevő szatmári jezsuita rendház főnökének, Tyukodi Györgynek részletekbe menő leveléből lehet értesülni. Az erről korábban már Csáky elődjével, Károlyi Ádámmal is megbeszéléseket folytató Tyukodi úgy vélte, hogy az áthelyezendő grádiás helyére kerülhetne az „audientia ház”, így két „házzal” – vélhetőleg szobával – bővülhetne a főkapitányi rezidencia. Az „öreg házon” kívül, ahol az isteni szolgálat volt, tervezte kialakítani az „ebédlő palotát”, ahol a pohárnok is külön szálláshelyet („szép kis házacskát”) kapott volna. Elképzelése szerint „mikor a nagyságod residentiajának kapuja lemegyen, mind nagyságod, s mind az asszony fedele grádiás alatt mennek házokban, s így volt a discursus mind a szegény üdvözült Karoly urammal, s mind nagyságoddal.” Tyukodi György Csáky Istvánnak, Szatmár, 1662. december 16. MNL OL P 71 123. cs. Fasc. 266. V. p. 127–129.

⁷⁵ Csáky István a Szepesi Kamarának, Szatmár, 1668. január 7. MNL OL E 254 48. cs. január, Nr. 1.

álló végvári katonaság fizetésével kapcsolatos.⁷⁶ Az Udvari Kamara még 1661 szeptemberében – konkrét összeg megjelölése nélkül – rendelte el, hogy Csáky Istvánnak a szokásos főkapitányi fizetést folyósítsák,⁷⁷ a kifizetés azonban már a kezdetektől akadozott,⁷⁸ és az elmaradt zsold folyósítását az 1667 júliusában kelt, Magyar Kamarának szóló uralkodói leirat is feltételezhetően hiába rendelte el újból.⁷⁹ Bár Csáky István szerette volna elérni, hogy jövedelmeinek kiegészítése céljából Szatmár várában korcsmát és mézsárszéket tarthasson,⁸⁰ bátyja, Csáky Ferenc felső-magyarországi főkapitány az uralkodó parancsára eltiltotta ettől. A Magyar Kamara ugyanis Csáky Istvánra, valamint a kállói házában korcsmát és mézsárszéket tartó Pap Lászlóra panaszt tett az Udvari Haditanácsnál, amely ezt követően arra utasította Csáky Ferencet, hogy mindkettő tevékenységét állítsa le.⁸¹ Nem könnyű ennek tükrében értelmezni a Szepesi Kamara levelét, amelyben megírták Csáky Istvánnak, hogy bátyja tiltó levelét „magára ne vegye”, mert az valójában a német kereskedőkre értendő, egyben arra kérve a szatmári főkapitányt, hogy tiltsa el őket a korcsma és a mézsárszék tartásától.⁸²

Az 1667-ben már 15 000 forintra rúgó tartozást végül egyes, a szatmári váruralalom részét képező avassági kerületben elfekvő, kamarai kezelésben lévő birtokrészek zálogba adásával egyenlítették ki. Az 1667. november 24-én kiállított záloglevél szövege szerint Csáky István és mindkét nembeli utódai a zálog kiváltásáig birtokolhatták Türevkonya, Komorzán, Tartóc, Terep, Bikszád, Felsőfalu, Bujánháza, Raksza és Lekence birtokait, a gabonatermelésre használt két kőmalom kivételével Daróc mezővárost, valamint Apácafalva egészét.⁸³

Szerencsés módon fennmaradt az a terjedelmes irategyüttes, amelyhez számos, az ügy szempontjából releváns dokumentumot csatoltak.⁸⁴ Ezekből kiderül, hogy Csáky eredetileg haszonbérlet formájában próbált a birtokokhoz hozzájutni, jövedelmeit pedig – miként fentebb szó volt róla – a Szatmár várában történő bormérésből és a mézsárszék

⁷⁶ Itt tartom szükségesnek megjegyezni, hogy Csáky utasítása sem főkapitányi fizetésére, sem a katonaság létszámára és zsoldjára nem tért ki. Ezzel ellentétes példát szolgáltat például Esterházy László pápai főkapitány 1648-as utasítása, amely rögzítette, hogy a főkapitány, alkaptányai és vajdái alá összesen 200 lovas (huszár) és 250 magyar gyalogos katoná (hajdú) tartozik, akiknek szokásos zsoldját a rendelkezés szerint Alsó-Ausztria adóiból (török segíyeiből) finanszírozták. *Martí* 2013. 157. o.

⁷⁷ ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 485. 1661. szeptember 6. [rég. r. Nr. 211.] fol. 7–10.

⁷⁸ Csáky István Bélaváry Miklósnak, Szatmár, 1662. augusztus 18. MNL OL E 254 42. cs. augusztus, Nr. 26.

⁷⁹ Bécs, 1667. július 22. MNL OL P 71 64. cs. Fasc. 174. Nr. 13. (másolat)

⁸⁰ ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 511. 1667. június 28. [rég. r. Nr. 224.] fol. 283–284.

⁸¹ Csáky Ferenc Csáky Istvánnak, 1667. szeptember 13. „in praedio novo Scepusiensi”. MNL OL P 507 Ser. A. V. 13. d. Nr. 514. fol. 436–437.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. 1667. augusztus, Bd. 332. fol. 452^v és Prot. Reg. 1667. augusztus 25. Bd. 333. fol. 152^r.

⁸² A Szepesi Kamara Csáky Istvánnak, Kassa, 1667. október 4. MNL OL P 507 Ser. A. V. 18. d. Nr. 716. fol. 81–82.

⁸³ ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 511. 1667. december 3. [rég. r. Nr. 224.] fol. 1–2. Vö.: MNL OL A 57 14. k. p. 75–76. Érdemes megjegyezni, hogy 1670 előtt már csak Szatmár, valamint Kálló körül terültek el jelentős, kincstári kezelésben lévő uradalmak. *Szücs* 1990. 80. o.

⁸⁴ A Csáky István időszakában keletkezett iratok mellett Thurzó György nádor 1632. június 25-én kelt utasítása is megtalálható, amely terményből, bárányból és borból a szatmári főkapitány számára évente 300, míg a kállói kapitánynak 250 forintot állapított meg, ezeknek köbőlben való mértékét is megadva. Ugyanezek a forintban kifejezett összegek olvashatóak II. Ferdinánd ugyanezen a napon kelt, szintén csatolt utasításában is, amely ezen kívül a tokaji, ónodi, szendrői és diósgyőri kapitányok élelemben való ellátásáról is rendelkezett, előbbi háromnak szintén 250, míg a diósgyőrinek 50 forintban megállapítva azt.

tartásából egészítette volna ki. Az utóbbtól elzárkózó, valamint a birtokok zálogba adásának lehetőségét számba vevő Magyar Kamara azonban vitatta a Csáky által megállapított 15 000 forintos hátralék összegét, az 1667. augusztus 3-án Tamásfalvy István alszámvevő mester által készített számadás ugyanis a tartozást 11 565 forintban és 80 dénárban állapította meg. A Magyar Kamara emellett sem az említett két kőmalma miatt értékes Darócot, sem a mellette korábban szóba jövő két oláhok lakta települést, a szatmárnémeti gazdaságot ellátó Gyűrűst, valamint a kincstár számára hasznot hajtó, fűrészmalmával Szatmár várának szükségleteit szolgáló Kónyaházát nem ajánlotta, kiemelve, hogy az erdélyi határon fekvő, törökök és tatárok pusztította Gyűrűs és Daróc egyébként is elnéptelenedtek. Végül a fizetési hátralékot tekintve a Csáky által megadott magasabb összeget alapul véve, nagyoobbrészt azonban a Magyar Kamara véleménye – illetve természetesen az Udvari Kamara előterjesztése – alapján megszövegezett záloglevél kiállítására utasították a Magyar Udvari Kancelláriát.⁸⁵ További kutatások tisztázhatják, hogy a zálogba kapott szatmári birtokoknak Csáky István számára mekkora volt az értékük. Feltételezhető, hogy a tartozás készpénzben történő kiegyenlítésénél ezt a megoldást kedvezőbbnek tartotta, hiszen a kor emberének szemében a földnek és a kiváltságoknak sokkal nagyobb értéke volt.⁸⁶

A fizetés elmaradás természetesen a Csákyhoz képest csekély vagyonnal rendelkező, ezáltal kiszolgáltatottabb egzisztenciális helyzetben lévő végvári katonaságot sokkal inkább megviselte. 1670-ben, Csáky lemondásának évében összesen 409 katona, köztük 200–200 lovas és gyalogos volt a vár őrségének előírt létszáma.⁸⁷ Oross Andrásnak a Szepesi Kamara 1655–1665 közötti hadi kiadásai megoszlásáról készített kimutatása szerint fizetésük a szendrői, ónodi, putnoki, tokaji és kállói végváriakéval együttvéve 100 077 forintot tett ki, ami a kamara összes hadi kiadásának legnagyobb részét, 26%-át jelentette. A tizenegy év alatt ugyanakkor mindössze négy alkalommal, 1656-ban, 1658-ban, 1662-ben és 1665-ben kaptak zsoldot, és miként az számos más, erre vonatkozó forrás mellett Csáky István Szepesi Kamarának szóló beadványaiból is kiderül, a szatmári végváriak, különösképpen a gyalogosok, rendre azt sem kapták kézhez.⁸⁸ A probléma

⁸⁵ Részletes bemutatása szétfészené jelen kereteket. ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 511. 1667. november 27. [régí r. Nr. 224.] fol. 197–246. (Köztük Csáky István *supplicatió*ival, kamarai véleményekkel, számadásokkal és kimutatásokkal, az Udvari Haditanács átirataival, I. Lipót Magyar Kamarának szóló leiratával, valamint a záloglevél november 24-én kelt szövegével.) A Magyar Kamara vélhetőleg azért tartotta a maga számára előnyösebbnek a zálogosítást, mert tulajdonjogát azzal nem veszítette el, a közjogi terheket ugyanakkor – a hasznélvezet mellett – a zálogosnak, Csáky Istvánnak kellett viselnie. A zálogjoghózó vő: *Eckhart* 2000. 313. o.

⁸⁶ Vő: *Oross* 2013. 270–272. o. Csáky esete újabb példával erősíti azt a megalapozottnak tűnő elképzelést, miszerint a pénzügyi források hiánya miatt kiépült egy olyan tudatos rendszer, amely eleve számolt a zsold kifizetésének elmaradásával, és a katonáskodó főnemesek és nemesek tulajdonképpen meghiteleztek a zsoldot, amit a kincstár később általában birtokokkal törlesztett. Birtokokra tehetek szert ily módon azok az egyházi és világi főméltóságok, főurak is, akik a hadseregnek hiteleztek, többnyire készpénzben vagy terményben. *Czigány* 2004. 97–98. o.

⁸⁷ A maradék 9 katonát az egyéb kategóriába sorolták. *Czigány* 2004. 125. o. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a keretszámot ténylegesen is feltöltötték.

⁸⁸ *Oross* 2008. 115–116. o. Csáky István beadványai: Szepesvár, 1663. február 23. és május 25.; Szepesvár, 1664. május 16.; Bécs, 1665. április 2. MNL OL E 254 43. cs. február, Nr. 15. és május, Nr. 6., 44. cs. május, Nr. 30., 45. cs. április, Nr. 21. Az elkeseredés mértéke jól lemérhető a Csáky István 1666 januárjában kelt beadványához csatolt iratban, amelyben a szatmári gyalogosok fordultak hozzá. A szatmári udvarbíróra, Horánszky Andrásra panaszt tevő aláírók – Danka János gyalog hadnagy, Seléndi István, Olasz Lénárd, Gáty Jóna és Horváth Márton – állítása szerint többeknek a mindennapi falatra sem futotta az elmaradt zsoldfizetés miatt. Arra

súlyosságát jelzi, hogy 1664 augusztusában, mialatt a szatmári főkapitány a nádor parancsára Sárospatakon tartózkodott, a gyalogság fizetlenségére hivatkozva csaknem széjjeloszlott. A visszaérkező Csáky a vétkeseket példa statuálás céljából ugyan felakasztatta, nem mulasztotta el ugyanakkor Rottal János figyelmét felhívni a helyzet tarthatatlanságára: „kérem alázatosan nagyságodat, fizetlenségek orvoslásában igyekezzék, hogy az felettébb való szükség nyavalyásokat, mind lovas, gyalog praesidiumot ne kínyszerítse ösztön ellen is rugódozni, kinek én oka ne legyek.⁸⁹

1670 márciusában már maga a Magyar Kamara elnöke, Zichy István írt az ügyben, miután Csáky Besztercebányán átnyújtotta számára a szatmári gyalogosok kérvényét, amelyből kiderül, hogy sokan már fegyvereiket is eladták megélhetésük érdekében, miközben az a hír járta köztük, hogy a tisztek hónapról hónapra megkapják fizetésüket.⁹⁰ A fizetés visszatartása miatt rendre megvádolt szatmári udvarbíró, a jelek szerint a Csáky család szervitóri körébe tartozó Horánszky András⁹¹ végül eltávolította a Szepesi Kamara, helyére Csáky István korábbi temetvényi, majd szepesvári prefektusa, az általa ajánlott Győri Mihály érkezett.⁹² 1670 februárjában azonban Danka János gyalog hadnagy őt is bepanaszolta ugyanebből az okból,⁹³ május végén pedig Győri már arról számolt be a kamarának, hogy őt és feleségét, Szodoray Mihály vicekapitányt, valamint Karl Strassoldo ezredest a szatmári őrség tagjai arrestálni akarják, ezáltal próbálván kikényszeríteni zsoldjuk folyósítását.⁹⁴

Politika és felekezetiesség

Összességében megállapítható, hogy katonai működését tekintve Csáky István igen behatárolt mozgástérrel rendelkezett. Kétségtelen azonban, hogy a tisztség viselőjeként megnövekedett regionális politikai szerepe volt. Ebben persze komoly szerepet játszott az édesapjától megörökölt többirányú, még csak részben feltárt kapcsolatrendszere, amelynek jelentőségét már R. Várkonyi Ágnes is felismerte Csáky Zrínyi Miklóssal 1663–1664

kérték főkapitányukat, hogy orvosolja helyzetüket, kilátásba helyezve, hogy amennyiben ez nem történik meg, akkor a dobot és a zászlót az udvarbíróra bízák. Aranyosmeggyes, 1666. január 22. MNL OL E 254. 46. cs. január, Nr. 11.

⁸⁹ Csáky István Rottal Jánosnak, Szatmár, 1664. augusztus 21. MNL OL P 507 Lev. Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fól. 47–48.

⁹⁰ Ugyanabban a levelében – amelyhez a gyalogosok említett *supplicatio*ját is csatolta – Zichy a főkapitányi rezidencia konyhájának és kéményének megjavítása érdekében is írt. Besztercebánya, 1670. március 28. MNL OL E 254 50. cs. március, Nr. 10.

⁹¹ A Horánszkyak neve – többnyire keresztnév nélkül – viszonylag sokszor tűnik fel Csáky István, illetve Ferenc levelezésében. Míg például Horánszky András 1667 márciusában rövid időn belül két alkalommal is felküldte Csáky István szóbeli üzenetével Rottal Jánoshoz Bécsbe, fennmaradt egy másik, szintén a szatmári főkapitány ügyeiben eljáró Horánszky Jánosnak a Bécsből írt levele is. Sorrendben: Csáky István két levele Rottal Jánosnak, Besztercebánya, 1667. március 17. és Tokaj, 1667. március 31. MNL OL P 507 Lev. Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fól. 86–87. és 88–89. Horánszky János Csáky Istvánnak, Bécs, 1663. január 25. MNL OL P 71 112. cs. Fasc. 261. p. 332–335.

⁹² Ugyanakkor azt sem mulasztotta el megjegyezni, hogy Horánszky helyett Danka János gyalog hadnagyot tartja felelősnek a helyzet kialakulásáért. Csáky István a Szepesi Kamarának, Szepes, 1668. november 3. MNL OL E 254 48. cs. november, Nr. 3.

⁹³ Danka János a Szepesi Kamarának, Szatmár, 1670. február 22. MNL OL E 254 50. cs. február, Nr. 10.

⁹⁴ Győri Mihály a Szepesi Kamarának, Szatmár, 1670. május 29. MNL OL E 254 50. cs. május, Nr. 18. Győri ellen még temetvényi prefektusként elkövetett hatalmaskodásai és visszaélései miatt korábban maga Csáky István indított pert Nyitra vármegye szolgabíránál 1664-ben. *Ruzsa-Nagy* 2001. 41., 44–46. o.

során folytatott levelezésének elemzése során.⁹⁵ A lengyel határ mentén fekvő, a család központjaként funkcionáló Szepesvár fontos hírközpontnak számított. Megbízottjai útján Csáky István édesapja, idősebb Csáky István tárnokmester innen figyelte az erdélyi eseményeket, kísérletet téve arra is, hogy Felső-Magyarország egyik hatalmi központjává alakítsa. Az 1650–1660-as évek fordulóján Kassa mellett ide érkeztek be elsőként az erdélyi hírek, a Pozsonyba és Bécsbe érkező futárok jelentős része keresztülvitazott rajta. A század végén Csáky István fia, Zsigmond éppen földrajzi helyzetére hivatkozva érvelt sikerrel a vár lerombolása ellen – igaz, ehhez kellett a Csáky Istvánnal még tokaji kapitányként jó kapcsolatot ápoló Ernst Rüdiger Starhemberg közbenjárása is, aki akkor már az Udvari Haditanács elnöke volt.⁹⁶ A jelek szerint Csáky István már 1660-ban szerepet vállalt a Rottal János és Kemény János közötti összeköttetés biztosításában Szepesvárról.⁹⁷ Szatmári főkapitányként hivatali kötelességévé vált az Erdélyből érkező hírek begyűjtése és továbbítása, az évtized második felében vélhetőleg ezért is vált fontos láncszemévé a Rottal Jánosnak Bánffy Dénessel és Teleki Mihállyal folytatott levelezésnek, különösen az 1667–1668 során zajló Habsburg-erdélyi tárgyalások idején.⁹⁸ A két kulcsfontosságú felső-magyarországi főkapitányi tisztséget betöltő Csáky testvérnek, Ferencnek és Istvánnak nehezen megkerülhetőségére utal, hogy I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem a Wesselényi Ferenc nádorral és Rottal Jánossal való kapcsolat fenntartása során nekik is kénytelen volt udvariassági leveleket küldeni.⁹⁹

A két Csáky testvér politikai jellegű megnyilatkozásainak bemutatását e közlemény nem tekintheti céljának, kiemelendő azonban Rottal Jánossal való együttműködésük a Wesselényi-szervezkedés kibontakozásának idején. Csáky Ferenc és István mellett, hogy rendszeresen tájékoztatták Rottalt a felső-magyarországi nemesség mozgolódásáról és hangulatáról,¹⁰⁰ állítólagos nádori ambícióit is – amit ő maga később tagadott – támogatták.¹⁰¹ Áprilisban István Rottalnak a Thurzókkal anyai ágon való rokonságára utalva az egykori Thurzó nádorok, György és Szaniszló alakját elevenítette fel: „Mikor nagyságodat Kassan létiben szegény Barna Giörgi az nemes 13 vármegye képiiben üdvözlette, szovaiban amaz jut eszemben, hogy néhai Turzo Giörgi és Sztaniszló, nagyhírű-nevű palatinusok, nagyságodnak vérei voltak.”¹⁰² Május utolsó napján Ferenc az annak idején jó bécsi kapcsolatai révén viszonylag széles politikai mozgástérrel rendelkező Pálffy Pál nádorral vonta meg a párhuzamot, mert „hogy igaz magyar szeretetiről megnyughatnánk, talán még annál is több jót remélhetnénk belőle, mint Palfibul, hogy immár nincs

⁹⁵ R. Várkonyi 1996. 295–306. o.

⁹⁶ Oross 2013. 131. o.

⁹⁷ Rottal János Csáky Istvánnak, Bécs, 1660. január 17. MNL OL P 71 112/a. cs. Fasc. 261/1. Nr. 285.

⁹⁸ A levelezés gyakorlati működésébe jó betekintést enged Bánffy Dénes Csáky Istvánnak írt 19 darab, 1667–1669 között keletkezett levele: *Balogh – Barta M.* 2016. 141–169. o. A Habsburg–erdélyi tárgyalásokról: *Trócsányi* 1972. 70–74. o.

⁹⁹ Lásd: Bethlen Miklós Teleki Mihálynak, Kisbún, 1667. március 2. BML I. 167. o.

¹⁰⁰ Ennek jelentőségére szükséges felhívni a figyelmet, hiszen miként Benczédi László kutatásai rámutattak, a Wesselényi-szervezkedés társadalmi bázisát a Hódoltság torkában birtokokkal rendelkező katolikus főnemesség és protestáns köznemesség, valamint az ottani falvak és városok lakossága adta. *Benczédi* 1974. 602–609. o.

¹⁰¹ Rottal tagadta, hogy I. Lipótnak valaha is javaslatot tett volna saját esetleges nádorságát illetőleg. Emellett azt is kiemelte, az őt ebben az ügyben megkereső személyek javaslatát azzal hátrította el, hogy egy talpalatnyi földdel sem bír az országban. MNL OL P 71 112/a. cs. Fasc. 261/1. Nr. 332.

¹⁰²¹⁰¹ Szatmár, 1667. április 16. MNL OL P 507 Lev. Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 96–97.

mit várnia néki az udvartul, mert mind titoktanácssága, s mind aranybáránya megvan. Sőt az ki nagyobb, nem kell tanulni neki az német dolgokat, az mi pedig az jószág dolgát illeti, az legkevesebb, mert sok pénze vagyon, az kivel fent viselhetné az régi palatinusok autoritását is, és jószágot is szerezhetne elegendőt.”¹⁰³ A két fél ezen kívül a lengyel zálogban lévő Lubló vára és a 13 szepesi város közös erővel történő kiváltására is kísérletet tett.¹⁰⁴

Csáky István főkapitányi működését és politikai szerepét nem lehet élesen elválasztani a katolikus hit védelme és terjesztése, az egyház jogainak visszaállítása érdekében tett erőfeszítéseitől, melyek révén édesapja eszmei örökségének folytatójává vált. Frissen beiktatott főkapitányként ő kezdeményezte a végül Cobb ezredes által elfoglalt református várkapolna katolikusoknak való átadását, érvelése szerint ugyanis a váron kívül Szatmárban két akatolikus – minden bizonnyal református – templom is volt, míg a katolikusoknak sehol nem volt lehetőségük vallásukat gyakorolni.¹⁰⁵ Szándékában Pálffy Tamás egri püspök is segítette, aki vélhetőleg már Lippay György esztergomi érsekkel és Nádasdy Ferenc országbíróval is ez ügyben folytatott beszélgetéseket,¹⁰⁶ októberben pedig sikerült kieszközölnie a templom elfoglalására utasító parancsot Cobb számára Wenzel Eusebius von Lobkowitztól és Raimondo Montecuccolitól. Pálffynak a templom elfoglalását újfent sürgető, bizonyos meg nem nevezett katolikus főurak ezzel kapcsolatos elvárására utaló, nyomást gyakorolni próbáló novemberi leveléből ugyanakkor úgy tűnik, hogy Csáky István ekkor már vonakodott személyesen részt venni az akcióban.¹⁰⁷ Távolmaradásának köszönhetően az eseményt annak társadalmi hatása miatt elítélő Wesselényi Ferenc nádor is Cobb személyét emelte ki, bár azzal egyértelműen tisztában volt, hogy a terv értelmi szerzője nem ő volt.¹⁰⁸ 1667 májusában a szatmári reformátusok az akkor már halott Wesselényi parancsára hivatkozva a vártemplom visszaadására kérték Csákyt, ő azonban elutasító választ adott: „Tegnap voltak nálam Szakmár vármegyei követek, szegény meghót palatinus uram parancsolatja szerint, hogy az várbeli templomot adjam vissza nekik, azt kívánták, de mivel annak soha külömben hírét sem hallottam, könnyű válasszal bocsáttam.”¹⁰⁹

¹⁰³ Kassa, 1667. május 31. MNL OL P 507 Lev. Ser. A. V. 15. d. Nr. 541. fol. 682–683.

¹⁰⁴ A Csáky István nevével jegyzett, de Csáky Ferenc nézeteit is tükröző *fassio* tartalmáról 1667. december óta egyeztettek Rottalal, így született meg 1668 áprilisára az eddig ismert utolsó változat. Vö.: Szatmár, 1668. április 23. Rottal János Csáky Istvánnak szóló, 1668. november 10-én, Bécsben kelt levelébe beletéve. MNL OL P 71 112/a. cs. Fasc. 261/1. Nr. 359.

¹⁰⁵ Csáky *supplicatio*ja: MNL OL P 72 73. cs. Fasc. 515. p. 87–88. (másodpéldány). A Csáky Istvánnak szóló német nyelvű leveléből kiderül, hogy Cobb 1662. november 23-án, a reformátusok reggeli istentisztelete után vonult be a németek élén a várkapolnába, ahol ezt követően szentmisét tartottak, ezzel természetesen kiválta a református prédikátor tiltakozását. Szatmár, 1662. november 25. Uo. pp. 59–62. (Benne Csáky latin nyelvű válaszfogalmazványával.) Cobb levelével több ponton egybevág a szamosközi református papság december 4-i panasza: *Berey* 1897. 464–465. o.

¹⁰⁶ Mindez abból a levélből derül ki, amelyben Pálffy köszönetét fejezi ki amiatt, hogy Csáky István „tisztelet a catholica religionak elümozdításával, gyarapításával akarja kezdeni.” Pálffy Tamás Csáky Istvánnak, Pozsony, 1662. augusztus 31. MNL OL P 71 123. cs. Fasc. 266. V. p. 68–70.

¹⁰⁷ Lásd Pálffy Tamás két levelét Csáky Istvánnak: Szádvár, 1662. október 22. és Jászó, november 20. MNL OL P 72 73. cs. Fasc. 515. p. 83–86. és 79–82.

¹⁰⁸ Wesselényi Ferenc Rottal Jánosnak, Zólyomlipcse, 1663. január 12. MNL OL P 507 Lev. Ser. A. V. 12. d. Nr. 466/34.

¹⁰⁹ Csáky István Rottal Jánosnak, Szatmár, 1667. május 10. MNL OL P 507 Lev. Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 102–103.

Testvérével, Csáky Ferencsel együtt a konventuális ferencesek (minoriták) szepességi megyyökerezéséhez is tevékenyen hozzájárult. Míg Ferenc szepesi főispáni minőségében a csütörtökhelyi Szapolyai-kápolnát adta át a rend számára, a bátyja halálával a főispán-ságot megöröklő István a kápolnával egybeépült templomot jutatta nekik.¹¹⁰

A két Csáky testvér pályájának ívét a felső-magyarországi nemesi felkelés kitörése, majd elbukása törte meg. A súlyosan megbetegedő Ferenc 1670. november 17-én, Kassán hunyt el, birtokait a Wesselényi-szervezkedésben való részvétele ürügyén halála után elkobozták.¹¹¹ István, aki már 1669 tavaszán elkeseredett hangnemben kérte Rottal János közbenjárását lemondásának lehetővé tételére,¹¹² végül egy évvel később, éppen egy nappal azt követően köszönt le tisztjéről, majd vonult a nem sokkal később a gombási erdőben törbe csalt szatmári német katonákat meggyilkoltató Lónyay Anna (Kemény János özvegye) lakta aranyosmeggyesi várba, hogy 1670. április 9-én I. Rákóczi Ferenc Sárospatak várába záratta a nála vendégeskedő Ersnt Rüdiger Starhemberg tokaji kapitányt.¹¹³ Bár szepesi főispáni kinevezése 1670 decemberében jelezte, hogy sikerült tisztáznia magát a személyét a felkelésben való esetleges részvétele kapcsán ért vádak alól,¹¹⁴ ígéretesnek indult karrierje csak több mint egy évtizeddel később, felső-magyarországi főkapitánnyá való kinevezésével kezdett el újra felívelni.

¹¹⁰ Csáky István érdemének tekinthető az is, hogy a magyar rendi tagozat megalapozója, a bolognai rendtartományból érkező Giovanni Battista Reggiani da San Felice egy kisebb kitérőt követően egészen az 1690-es évekig folytathatta térítő és szervező tevékenységét Magyarországon. *Galla* 2005. 109–110. o.

¹¹¹ *Papp* 2011. 62. o.

¹¹² Csáky István Rottal Jánosnak, Szepes, 1669. június 25. MNL OL P 507 Lev. Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 263–264.

¹¹³ Már hivatkozott lemondása: ÖStA HHStA UA. Spec. Fasc. 284. Konv. B. fol. 7–9. A gombási erdőnél történt eseményekről: *Pauler* 1876. 23–24. o.

¹¹⁴ A nemesi felkelés idején játszott ellentmondásos szerepére területi korlátok miatt nem térhetek ki. Személyének tisztázásához minden bizonnyal szükség volt az Udvari Haditanács elnökének, Raimondo Montecuccolinak szóló – a november 17-én elhunyt Csáky Ferenc felső-magyarországi főkapitányt már hajdaniként említő – memorandumának a megírására, melyben jelezte, hogy kész személyesen átnyújtani az ártatlanságát bizonyító iratokat. ÖStA HHStA UA Spec. Kt. 284. Konv. B. Nr. 11. fol. 56–57.

BIBLIOGRÁFIA

- Balogh – Barta M.* 2016. *Balogh Zsuzsánna – Barta M. János: Bánffy Dénes levelei Csáky Istvánhoz (1667–1669). Lymbus, (2015 [2016]) 141–169. o.*
- Barta M.* 2016. *Barta M. János: Csáky István és a Politica philosophiai okoskodás. Századok, 150. (2016) 4. sz. 891–909. o.*
- Benczédi* 1974. *Benczédi László: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása (1666–1668). Történelmi Szemle, 17. (1974) 4. sz. 596–630. o.*
- Berey* 1897. *Berey József: A reformátusok üldöztetése Szatmár megyében 1660–1680-ig. Protestáns Szemle, 9. (1897) 8–9. sz.*
- BML I. Bethlen Miklós levelei (1657–1698). I. k. Összegyűjtötte, s. a. r., a bevezetőt és a tárgyi jegyzeteket írta *Jankovics József*. (Régi Magyar Prózai Emlékek 6/1.) Budapest, 1987.
- Bruckner* 1922. *Bruckner Győző: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen. I. k. Budapest, 1922.*
- Czigány* 2004. *Czigány István: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700. (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 4.) Budapest, 2004.*
- Czigány* 2014. *Czigány István: A furcsa háborútól a nagy háborúig 1661–1664. A furcsa háború, 1661. Hadtörténelmi Közlemények, 127. (2014) 4. sz. 892–908. o.*
- Csáky oklevéltár II. A Körösszegi és Adorjáni gróf Csáky család története. Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. Oklevelek 1500–1818-ig. II. k. Összeállította *Bártfai Szabó László*. Budapest, 1919.
- Deák* 1883. *Deák Farkas: Egy magyar főúr a XVII. században. Gróf Csáky István életrajza. Budapest, 1883. (Reprint: Budapest 2011.)*
- Domokos* 2006a. *Domokos György: Újabb adatok a szatmári erődítmény építéstörténetéhez az 1660–1670-es években. In: Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele 4. Szerk. Feld István – Szatlóczki Gábor – Domokos György. Budapest, 2006. 47–70. o.*
- Domokos* 2006b. *Domokos György: Hadmérnöki vita Szatmárról a XVII. század második felében. Hadtörténelmi Közlemények, 119. (2016) 4. sz. 1059–1072. o.*
- Eckhart* 2000. *Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Szerk. Mezey Barna. Budapest, 2000.*

- Ember* 1946. *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története. Mohácstól a török kiűzéséig. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III., Hatóság- és hivataltörténet 1.) Budapest, 1946.
- Fallenbüchl* 2002. Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Összeállította *Fallenbüchl Zoltán*. (Nemzeti Téka.) Budapest, 2002.
- Galla* 2005. *Galla Ferenc*: Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században. S. a. r. *Fazekas István*. (CVH I/2.) Budapest–Róma, 2005.
- Gecsényi – Guszarova* 2003. *Gecsényi Lajos – Guszarova, Tatjana*: A Szepesi Kamara vezető tisztségviselői 1646–1672 között. *Századok*, 137. (2003) 3. sz. 653–672. o.
- Guszarova* 2005. *Guszarova, Tatjana*: A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői. *Levéltári Közlemények*, 76. (2005) 2. sz. 93–148. o.
- Hargittay* 2001. *Hargittay Emil*: Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben. (Historia Litteraria 10.) Budapest, 2001.
- Hiller* 1989. *Hiller István*: Csáky István lengyelországi követjárása 1644-ben. *Történelmi Szemle*, 31. (1989) 3–4. sz. 192–207. o.
- Horn* 1990. *Horn Ildikó*: Rákóczi László pályája (1633–1664). *Hadtörténelmi Közlemények*, 103. (1990) 2. sz. 61–90. o.
- Iványi* 1991. *Iványi Emma*: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713). (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Hatóság- és hivataltörténet 10.) Budapest, 1991.
- Koroknay* 2006. *Koroknay Gyula*: Kállói kapitányok. (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai III. Tanulmányok 13.) Nyíregyháza, 2006.
- LGyL „Írom kegyelmednek mint igaz magyar igaz magyarnak...” Lippay György veszprémi és egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez (1635–1665). Felírta, szerk. és közreadja *Tusor Péter*. (Collectanea Studiorum et Textuum vol. I.) Budapest, 2015.
- Lónyay Zs. végrendelete Lónyay Zsigmond végrendelete. 1648. december 7. *Történelmi Lapok*, 2. (1875) 9–13. sz. 968–1036. o.
- Ludiková – Mikó – Pálffy* 2007. *Ludiková, Zuzana – Mikó Árpád – Pálffy Géza*: A szepeshelyi Szent Márton-templom, egy felső-magyarországi katolikus központ késő reneszánsz és barokk sírkövei és halotti címerei. In memoriam András Kubinyi (1929–2007). *Művészettörténeti Értesítő*, 56. (2007) 2. sz. 313–344. o.
- Martí* 2013. *Martí Tibor*: Gróf Esterházy László (1626–1652). Fejezetek egy arisztokrata család történetéhez. (Bölcsészdoktori diszsertáció, PPKE BTK.) Piliscsaba, 2013.

- Martí* 2014. *Martí Tibor*: Gr. Esterházy László – egy fiatal nyugat-dunántúli arisztokrata katonai karrierje. In: Társadalom- és életmódtörténeti kalandozások térben és időben. A nyugat-dunántúli végektől a Kárpátokig. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2014. 67–76. o.
- Mihalik* 2010. *Mihalik Béla Vilmos*: A Szepesi Kamara szerepe az 1670–1674 közötti felső-magyarországi rekatolizációban. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)*, 17. (2010) 3. sz. 255–320. o.
- Mihalik* 2013. *Mihalik Béla Vilmos*: „...Campus ad fidei catholicae insemnationem” Katolikus megújulás az egri egyházmegyében a 17. század utolsó harmadában. (Bölcsészdoktori disszertáció, ELTE BTK.) Budapest, 2013.
- Monok* 2012. *Monok István*: A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesiség olvasmányai a XVI–XVII. században. Budapest–Eger, 2012.
- Oross* 2008. *Oross András*: A Szepesi Kamara, a Habsburg-pénzügyigazgatás és katonai kiadások a XVII. század második felébe. *Fons*, 15. (2008) 2. sz. 97–170. o.
- Oross* 2013. *Oross András*: A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése. (Fons Könyvek 4.) Budapest 2013.
- Papp* 2011. *Papp Klára*: az Erdélyi Csákyak. (Erdélyi Tudományos Füzetek 273.) Kolozsvár, 2011.
- Pauler* 1876. *Pauler Gyula*: Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése. 1664–1671. II. k. Budapest, 1876.
- Pálffy* 1995. *Pálffy Géza*: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995.
- Pálffy* 1996. *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). *Történelmi Szemle*, 38. (1996) 2–3. sz. 163–217. o.
- Pálffy* 1997. *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”). *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 2. sz. 257–288. o.
- Pálffy* 2014. *Pálffy Géza*: Költő és hadvezér? A politikus, katona és költő-író Zrínyi Miklós különféle lojalitásai és identitásai. *Haditörténelmi Közlemények*, 127. (2014) 4. sz. 867–880. o.
- Perjés* 2002. *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós és kora. Budapest, 2002. (2., bőv. kiad.)

- R. Várkonyi* 1996. *R. Várkonyi Ágnes*: „Édes Gróf Öcsém Uram!” Csáky István két levele Zrínyinek. In: Tarnai Andor-émlékkönyv. Szerk. *Kecskeméti Gábor*. (Historia Litteraria 2.) Budapest, 1996. 295–306. o.
- Ruzsa-Nagy* 2001. *Ruzsa-Nagy Zoltán*: A temetvényi uradalom története a XVII. században. *Fons*, 8. (2001) 1. sz. 3–66. o.
- Szabó* 2014. *Szabó András Péter*: Egy felső-magyarországi katolikus főúr pengeélen. Forgách (III.) Zsigmond levelezése I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel (1644–1645). In: *Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője* 2. Pannonhalma, 2014. 291–344. o.
- Szőcs* 2006. *Szőcs Péter*: Szatmár kora újkori erődje. In: *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele* 3. Szerk. *Feld István – Szatlóczki Gábor – Domokos György*. Budapest, 2006. 81–89. o.
- Szűcs* 1990. *Szűcs Jenő*: A szepesi kamarai levéltár 1567–1813. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári leltárak 7.) Budapest, 1990.
- Toma* 2005. *Toma Katalin*: Nádasdy Ferenc politikusi pályaképe (1655–1666). (Bölcsészdoktori disszertáció, ELTE BTK.) Budapest, 2005.
- Trócsányi* 1972. *Trócsányi Zsolt*: Teleki Mihály. Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig. Budapest, 1972.
- Várkonyi* 2009. *Várkonyi Gábor*: Wesselényi Ferenc nádorrá választása. In: Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora. Szerk. *Kármán Gábor – Szabó András Péter*. Budapest, 2009. 301–323. o.

RÖVIDÍTÉSEK

MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
A 57	Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, Libri regii
E 199	Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara archivuma, Archivum familiae Wesselényi
E 254	Szepesi Kamara regisztratórája, Repraesentationes, informationes et instantiae
P 71	A Csáky család központi levéltára
P 72	A Csáky család kassai levéltára
P 507	A Nádasdy család nádasdladányi levéltára

ÖStA HHStA	Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
AVA FHKA HFU	Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, Akten
UA Spec.	Ungarische Akten, Specialia, Verschwörerakten II. Prozessakten
KA HKR	Kriegsarchiv, Wien, Wiener Hofkriegsrat
Prot. Exp.	Protocollum Expedit
Prot. Reg.	Protocollum Registratur

János M. Barta

ISTVÁN CSÁKY, CAPTAIN-GENERAL IN SZATMÁR (1661–1670)

Abstract

Count István Csáky (1635–1699), appointed Chief Justice during the Diet in Pozsony (Bratislava) in 1687, is considered an outstanding figure of the Hungarian aristocracy loyal to the royal court. Before starting his career as a high-ranking political leader, in similar fashion to many of his contemporaries, he fulfilled military tasks. The first really important phase of his career is marked by his time as captain-general in Szatmár. The strategic importance of the Szatmár General Captaincy, set up in the framework of the captaincy network of Upper Hungary, lied in the fact that it had a key role in defending the territories east of the river Tisza and adjacent to the Principality of Transylvania. István Csáky was appointed to this position in a particularly sensitive political situation in June 1661, almost one year after the town of Várad was taken by the Ottomans and after Szatmár returned to the suzerainty of the Hungarian king. By that time, Transylvanian Prince János Kemény had lost the support of the Ottoman Porte for good, while the Kingdom of Hungary turned into a deployment area for the Imperial and Ottoman Armies. These circumstances made the Royal Court in Vienna rely on the count who bore the *Supremus Comes* title of Bereg County from spring 1659, was a *Camerarius* as well and was appointed *Consiliarius Regius* in June 1660.

The paper gives a comprehensive overview of István Csáky's work as Captain General in Szatmár. By doing so, the author wishes not only to facilitate a true understanding of Csáky's life but also to offer an insight to a lesser known chapter of the Szatmár General Captaincy. In addition to describing the circumstances of his appointment and placing him in the hierarchy of the border defence region, his petitions to the royal chamber are also examined, paying special attention to the way he received some pledge estates of the Szatmár lordship in the Avasság (Țara Oașului) Region. Written sources about his work as General Captain can mainly be found in the summarized records of the protocollum documents of the Aulic War Council, in the documents of Hoffinanz Ungarn, at the Csáky family's central archives, and the petitions and letters he sent to the Szepes Chamber can also be taken into consideration. His correspondence with the Hungarian referent of the Secret Council, János Rottal, deserves special attention, for these documents provide use-

ful pieces of information on the circumstances of Csáky's appointment and resignation, and on the delay of his office entering. In addition to clarifying many details, the documents cast more light on Csáky's regional political-social role, a position which, characteristically of his time, cannot be sharply separated from his work as general captain. Furthermore, the sources reveal the nature of the connections he had with the German officers stationed at Szatmár, who either supported or hindered the exertion of his authority as general captain.

János Barta M.

DIE HAUPTMANNSCHAFT VON ISTVÁN CSÁKY IN SZATMÁR (SATHMAR) (1661–1670)

Resümee

Der bei der Diät von Pozsony (Pressburg) des Jahres 1687 zum Landesrichter ernannte Graf István Csáky (1635–1699) galt als herausragendes Mitglied der ungarischen höfischen Aristokratie. Vor seiner landesweiten politischen Karriere als hoher Würdenträger übernahm er – wie mehrere seiner Zeitgenossen – selbst eine Soldatenrolle. Die erste wirklich wichtige Station seiner Karriere war die Zeit als Hauptmann von Szatmár (Sathmar). Die strategische Bedeutung der Hauptmannschaft von Szatmár, die innerhalb des Organisationsrahmens der Landeshauptmannschaft von Oberungarn aufgestellt worden war, lag darin, dass sie beim Schutz der Gebiete jenseits der Theiß, die an das Fürstentum Siebenbürgen grenzten, eine Schlüsselrolle spielte. István Csáky erlangte sein Amt fast ein Jahr nachdem Várad den Osmanen zugefallen und Szatmár wieder unter die Hoheit des ungarischen Königs zurückgekehrt war, im Juni 1661, in einer aus politischer Sicht besonders empfindlichen Situation. János Kemény, Fürst von Siebenbürgen, hatte zu diesem Zeitpunkt die Unterstützung der Pforte endgültig verloren, und das Königreich Ungarn war zum Aufmarschgebiet der kaiserlichen und der osmanischen Armee geworden. All das weist bereits an sich darauf hin, dass am Hof von Wien ernsthaft mit der Person des Grafen rechnete, der seit dem Frühjahr 1659 das Amt des Obergespanns von Bereg und des königlichen Kämmerers getragen hatte und im Juni 1660 zum königlichen Rat ernannt wurde.

Die Studie gibt einen umfassenden Überblick über die Tätigkeit von István Csáky als Hauptmann von Szatmár. Damit möchte sie nicht bloß die richtige Auslegung seines Lebensweges unterstützen, sondern auch Einblick in ein weniger bekanntes Kapitel der Hauptmannschaft von Szatmár bieten. Neben der Vorstellung der Umstände seiner Ernennung und der Bestimmung seiner Position in der Hierarchie des Grenzbürgensystems werden auch seine Eingaben bei der Kammer untersucht, mit besonderem Blick darauf, wie er bestimmte Besitztümer in der Region Avasság (Țara Oașului), die zu den Burggütern von Szatmár gehörte, als Pfand erhielt. Über seine Tätigkeit als Hauptmann kann man sich in erster Linie neben den sich auf ihn beziehenden Aufzeichnungsauszügen der Protokolle des Hofkriegsrates aus folgenden Quellen informieren: sich auf ihn beziehende Akten der Hoffinanz Ungarn, Aktenbündel über seine Tätigkeit im Amt aus dem Zentralarchiv der Familie Csáky sowie seine Eingaben und Gesuche bei der Kammer von Szepes (Zips). Besonders hervorzuheben ist sein Briefwechsel mit János Rott, dem ungarischen Referenten des Geheimen Kronrates, der mit nützlichen Informationen über die Umstände

der Ernennung und des Abdankens von Csáky und die Gründe der Verzögerung seiner Einweihung dient. Zudem beleuchtet diese Korrespondenz neben zahlreichen Detailfragen seine regionale politisch-gesellschaftliche Rolle besser, die von seiner Tätigkeit als Hauptmann – als ein Charakteristikum der Zeit – nicht scharf getrennt werden kann, bzw. auch die Art seiner Beziehung zu den deutschen Offizieren, die in Szatmár stationiert waren und dabei behilflich oder gar hinderlich waren, dass seine Befugnis als Hauptmann zur Geltung kam.

János Barta M.

ISTVÁN CSÁKY, COMMANDANT DE SZATMÁR (1661–1670)

Résumé

Nommé juge suprême à la Diète de Presbourg de 1687, le comte István Csáky (1635–1699) fut considéré comme membre éminent de la haute noblesse hongroise aulique. Avant sa carrière politique nationale de haut dignitaire, il s'est engagé dans l'armée comme certains de ses contemporains. La première étape vraiment importante de sa carrière militaire fut la période où il était commandant de Szatmár. L'importance stratégique du bureau de commandement de Szatmár organisé au sein du haut-commandement de la Haute-Hongrie résidait dans le fait qu'il jouait un rôle clé dans la défense des zones transtibiscines limitrophes de la Principauté de Transylvanie. István Csáky fut nommé commandant de Szatmár en juin 1661 dans un contexte politique particulièrement sensible, presque un an après que Szatmár soit repassé sous l'autorité du roi de Hongrie et que Várad soit occupé par les Ottomans. À cette époque, Jean Kemény, prince de Transylvanie a déjà définitivement perdu le soutien de la Porte, et le Royaume de Hongrie est devenu la base militaire des forces impériales et ottomanes. La Cour de Vienne comptait beaucoup sur le comte Csáky qui fut chambellan et préfet du comitat de Bereg depuis printemps 1659 avant d'être nommé conseiller du roi en juin 1660.

L'étude donne un aperçu complet de l'activité d'István Csáky, en tant que commandant de Szatmár en vue de contribuer à l'interprétation correcte de son parcours et de présenter un chapitre peu connu du bureau de commandement de Szatmár. Outre la présentation des conditions de sa nomination et la définition de sa place dans la hiérarchie des confins militaires, l'auteur examine également ses requêtes adressées à la chambre, en particulier concernant certaines propriétés du domaine du château de Szatmár qu'il a reçues en nantissement. Si nous voulons obtenir des informations sur son activité de commandant, il convient d'étudier les extraits de notes pertinents des protocoles du Conseil de guerre de la Cour, les documents de Hoffinanz Ungarn ayant trait à sa personne, la liasse relative à son office qui se trouve aux archives centrales de la famille Csáky, ainsi que les requêtes et les demandes de Csáky adressées à la Chambre de Szepes. Il convient de souligner sa correspondance avec János Rottal, référent hongrois du Conseil secret qui fournit des renseignements utiles sur les conditions de la nomination et de la démission de Csáky, les causes du report de son entrée en fonction, ainsi que sur son rôle politico-social dans la région qui ne peut être séparé nettement de son activité de commandant, ce qui fut une caractéristique de l'époque, et sur la nature de ses relations avec les officiers allemands qui tantôt facilitaient, tantôt entravaient l'exercice des pouvoirs du commandant qui tenait garnison à Szatmár.

ШТАБС-КВАРТИРА ИШТВАНА ЧАКИ В ГУБЕРНИИ САТУ-МАРЕ (1661–1670)

Резюме

Назначенный в 1687-ом году браτισлавским парламентом государственным судьёй граф Иштван Чаки (1635–1699) был выдающимся членом венгерской аулической (поддерживающей консервативную политику венского дворца в эпохе реформ) аристократии. Перед началом его политическо-государственной превосходительской карьеры, как и многие его современники, он тоже взял на себя солдатскую роль. Первый, действительно на самом деле, важный этап в его карьере означал период штабс-капитанского управника губернии Сату-Маре. Стратегическое значение воздвинутого в рамках организации верхне-венгерской штабс-квартиры придавало то, что оно имело ключевую роль в защите затисских районов, граничащих с Трансильванским Княжеством. Иштван Чаки вступил в свою должность в политически особенно чувствительном положении, почти год спустя после захвата в османские руки города Варад и после возвращения назад губернии Сату-Маре, в июне 1661-ого года под уполномочение короля Венгрии. Янош Кемень, принц Трансильвании к этому времени полностью и окончательно потерял поддержку Порты, в то время как Венгерское Королевство стало территорией нашествия императорских и османских военных сил. Всё это уже само по себе указывает на то, что в венском дворе серьёзно считались с личностью графа, назначенного весной 1659-ого года на должность берегского главного казначея и носящего звание королевского казначея и с июня 1660-ого года королевского советника.

Исследование даёт всеобщую картину деятельности Иштвана Чаки, проявлённой в качестве начальника полиции, штабс-капитана губернии Сату-Маре, целью исследования является не только способствование правильной интерпретации его жизненного пути, но и стремление дать представление о малоизвестной главе штабс-квартиры Сату-Маре. Помимо представления обстоятельств его назначений и определения его места в иерархии краевых провинций приходит очередь и на изучение его казначейских заявлений, в частности несмотря на то, как он получил в залог определенные оашские земли, относящиеся к поместьям замка Сату-Маре. Об его штабс-капитанской деятельности мы можем узнать в первую очередь из протоколов Придворного Военного Совета, а также наряду с этим из сокращённых записей документальных материалов *Hofffinanz Großbritannien*, находящихся в центральных архивах семьи Чаки, из узла относящегося к официальной деятельности, а также можно получить информацию из его посланий и петиций, которые он подавал в палату Сепеши. Особо можно выделить его переписку с венгерским референтом Тайного Совета Янош Рот, которая служит полезными данными об обстоятельствах назначения и отставки Чаки, о причинах задержки его вступления в должность и наряду с учетом ряда детальных вопросов проливает более острый свет на его деятельность во главе полиции, на его региональную общественно-политическую роль, не отделяемую от специфики эпохи, а также на характер связи поддерживаемой им с немецкими офицерами, размещёнными в губернии Сату-Маре для поддержки или препятствия осуществления правомочий главной полиции.

**LOTARINGIAI V. KÁROLY HERCEG HADJÁRATAINAK NAPLÓJA:
A TÖRÖKELLENES MAGYARORSZÁGI HADJÁRATOK
1683–1688 KÖZÖTTI SZAKASZÁNAK FONTOS FORRÁSA***

Lotaringiai V. Károly herceg személye szorosan összefonódik a kora újkori Magyar Királyság történetével, elsősorban Buda visszavétele (1686) és Magyarország török hódoltság alóli visszavívásában játszott császári fővezéri szerepe miatt. A budai Várnegyedben számos felirat, emlékhely őrzi nevét, és Benczúr Gyula híres, millenáris alkalomra készült történelmi festményén (Budavár visszavétele, 1896) jelképesen fehér lovon vonult be a magyar történelmi panteonba. Ugyanakkor e neves történelmi személyiség életművének beható kutatása a magyar és egyetemes történetírás régi adóssága maradt. Ennek elsősorban az az oka, hogy hasonlóan korának több európai történelmi egyéniségéhez, Károly herceg a nemzeti történetírások mostoha gyermekévé vált. Noha a neves lotaringiai hercegi címet viselte, soha nem uralkodott saját hazájában, s méltán nevezték a „hercegség nélküli herceg”-nek. Emiatt még a hiteles életrajzhoz szükséges történeti források teljes körű feldolgozása sem történt meg. Az utókor igen változatos és gyakran anakronisztikus képet őríz róla.¹

A XVII. század Lotaringia történetében zűrzavarok és az uralkodói hatalom látványos gyengülésének időszaka volt. A balszerencsés évszázad 1624-ben egy örökösödési válsággal kezdődött, amikor II. Henrik Lotaringia és Bar hercege² fiú utód nélkül hunyt el. Halála előtt nem sokkal leányát Nicole-t annak unokatestvéréhez, Vaudémont Károlyhoz³ adta feleségül, aki ezáltal az utódja lett. Ugyanakkor a helyzetet bonyolította II. René herceg előkerült testamentuma, amely szerint a hercegi korona csak férfíágon volt örökölhető. Ennek következtében a jogos örökös Vaudémont Ferenc,⁴ Károly apja lett, aki azonnal lemondott fia javára, aki viszont egyedül kezdett uralkodni IV. Károly néven. A herceg veszekedő és kiszámíthatatlan természete, valamint a császárhoz fűződő szoros kapcsolata hamar kiváltotta a francia király haragját, aki csapataival 1633-ban megszállta

* A tanulmány az MTA BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport által elnyert Lendületi II. kutatási projekt (2012–2017) és a PAGEO Alapítvány által támogatott Mars Hungaricus in Gallia kutatási projekt (2015–2017) támogatásával készült.

¹ Lotaringiai Károly életére lásd: BMN, MS 1845–1846 (1032–1033) *Vie de Charles 5 duc de Lorraine* (par le père Hugo); MS 825 (86) *Histoire de la vie de Charles V du père Hugo*; *Bastil* 2015.; *Beauvau* 1688.; *Beauvau* 1689.; *Bekk* 1883.; *Calmet* 1728. 3. k.; *Chevrier* 1784.; *Cuénot* 1988.; *De Ponte* 1701.; *Frescot* 1693.; *Frizon* 1725.; *Gaber* 1986.; *Haussonville* 1686.; *Kramer* 1954.; *Mollay* 1986.; *Le Père Hugo: Vie de Charles V, Duc de Lorraine*. Bibliothèque Municipale de Nancy, ms. 1845.; *Jean de la Brune: La vie de Charles V, duc de Lorraine et de Bar, Généralissime des Troupes Impériales*. Garrel, Amsterdam, 1691.; *Nolano* 1699.; *Nouzille* 1988.; *Sturminger* 1962.; *Petiot* 2005. 328–329. o.; *Petiot* 2014. 368–369. o.; *Sturminger* 1933.; *Tóth* 2015a.; *Tóth* 2015b.; *Urbanski* 1983.; *Wentzcke* 1943.; *Zedinger* 2008.

² II. (Jó) Henrik (1563–1624), Lotaringia és Bar hercege (1608–1624).

³ Charles de Vaudémont (1604–1675), Lotaringia és Bar hercege (1625–1675) IV. Károly néven. Életéhez lásd: *Le Cler* 1869.; *Fulaine* 1997.

⁴ Nicolas-François de Vaudémont (1609–1670), kardinális és Toul püspöke, Lotaringia és Bar hercege (1634).

Lotaringiát. IV. Károly ekkor lemondott a hercegi címről testvére javára, és a harmincéves háború alatt császári szolgálatban harcolt. 1641-ben – a Saint-Germain-en-Laye-i béke következtésben – sikerült visszaszereznie birtokait, azzal a feltétellel, hogy elfogadja a francia király protektorátusát és lemond a császárral való szövetségről. Nem sokkal később újra harcba szállt Franciaország ellen, amely egészen a háború végéig tartott. Később, a Fronde időszak alatt újra háborút indított, és 1652-ben már majdnem Párizst fenyegette a csapataival. A Fronde bukása után letartóztatták és a toledói Alcazarban őrizték, ahonnan csak 1659-ben szabadult, s birtokait csak az 1661-es vincennes-i békével szerezte csak vissza. Háborúzó természete miatt XIV. Lajos később, 1670-ben ismét elfoglalta a hercegséget, amely egészen a rijswijki békéig (1697) francia kézen maradt. IV. Károly 1675-ben bekövetkezett halálakor a hercegi titulust unokaöccse, Lotaringiai Károly Lipót Miklós Sixtus örökölte, aki V. Károly néven vált ismertté.⁵

A „csendes herceg”⁶ hagyatéka

Lotaringiai V. Károly Nicolas-François de Vaudémont és Claude de Lorraine gyermeke volt; 1634-ben Itáliába, majd onnan Bécsbe menekültek. Mivel Lotaringia ekkor francia megszállás alatt állt, a fiatal Károly a bécsi udvarban nevelkedett, ahol I. Lipót egy majdani uralkodóhoz méltó neveltetésben részesítette. Néhány évvel később apjával a párizsi udvarba távozott, ahol néhány évet töltöttek. Nem sokkal halála előtt, IV. Károly herceg egy szerződést kötött XIV. Lajos királlyal – az 1662. február 6-i úgynevezett montmartre-i szerződést –, amelyben a fennhatósága alatt álló területeket a francia királynak adta át, haláláig megőrizve névleg a hercegi címet. Megharagudván nagybátyjára és a francia királyra, Lotaringiai Károly másnap elhagyta Párizst, és néhány birtokai megszerzésére irányuló megghiúsult kísérlet után a császár szolgálatába állt. Az éppen akkor kirobbanó új török háború nagyszerű lehetőséget nyújtott az akkor huszonegy éves herceg számára, hogy őseihez méltó módon megmutathassa harci képességeit a hitetlenek elleni küzdelemben.⁷

Az első lehetőség éppen az 1664. augusztus 1-jei szentgotthárdi csatában nyílt, amely a későbbi emlékek alapján kiváló belépőnek bizonyult a herceg katonai pályája szempontjából. A herceg szentgotthárdi hőstetteiről több nyomtatott visszaemlékezés is megemlékezik, amelyek visszaköszönnek a különféle életrajzi munkákban. Legismertebb életrajzát (*La vie de Charles V, duc de Lorraine et de Bar, et généralissime des troupes impériales*) Jean de Labruno írta és 1691-ben jelent meg Kölnben, nem sokkal a herceg halála után. Ebben a szerző az események sommás összefoglalóját adja, amely az ifjú herceg hősies vitézségének és a csatában játszott meghatározó szerepének kiemelésére szolgál. Íme, a történet rövid összefoglalása. Károly herceg az újonnan kirobbant 1663–64-es török háború idején érkezett Bécsbe. Az európai keresztény uralkodók – köztük a francia király– csapatokat küldtek a török ellen. Lotaringiai Károly, aki ekkor már egy csá-

⁵ Bogdan 2005. 162–188. o.

⁶ Ezt az újkeletű elnevezést Lőrinc László *Heti Világgazdaságban* 2016. október 6-án megjelent cikke címéből (A csendes hercege) kölcsönöztem. A jelző egyébként Cserei Mihály *Erdély történelme* című művében található, következő idézetből ered: „Csendes, alázatos ember vala, amely köntösben láttam, alig ért volna negyven-ötven forintot.” Idézi: Mollay 1986. 60. o.

⁷ Gaber 1986. 19–26. o.

szári lovasezred tulajdonosa volt, a francia nemes ifjak példáján felbuzdulva a császártól engedélyt kért, hogy részt vehessen a harcokban. Miután az engedélyt nem kapta meg, titokban elhagyta a bécsi udvart és a hadszíntérre ment. Miután Új-Zrinyivár ekkor már elesett, a Rába partján gyülekező szövetséges csapatokhoz csatlakozott. Ezt követően az elbeszélés váratlanul áttér a folyón átkelt török Montecuccoli seregének jobbszárnya ellen (sic!) intézett támadásra, ahol a császári seregek meghátráltak. Montecuccoli ekkor a bal-szárnyon elhelyezkedő franciák segítségét kérte, és eközben találkozott az ifjú herceggel, akit arra kért, hogy seregével a török támadást tartóztassa fel. Ekkor a fiatal herceg a számbeli fölényben lévő törökökkel szembeszállt és visszaverte őket a francia csapatok segítségével. A klasszikus lovagi eszménynek megfelelően, a szöveg kiemeli a herceg személyes bátorságát: „A herceg nemcsak a hadvezéri tisztségét látta el az összecsapásban, hanem egyszerű katonaként is küzdött. Kitépett egy zászlót egy török kezéből, aki éppen fel akarta nyársalni a lándzsával, amelyre a zászlót felerősítették. S e zászlót, melyet a császár neki ajándékozott, elküldték Ferenc hercegnek, aki a Nancy mellett található Burgundiak kápolnájában helyeztette el egy felirattal együtt, amelyen feljegyezték e csata diadalát, ahol több mint ötezer törököt öltek meg.”⁸ A történet megemlékezik Ligniville grófról⁹ is, aki a csatában végig a fiatal herceg közelében tartózkodott, és aki részletesen beszámolt a csatáról IV. Károly hercegnek küldött jelentésében. A szöveg megemlíti a vasvári békeszerződést is, és kiemeli, hogy a lotaringiai herceg ezredét a béke idején is fenntartották.¹⁰

A Lotaringiai Károlyra vonatkozó hagyatéak legtekintélyesebb része a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban (Lothringisches Hausarchiv, Kriegsakten, Staatskanzlei, Ungarische Akten Allgemeine Akten), illetve a Kriegsarchivban (főként az Alte Feldakten/[Türkenkrieg 1683–1688] és Hofkriegsrat gyűjteményekben) található. Ugyanakkor számos további fontos irat található még az említett osztrák központi levéltárak Staatenabteilungen (Ungarn, Türkei, Italien, Frankreich stb.), a Nachlässe, a Manuskripten, a Kriegswissenschaftliche Memoiren, Urkundenreihe [Lothringische Urkunden] stb. gyűjteményekben is. A forrásanyag másik fontos része Franciaországban található. A Lotaringiai Hercegség levéltára a Francia Külügyminisztérium (Archives Diplomatiques de La Courneuve)¹¹ levéltárában (Correspondance Politique Lorraine, Mémoires et Documents Lorraine) kutatható. Szintén itt találhatóak a magyarországi hadieseményeket francia szempontból bemutató fontos források (Correspondance Politique Autriche, Turquie és Mémoires et Documents Autriche, Turquie).¹² A témára vonatkozólag szintén gazdag levéltári forrásgyűjteménnyel rendelkezik a francia központi hadilevéltár (Service Historique de la Défense, Vincennes)¹³ és a francia nemzeti könyvtár kéziratára (Bibliothèque Nationale de France, section des

⁸ *De la Brune* 1691. 142. o.

⁹ Philippe-Emmanuel de Ligniville (1611–1664), IV. Károly herceg hadvezére.

¹⁰ Lotaringiai V. Károly herceg szentgotthárdi csatában játszott szerepéről lásd: *Tóth* 2016a.; *Tóth* 2016b.

¹¹ Lásd a gyűjtemény mutatóját: État 1936. A magyar vonatkozású rész részletes bemutatása: *Kont* 1913. 203–241. o.

¹² Lásd ehhez az intézmény honlapját: <http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/photos-videos-et-publications/archiv-es-et-patrimoine/archives-diplomatiques/> (Az utolsó megtekintés időpontja: 2017. június 16.)

¹³ Lásd ehhez az intézmény honlapját: <http://www.defense.gouv.fr/site-memoire-et-patrimoine/archives-et-bibliotheques/archives/le-service-historique-de-la-defense> (Az utolsó megtekintés időpontja: 2017. június 16.)

manuscrits).¹⁴ A francia központi levéltári forrásokat kiegészítik a Lotaringiában található kéziratgyűjtemények, amelyek közül a legfontosabbakat a Bibliothèque Municipale de Nancy,¹⁵ az Archives municipales de Nancy,¹⁶ az Archives départementales de Meurthe-et-Moselle¹⁷ és a Musée Lorrain¹⁸ intézményekben őrzik.

A herceg hadjáratait leíró hadinapló(k) keletkezése

A herceg mozgalmas élete miatt a rá vonatkozó források is viszonylag szétszórta maradtak fenn. Ezek közül a legfontosabb hagyaték a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Lothringisches Hausarchiv részlegében található. Az e gyűjtemény részét képező hadinaplók kéziratának jelentőségére elsősorban a jubileumi évfordulók eseményei hívták fel a figyelmet. 1933-ban, Bécs második ostroma 250. évfordulójára jelent meg Ferdinand Stöller gondozásában a herceg hadinaplójának bécsi eseményeket tárgyaló fejezete.¹⁹ Magyarországon az 1986-os jubileumi évben jelent meg a *Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról 1686* című színvonalas forráskiadvány, amely rámutatott a herceg levéltárának gazdag magyar vonatkozású forrásgyűjteményére.²⁰ A herceg életére és magyarországi tevékenységére vonatkozóan számos kutatás folyt, ám a XVII. század legjelentősebb magyarországi háborújának fővezérééről a mai napig nem rendelkezünk tárgyilagos és jelentőségének megfelelő publikációkkal. A bécsi központi levéltárakban található, főleg magyar vonatkozású hadinaplóinak tudományos feldolgozása sem történt meg, és nem rendelkezünk olyan tudományos monográfiával sem, amely e fontos történelmi személyiséget az újabb tudományos eredmények tükrében hitelesen ábrázolná.

A herceg magyarországi hadjáratainak eseményeit pontosan feljegyeztette. A nagy valószínűséggel François Le Bègue lotaringiai nemes által írt hadinaplóinak több változata is ismeretes a bécsi központi levéltárakban. E több ezer oldalas forrásanyag között található egy összefoglaló jellegű, gondosan megszerkesztett változat (ÖStA, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hausarchiv, Lothringisches Hausarchiv Kt. 51 №. 3 Journal des campagnes de Charles V de Lorraine (1683–1689) – 348 folio), amelyet készítői valószínűleg nyomtatott formában is szerettek volna megjelentetni.²¹

A szöveg viszonylag felületes olvasása alapján is megállapítható, hogy annak írója nem azonos V. Károly herceggel. A herceg hadjáratainak eseményeit egyes szám har-

¹⁴ Lásd ehhez az intézmény honlapját: <http://archivesetmanuscrits.bnf.fr> (Az utolsó megtekintés időpontja: 2017. június 16.)

¹⁵ Lásd ehhez az intézmény honlapját: <https://www.nancystan.com/bibliotheque-municipale-de-nancy> (Az utolsó megtekintés időpontja: 2017. június 16.)

¹⁶ Lásd ehhez az intézmény honlapját: <http://www.archives.nancy.fr> (Az utolsó megtekintés időpontja: 2017. június 16.)

¹⁷ Lásd ehhez az intézmény honlapját: <http://www.archives.meurthe-et-moselle.fr/fr/archives-en-ligne.html> (Az utolsó megtekintés időpontja: 2017. június 16.)

¹⁸ Lásd ehhez az intézmény honlapját: <http://musee-lorrain.nancy.fr> (Az utolsó megtekintés időpontja: 2017. június 16.)

¹⁹ Stöller 1933.

²⁰ Mollay 1986. Szintén több – bár nem egészen pontosan megjelölt – magyarra fordított forrást publikált Szita László is ebből a gazdag anyagból: Szita 1987.

²¹ Noha e művet teljes terjedelmében ezidáig még nem publikálta senki, részletekben több szerző is merített belőle. A mű – jelenleg nyomdai előkészítés alatt álló – első teljes szövegű, tudományos kéziratát e sorok szerzője készítette elő. A kötet hamarosan megjelenik a párizsi Honoré Champion kiadó gondozásában. A kéziratra a továbbiakban *Journal* megnevezéssel hivatkozunk.

madik személyben ábrázolja az elbeszélő, aki nagy ritkán szóhoz jut hadinapló szövegében. Noha az író személyazonosságára semmilyen adat sem utal, már a legkorábbi időktől fogva egy bizonyos Le Bègue úr tollának tulajdonították e művet.²² A lotaringiai Le Bègue de Germiny család kora újkori történetét viszonylag jól ismerjük. A család első tagja, Vian Pistor, III. Károly herceg diplomatája 1596-ban nyerte el a nemességet. 1599-ben feleségül vette Anne Serre kisasszonyt, és a házasságukból született Charles (1599–1667), Germiny és Chanteraine földesura Ferenc és IV. Károly lotaringiai hercegek tanácsosa lett. A Marguerite de Rutant-nal, Chanteraine et de Dompsevrin örökösével kötött házasságukból 14 gyermek született, akik közül hat érte meg a felnőttkort. Közülük legidősebb, François Le Bègue de Germiny vált a leghíresebbé. A lovagi címet viselő François 1635. december 27-én született Saint-Mihiel-ben. 1669-ben a nancy-i primási templom, majd a saint-diez-i templom rektora és később a lotaringiai primás érsek nagyhelynökévé nevezték ki. A hercegség francia megszállása idején IV. Károly herceget követte a száműzetésbe, és különböző hadjárataiban is részt vett. 1673-ban a bouzonville-i bencés apát-ság apátjává nevezték ki. IV. Károly halála után a fiatal V. Károly herceg elkötelezett híve maradt, és politikai, valamint hadi tetteinek hű krónikásává vált.²³

Le Bègue apátot Károly herceg gyakran bízta meg különféle diplomáciai feladattal: hol Spanyolországban folytatott titkos tárgyalásokat, hol Kölnben tárgyalt a strasbourgi püspökkel a herceg hercegségeinek visszaszerzése érdekében. Tárgyalásai során szilárdan kitartott a herceg jogainak következetes fenntartása mellett és nem kötött alkut a franciákkal. 1690-ben a I. Lipót császár a fiatal Lipót lotaringiai herceg nevelőjének nevezte ki. 1694-ben, az akkor már időskorú gyám még elkísérte az ifjú herceget a török elleni hadjáratba, ahol a fiatal Lipót vitézül megállta a helyét.²⁴ A rijswijki béke után, Lipót herceg hivatalos bevonulásáig először Le Bègue apátra, Carlingford grófra²⁵ és Canon báróra²⁶ – vagyis egykori gyámjaira – bízta Lotaringia igazgatását. Le Bègue apát 1698 februárjában érkezett meg Nancy-ba, ahol a következő év július 19-én hunyt el.²⁷ François Le Bègue V. Károly herceg egyik legbizalmasabb közeli munkatársa volt, akinek a legtöbb hercegre vonatkozó kéziratot köszönhetjük. Dom Calmet monumentális lotaringiai történeti kompilációja után az osztrák Ferdinand Stöller figyelt fel a munkáira, melyből 1933-ban egy kéziratot is közölt. E forrásközlés bevezetőjében rövid életrajzi vázlattal is megemlékezett annak szerzőjéről.²⁸

²² A kéziratból vett részleteket a lotaringiai tudós Dom Calmet *Histoire ecclésiastique et civile de Lorraine* című munkájában ezzel a jelzettel látta el: „Mémoires mss. de M. Le Bègue”. Lásd: *Calmet* 1728. 3. k.

²³ *Petiot* 2005. 307. o.

²⁴ Lotaringiai I. Lipót herceg életrajzírója így jellemezte François Le Bègue apátot: „L’abbé le Bègue, d’une famille de Lorraine, respectable par un attachement héréditaire à la fortune de ses maîtres, lui fut associé dans cette place, qui ne devrait être confiée qu’à des intelligences pures et dégagées des sens. Cet abbé, qui avait la solidité des talents, sans en avoir l’éclat, fut appelé à cet emploi important qui rarement se trompe dans son choix, parce que le peuple le plus borné juge toujours sainement, et avec impartialité, le mérite modeste.” *Foucault de la Poupardière* 1791. 9–10. o. Vö.: *Baumont* 1894. 33. o. Lásd újabban: *Petiot* 2015. 85–107. o.

²⁵ François Taaffe de Carlingford (1638–1704), ír származású tábornok V. Károly és Lipót hercegek szolgálatában. *Petiot* 2015. 88–89. o.

²⁶ Claude-François Canon (1623–1698), a metzi parlament ügyvédje, a lotaringiai hercegi tanács elnöke. *Motta* 2015. 322. o.; *Petiot* 2015. 90–92. o.

²⁷ *Aubert* 1863. 2. k. 827–828. o.

²⁸ *Stöller* 1933. 3. o.

Le Bègue apát kéziratainak keletkezésére vonatkozólag a legtöbb információt a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Lothringisches Hausarchiv részlegében található 50–51. számú kartonokban találhatjuk. A letisztázott és kijavított szövegváltozat mellett számos egyéb szöveg is található itt, amelyek a végső változat elkészültének különböző állomásait jelzik. E korábbi változatokban található feljegyzések és magyarázó szövegek alapján jól lehet következtetni – egyebek mellett – a szerző munkamódszereire. A szöveg alapját egyrészt a herceget követő Le Bègue által vezetett napló képezi, amelyet különféle egyéb visszaemlékezések, dokumentumok és levelek alapján a hadjárat befejeztével a szerző még egyszer alaposan átdolgozott. Így tanúként, krónikásként és történetíróként is rendkívül értékes az általa készített munka. V. Károly hadjáratai megörökítésének gondolata Bécs 1683-as török ostroma után merült fel, amikor a herceg egész Európában ünnevelt hőssé vált. Az 1683-as hadjáratot elbeszélő napló sikeres uralkodói fogadtatása után született az elhatározás, hogy a kevésbé sikeres következő esztendő eseményeit hasonló formában leírja a művelt lotaringiai krónikás, ahogyan azt az 1684-es esztendő történéseit elbeszélő rész első változatához csatolt herceghez írt levelében ki is fejtette.²⁹ A következő év hadinaplóját a szerző szintén egy levél kíséretében ajánlotta V. Károly figyelmébe, melyben volt néhány hivatkozás a herceg ajánlásaira is.³⁰ Az 1686-os év, vagyis Buda visszafoglalása évének eseményeit Le Bègue apát szintén figyelmes szavakkal ajánlotta a herceg figyelmébe,³¹ az 1687-es győzedelmes eseményeket pedig egyenesen a herceg katonai csúcsteljesítményének tartotta: „Mivel a most véget ért hadjárat egyike volt a legnagyobbaknak és Öcsászári Felsége számára a győzelmek sorozatát alkotta, úgy gondoltam, hogy Őfelsége jónak látja, ha a korábbi évekhez hasonló alaposítással elkészítem annak részletes beszámolóját.”³² Mivel a szerző nagy jelentőséget tulajdonított a pontosságnak, módszereit tekintve sok hasonlóságot mutat a történészek tudományos megközelítésével. A következő év hadi eseményeinek François Le Bègue nem lehetett részese, ezért történészi eszközökkel, vagyis a források segítségével igyekezett az 1688-as év eseményeit felidézni.³³ A lotaringiai herceg hadjáratai naplójának szerkesztését megelőzően François Le Bègue számos egyéb, a témához kapcsolódó leírást és forrást is össze-

²⁹ „L'honneur que V. Excellence m'a fait de me tesmoigner qu'elle agréoit ma relation de la campagne passée, m'oblige à Luy envoyer présentement le detail de celle que nous venons d'achever pour satisfaire au désir qu'elle a d'en estre esclairée” ÖStA HHStA LH Kt. 51. Relation contenant les actions de l'an 84.

³⁰ « Pour obéir aux ordres que V. Excellence me donne de Luy faire le détail de la campagne que nous venons d'achever je reprendray la suite de ma dernière relation et je commenceray celle cy par l'arrivée du Duc de Lorraine à la Cour au mois de décembre de l'an 1684. » Uo. Relation contenant le detail des actions de la campagne de 85.

³¹ „L'interest que V. Excellence prend aux succes de cette guerre et le plaisir qu'Elle a d'en apprendre les principales actions m'obligent de luy envoyer la relation de la campagne que nous venons d'achever.” Uo. fol. 46.

³² „La campagne que nous venons d'achever estant une des plus grandes que nous ayions fait et une suite glorieuse des victoires de Sa Majesté Imperiale, j'ay crû que V. Excellence seroit bien aise que je luy en fis le détail avec la mesme exactitude que j'ay eu dans mes relations precedentes.” Uo. fol. 69.

³³ „Quoy que j'ay peine d'escrire les actions de la campagne dernière parce que ne les ayant pas veües, je n'en peux pas faire le détail avec la mesme exactitude que j'ay eu dans mes relations précédentes. Neantmoins comme les desseins en ont esté extrêmement hardis, les sucez heureux, et qu'on y voit mieux qu'en aucun autre, qu'une armée victorieuse peut tout entreprendre sur un Ennemy vaincu, je me trouve obligé de continuer une aussy belle suite des glorieux progresz des armées de l'Empereur, et pour en faire une narration fidelle, j'ay fait rechercher les acts des délibérations des Conseils de Guerre avec toutes les lettres que le Duc de Lorraine a receües des principaux generaux de l'armée dont voicy le recueil.” Uo. fol. 91.

gyűjtött, melyeket a kor emlékirói szokásának megfelelően hagyott az utókorra, vagyis az eljövendő nagy történészekre, akik a hátrahagyott dokumentáció alapján megírhatják majd a hercegi dinasztia történetét.³⁴

A François Le Bègue által írt *Journal des campagnes de Charles V de Lorraine* című kéziratot nagymértékben használta fel a neves XVIII. századi lotaringiai történész, Augustin Dom Calmet. Az elsősorban egyháztudós Dom Calmet a Saint-Vanne-i és Saint-Hydulphe-i bencés kongregáció szerzetesként alkotott. Ő maga szintén a lotaringiai Commercy város környékéről származott, tanulmányait a híres helybeli pont-à-mousson-i jezsuita egyetemen végezte, ahol a retorikába olyan neves tanárok vezették be, mint Ignace L'Aubrussel atya, aki később a spanyol királynő gyóntatója lett. Tanulmányai után, 1689-ben vették fel a bencés rendbe. Ezt követően Toulban és Münsterben folytatott filozófiai tanulmányokat. 1696-ban került sor papi avatására. Az 1706 és 1716 között megjelent 26 kötetes *Commentaires littéral sur tous les livres de l'Ancien et du Nouveau Testament* című bibliai szövegmagyarázatai révén nagy hírnévre tett szert. Az 1720-ban Párizsban megjelent a *Dictionnaire historique et critique de la Bible* című munkáját lefordították latin, német és angol nyelvre is. Dom Calmet először Münsterben, később Moyenoütierben és Párizsban élt, majd ezt követően Saint-Mihielben és Nancy-ban tevékenykedett. Itt adta ki a Lipót herceg által megrendelt monumentális Lotaringia történetét, az *Histoire ecclésiastique et civile de Lorraine* című munkát, amely François Le Bègue kézírata alapján részletesen feldolgozta V. Károly herceg életét és hadjáratainak történetét. E munkát eredetileg Charles-Hyacinthe Hugo apátra³⁵ bízta, akinek tollából szintén fennmaradt két változatban egy kézíratos V. Károly életrajz,³⁶ de azt végül a szerző nyílt politikai nézetei miatt nem jelentették meg.³⁷ Egyébként Voltaire is találkozott Dom Calmet apáttal, amikor az *Histoire universelle* című művén dolgozott a senones-i apátság könyvtárában. A Marie-Louise Denis-nek írt, 1754. június 13-i levelében így emlékezett vissza az idős lotaringiai tudósra: „A Történelemmel egy hatalmas könyvtárban foglalkozom. S szerzetesek megkeresik nekem az oldalakat, a sorokat, az idézeteket, amelyeket kérek. Dom Calmet nyolcvanhárom éves korában felmászik a létra legtetetejére, amely megreszketteti az embert, és amely valóságban rezeg is, és öreg könyveket ás ki nekem.”³⁸

Dom Calmet és munkatársai V. Károly hadjáratainak leírása során főleg François Le Bègue kézírataira támaszkodtak, mely egyfajta vezérfonala lett a herceg általuk kompilált élettörténetében. Le Bègue apát szövegeit csak kis változtatásokkal – főleg a régies lota-

³⁴ E történeti forrásanyagot egy nagy bőrkötésű regiszterkötetbe foglalva találjuk a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Lothringisches Hausarchiv részlegének 50. dobozában. Le Bègue apát a gyűjtemény bevezetőjében is elsősorban történészi feladatnak tartja az anyag későbbi felhasználását: „Ayant trouvé à propos de ramasser quelques memoires des dernières campagnes de Hongrie, j'ay voulu y adjouter ce que j'ay retrouvé de celle de l'Empire afin de trouver un seul volume les principales actions de ces guerres. Il n'y a nul ordre, il y a beaucoup de fautes de stile et d'écriture et ce n'est qu'un ramas de diverses pieces qui n'ont pas mesme esté relues et qui estant séparées se fussent perdue mais la verité y est toute pure et ainsy elles peuvent servir dans la suite à relever la gloire de nos souverains ne perdant pas l'esperance de pouvoir jouyr de quelque repos et m'occuper un jour à revoir tous ces fragments pour les mettre ne quelque ordre.” ÖStA HHStA LH Kt. 50. *Memoires des campagnes et des actions de guerre depuis 1670 jusqu'en 1689*, fol. 11.

³⁵ Charles-Hyacinthe Hugo (1667–1739), premontrai apát, kora egyik híres történésze.

³⁶ BMN, MS 1845–1846 (1032–1033) *Vie de Charles 5 duc de Lorraine* (par le père Hugo); MS 825 (86) *Histoire de la vie de Charles V du père Hugo*.

³⁷ Dom Calmet történetírói jelentőségéről lásd: *Andriot 2008.*; *Nicklas 2011.*

³⁸ Idézi: *Köpeczi 1985.* 338–339. o.

ringiai nyelvjárásra jellemző fordulatokat vették ki és modernizálták – illesztették bele az *Histoire ecclésiastique et civile de Lorraine* megfelelő részébe.³⁹ A szerkesztő alkalmanként hivatkozik is a forrására, amelyet egyszerű emlékiratoknak tart (*Mémoires de M. Le Bègue*). Itt jegyeznék meg, hogy az emlékirat vagy memoár irodalmi és történeti műfaja éppen a XVI–XVII. század, főleg francia nyelvű területein jelent meg és innen terjedt el a későbbi évszázadokban. Az első emlékirók maguk is dokumentációnak, nyersanyagnak szánták műveiket, amelyekből egy eljövendő nagy történész, Titus-Livius modern megfelelője fogja majd megírni a korszak uralkodóinak történetét. Így az első emlékirók meglehetősen szerény módon elsősorban információgyűjtő és előkészítő szerepre korlátozták tevékenységüket és meghagyták a végső munkát a retorikában járatosabb nagy történetíróknak. Ezért nem meglepő, hogy Dom Calmet utólag „átkeresztelte” François Le Bègue *Journalját Mémoires-ra*.⁴⁰

Amint láthattuk a XVIII. század első évtizedeiben Le Bègue apát kéziratát Lotaringiában használta a történétíró Dom Calmet. Felmerülhet a kérdés: hogyan került a becses kézirat Bécsbe? Ehhez röviden fel kell idéznünk a lotaringiai hercegi levéltár meglehetősen viharos kora újkori történetét. A levéltár eredeti őrhelye a Nancy-ban lévő Szent György apátság kincstárában helyezkedett el. A XVI. században a levéltár átkerült a hercegi palota kifejezetten e célra kialakított nyolcszögletű tornyába. Amikor 1633-ban a francia csapatok bevonultak Nancy-ba, a levéltárat a La Mothe-ban lévő erődítménybe szállították, melynek elfoglalása után Párizsba került a gyűjtemény. A francia fővárosban a híres Sainte Chapelle-ben őrizték a lotaringiai iratokat, és csak 1665-ben került vissza nagy részük Nancy-ba. Lotaringia második francia megszállása során a levéltár Metzbe került, ahonnan csak a rijswijki béke (1697) után 1698–1699-ben került vissza az ismét lecsökent állomány eredeti őrhelyére, a nancy-i hercegi palota nyolcszögletű tornyába. A levéltár itt maradt egészen Leszczyński Szaniszló⁴¹ lengyel király érkezéséig, akit a Lotaringiai és Bari Hercegségekkel kárpóoltak, miután hajlandó volt lemondani a lengyel trónról. 1736-ban a bécsi szerződés 16. pontja rendelkezett a levéltárról, amely szerint Leszczyński Szaniszlónak jutott a hercegségre ügyeire vonatkozó levéltár, ám a Lotaringiai Hercegi Ház iratait III. Ferenc herceg kapta meg. A herceg ekkor rendelkezett arról, hogy a levéltár 204 dobozát elszállíttatja. Ezt a levéltárat hajón szállították Osztrák Németalföldre, ahonnan tengeri úton kerültek Toszkánába – mivel III. Ferenc toszkán nagyherceg lett –, illetve egy részük egyenesen Bécsbe került. A Lotaringiai Ház levéltárát végül Bécsben helyezték el, ahol II. József uralkodása alatt beolvasztották a császári levéltár állományába. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után, 1925 óta a Lotaringiai Ház levéltára a Haus-, Hof- und Staatsarchiv szövetségi állami levéltár részét képezi.⁴² E rövid levéltártörténeti kitérő után biztosan jobban érthető, hogy Dom Calmet a XVIII. század elején nagy valószínűséggel a ma Bécsben található kéziratok segítségével dolgozhatott Nancy-ban.

³⁹ A tisztázott szöveg megőrizte Le Bègue apát szövegének tartalmát, ezért nagy segítséget nyújtott az eredeti szöveg kiadása során a nehezen olvasható, vagy hiányzó szövegrészek rekonstrukciója során.

⁴⁰ A korabeli politikai visszaemlékezések műfaji kérdéseiről lásd újabban: *Garapon 2007*.

⁴¹ I. Leszczyński Szaniszló (1677–1766), lengyel herceg, német-római birodalmi gróf, 1699–1704 között Poznań vajdája, 1704–1709 és 1733–1736 között I. Szaniszló néven Lengyelország királya. 1738–1766 között Lotaringiai és Bar uralkodó hercege.

⁴² A levéltári egységről részletesebben: *Seidl 1937; Collin 1988. 29–33. o.*

Azt viszont nem tudjuk pontosan, hogy mikor kerültek be François Le Bègue kéziratái az ottani hercegi levéltárba. Augustin Dom Calmet tanúsága szerint, amikor Lotaringia történetén dolgozott, még a Le Bègue család tulajdonában álltak.⁴³

A hadinapló(k) tanúsága a magyarországi hadjáratokról

A *Journal des campagnes de Charles V de Lorraine* számos információt tartalmaz az 1683 és 1688 közötti magyarországi török-ellenes háború eseményeiről. A hadinapló szövege elsősorban a hadműveletek leírására tartalmazza. A hadjáratoikat évenként külön tárgyalja, a hadi eseményeket meghatározott szerkezetben, kronológiai sorrendben írja le. A hadjáratok előkészítésének megkülönböztetett jelentőséget tulajdonít, a hadviselő felek létszámát különféle táblázatok segítségével igyekszik bemutatni. Noha itt természetesen csak papíron létező számokról van szó, ezek az adatok rendkívül fontosak a hadjáratokban harcoló császári csapatok számának és harcértékének szempontjából. Hasonlóan fontos információkat kaphatunk a hadjáratok stratégiai céljairól, és a szerző néha felfedi az olvasó előtt azokat a heves vitákat is, amelyeket az Udvari Haditanács különböző frakciói vívtak azok meghatározása során. A munka egyik fontos tanulsága ez, amellyel bevezet minket a császári udvar belső döntéshozói mechanizmusába és feltárja a politika és háború közötti Clausewitz által igen frappánsan, bár kicsit leegyszerűsítve megfogalmazott bonyolult viszonyrendszert. A hadjáratok végén azok mérlegét levonva sem feledkezik meg a katonai és politikai következményekről, amelyeket gyakran személyes megjegyzéseivel is ellát.⁴⁴

A hadi események leírásai folyamatosan kísérik a hadinapló elbeszélésének szövegét. Az első hadjárat eseményeinek középpontjában Bécs második török ostroma áll, amelyben Lotaringiai Károly a felmentő sereg parancsnokaként játszott fontos szerepet. 1683 júliusában Kara Musztafa nagyvezír serege ostrom alá vette Bécs városát. A császári udvar Linzbe menekült, a város védelmét Ernst Rüdiger von Starhemberg gróf tábornagra⁴⁵ bízták. Július 29-én a pozsonyi csatában Lotaringiai Károly herceg szétverte a török szövetségeseiként felvonuló Thököly Imre seregét. A hadinaplóban egyébként a szerző igyekszik elfogulatlanul nyilatkozni a császáriak magyar felkelőkkel kialakított viszonyáról. A török vereségekkel egy időben megemlékeznek a császári hűségre térő magyarok nagy számáról és beszámol az ország elfoglalt területeinek viszonylag gyors pacifikálásáról. Noha a herceg csapataival Bécs környékén folytatott hadműveleteket, az ostrom eseményeiről folyamatos tudósításokat kaphatunk herceg naplójából. A szövegek összehasonlí-

⁴³ A bencés tudós egy helyi adattárban így foglalta össze François Le Bègue életét: „Begue (François le) Doyen de S. Diey, a écrit des Mémoires sur la vie du Duc Charles V. qui sont demeurés Manuscrits. François le Begue suivit le Duc Charles V. en Allemagne, & a recueilli & conservé avec beaucoup de soin tout ce qui se disoit & s'écrivait dans les Nouvelles publiques, & dans les Lettres particulières adressées à Son Altesse, touchant les affaires de Guerre & de Politique. Il en a composé plusieurs Volumes Manuscrits, qui nous ont été communiqués, & dont nous avons fait usage dans notre Histoire de Lorraine. M. le Begue de Chanterene son frère en étoit alors dépositaire; ils sont à présent dans sa famille. M. le Begue étoit aussi Grand-Doyen de la Primatiale de Nancy. Il revint en Lorraine avec le Duc Leopold I. & eut beaucoup de part au Gouvernement de la Lorraine, jusqu'à sa mort arrivée en 1699.” *Calmet* 1751. 99. o.

⁴⁴ A *Journal* magyar vonatkozásainak jelentőségét már többen hangsúlyozták, pl.: *Károlyi – Wellmann* 1936.; *Mollay* 1986.; *Szita* 1987.; *Tóth* 2015a.

⁴⁵ Ernst Rüdiger von Starhemberg gróf (1638–1701), császári tábornok és az Udvari Haditanács elnöke. Életrajzához lásd: *Thürheim* 1883.

tása segítségével feltételezhető, hogy a herceg naplóját összeállító François Le Bègue több más, Bécs ostromát bemutató, e korban elterjedt forrást is felhasznált, melyek alapján követhetjük a városvédők és a felmentő csapatok párhuzamos hadműveleteit. Mint ismeretes, 1683. szeptember 12-én a keresztény csapatok megtámadták az ostromló törökök táborát, majd az ezt követő ütközetben elsöprő győzelmet arattak és felmentették az ostromlott császárvárost.⁴⁶ Bécs sikeres felmentését a napló rendkívül érzékletesen adja vissza, de a szerző nem rejti véka alá a szövetségesek között egyre jobban eluralkodó nézeteltéréseket sem, amelyek még jobban kiteljesedtek Bécs felmentése után.⁴⁷ A szövetségesek egy része befejezettnek tekintette küldetését, míg a lengyel és császári csapatok – nem kis tépelődés után – a visszavonuló török hadsereget üldözni kezdték. A lengyel hadsereg 1683. október 7-én Párkánynál ütközött meg a török sereggel. Nemsokára ostrom alá vették Esztergom várát, amelyet október 28-án foglaltak el. Esztergom elfoglalása után – ami egyébként az 1683-as hadjárat egyik stratégiai célja volt, még jóval Bécs ostromának kezdete előtt – a hadjárat sikeresen véget is ért. Ugyanakkor a császári hadvezetés körében a további hadműveleteket illetően jelentős viták zajlottak: a magyarországi háború folytatásával szemben többen a Franciaország elleni hadműveleteket részesítették előnyben.⁴⁸

Végül a Szent Liga pápai segédlettel való létrehozása döntötte el a következő évek hadjáratainak irányát. Az 1684. év magyarországi hadieseményeinek középpontjában Buda sikertelen ostroma állt. A 38 000 fős főerők július elején – kissé megkésve – értek Buda alá, ahol a kezdeti sikerek után az ostrom egyre több akadályba ütközött: az ostromárkok és az ágyúútegek kiépítése a tervezettnél lassabban zajlott. A védők sikeres kitörései és az ostromlók nehézségei – elsősorban a keresztény parancsnokságon belüli nézeteltérések, az ellátási nehézségek és a szövetséges csapatok kései megérkezése – miatt az ostrom egyre nehezebben haladt.⁴⁹ Az oszmán felmentő csapatok kihasználták az ostromlók védtelen állásait és állandó támadásainkkal jelentős károkat okoztak nekik, másfelől pedig sikerült a védők számára utánpótlást biztosítaniuk. Október végére a helyzet a herceg naplója tanúsága szerint is reménytelenné vált.⁵⁰ 1684. november 3-án az ostrom befejeződött, és a császári csapatok a kudarc után téli szállásra vonultak.⁵¹

Ebben az időszakban a németalföldi hadszíntéren is fontos hadműveletek zajlottak, amelyek Lotaringiai Károly herceg hercegségeinek jövőbeli sorsát is döntően befolyá-

⁴⁶ A téma óriási magyar és nemzetközi szakirodalmából csak néhány fontosabb munkát szeretnénk kiemelni: *Barker* 1967.; *Benda – Várkonyi* 1986.; *Bérenger* 1983.; *Eickhoff* 1988.; *Mühlwerth-Gärtner* 1883.; *Roy* 1999.; *Stöller* 1933.; *Stoye* 1967. Újabban: *Cardini* 2011.; *Roy – Tóth* 2015.

⁴⁷ ÖStA HHStA LH Kt. 51. Journal des campagnes de Charles V de Lorraine (1683–89) – Récit du secours de Vienne en l'année 1683 et des autres actions et progrès des armées impériales contre les Turcs dans cette même année et dans les suivantes, fol. 1–52. Vö.: *Wentzcke* 1943. 198–220. o.; *Urbanski* 1983. 93–144. o.; *Varga J.* 2007. 75–196. o.

⁴⁸ *Bérenger* 2010a. 28–29. o.

⁴⁹ *Eickhoff* 1988. 378. o.

⁵⁰ „Le 27 on avoit voulu reprendre nos ouvrages et les boyeaux de nos mines mais ayant esté tout à fait ruinés par les ennemis. L'on a abandonné l'ouvrage et perdu l'esperance de réüssir dans cette attaque d'autant plus que l'incapacité de nos mineurs est telle que l'on ne peut pas se promettre aucun succès de leur travaux apres toutes les fascheuses expériences que nous en avons fait et comme la saison est avancée que l'armée est affoiblie que le seraskier se fortifie par de nouvelles troupes qui luy viennent du pont d'Ossek que la mine des Bavaois et leur attaque est dans le mesme estat qu'il y a trois et qu'il y a peu d'apparence de réduire la place que par la faim.” ÖStA HHStA LH Kt. 50. Memoires des campagnes et des actions de guerre depuis 1670 jusq' en 1689, fol. 346. Du camp devant Bude (le 27 octobre 1684).

⁵¹ *Marsigli* 1732. II. k. 124. o.

solták. Bruges és Brüsszel feldúlása után a francia csapatok 1684 tavaszán kezdték el Luxemburg ostromát, amely a kor egyik legjelentősebb erődjének, „észak Gibraltárjának” számított.⁵² A 4000 fő által védett várost Créqui marsall⁵³ vezetésével, a híres hadmérnök, Vauban irányította nagyszabású ostrommunkálatok segítségével hat hét alatt sikerült bevenni. Ezzel a stratégiai jelentőségű győzelemmel a Lotaringiai és Bar Hercegségek francia megszállás alól való felszabadítása egyre inkább irreálissá vált.⁵⁴

Az 1685-es hadjárat stratégiai céljai szintén várostromokra korlátozódtak. Lotaringiai Károly naplója szerint négy erődítmény elfoglalása is szóba került a hadjárat kezdete előtt: Érsekújvár, Buda, Székesfehérvár és Nógrád.⁵⁵ Ezek közül végül – a Montecuccoli-féle óvatos metodizmust követve – Érsekújvár ostroma mellett döntöttek, melynek jelentőségét már az 1663–1664-es háború is kellőképpen bebizonyította. A császári hadsereg július 7-én kezdte el az ostromot; a védők a végsőkig kitartottak. A budai pasa felmentő serege Tátnál augusztus 15-én katasztrófális vereséget szenvedett⁵⁶ és ezt követően az ostromlott erőd sorsa is megpecsételődött. A várat véres küzdelmek révén augusztus 19-én foglalták el Caprara tábornok⁵⁷ csapatai. Az ostrom és a hadjárat körülményeiről Lotaringiai Károly naplója szintén értékes információkat közöl.⁵⁸

Érsekújvár bevétele után, 1686-ban ismét megnyílt a lehetőség Buda ostromára. 1686. június közepén – jóval korábban, mint 1684-ben – vonultak fel a herceg csapatai Óbuda felől a vár előtt. Az erődítményt és a Vízivárost körülvették és elkezdték az ostromműveket kiépítését. A szövetséges csapatok állásai köré külső védősáncot (circumvallatio) húztak fel – melynek hiánya vezetett részben az 1684-es ostrom kudarcához –, majd hamarosan elkezdték a várfalak ágyúzását. Augusztus közepén egy török felmentő sereg érkezett, de ezt az ostromlók Érdnél sikeresen visszaverték. A két és fél hónapon át módszeresen folytatott ostrom után 1686. szeptember 2-án rendelte el Lotaringiai Károly herceg az általános rohamot. A harcokban a védők parancsnoka, az idős Abdurrahman budai pasa is elesett. A visszavonuló török felmentő had nyomán haladó császáriak szeptember 23-án elfoglalták Simontornyát, később Pécsét, majd október 30-án Siklós várát. Az 1686-os hadjárat leírása a herceg hadinaplójában központi helyet foglal el. Nemcsak a szöveg terjedelme, de az események leírásának alaposága, emelkedett stílusa egyaránt arra enged következtetni, hogy a herceg katonai pályafutása egyik legnagyobb győzelmének tekintette Buda sikeres elfoglalását.⁵⁹

⁵² E kevésbé ismert, vagy „elfeledett” háború történetéről lásd újabban: *Jeanmougin* 2005.

⁵³ François Blanchefort de Créquy de Bonne, Marines márkija (1625–1687), Franciország marsallja.

⁵⁴ *Bély* 2001. 280. o.

⁵⁵ „Quatre choses principales servirent de matiere à cette conférence, la première regardoit les opérations que l’armée pouvoit faire et il y fut parlé des sièges de Neiheisel, Bude, Stulveisembourg, Novigrade et d’agir par la Drave et de tascher de se rendre maistre du pont d’Esseck ou d’agir en la Haute Hongrie sur le Tybisque.” ÖStA HHStA LH Kt. 50. Memoire de l’an 1685, fol. 381.

⁵⁶ A táti csatáról újabban: *Négyesi* 2015.

⁵⁷ Aeneas Sylvius Caprara gróf (1631–1701), császári tábornok és ezredtulajdonos.

⁵⁸ ÖStA HHStA LH Kt. 51. Journal des campagnes de Charles V de Lorraine (1683–89) – Récit de ce qui s’est passé durant la campagne de l’an mil six cent quatre vingt cinq entre les armées impériales et celles des Turcs, fol. 80–115. Vö.: *Wentzcke* 1943. 239–250. o.; *Urbanski* 1983. 161–178. o.

⁵⁹ ÖStA HHStA LH Kt. 51. Journal des campagnes de Charles V de Lorraine (1683–89) – Récit du siege et de la prise de Bude, et de ce qui s’est fait devant et après, durant la campagne de l’an mil six cent quatrevingt six, fol. 117–185. Vö.: *Wentzcke* 1943. 251–278. o.; *Varga J.* 1986. 100–143. o.

Buda visszafoglalása után kerülhetett sor a Magyarországot és Erdélyt visszafoglaló hadjáratokra. Az 1687-es hadjárat fő hadműveletei már az ország déli területein zajlottak. Lotaringiai Károly herceg fővezér először a fősereggel Eszékhez vonult, míg egy másik sereg a bajor választófejedelem parancsnoksága alatt a Tisza mentén vonult dél felé. A nagyvezír serege Mohács környékén támadta meg a császári haderőt. Itt került sor augusztus 12-én az úgynevezett Harsány-hegyi vagy nagyharsányi csatára, amelyet második mohácsi csatának is neveznek.⁶⁰ A győztes ütközet az Oszmán Birodalomban belső válságot idézett elő, amelyet kihasználva a császári seregek óriási területeket hódítottak vissza és számos erődítményt – köztük Eszéket, Valpót, Péterváradot, Várpalotát, valamint Egert – foglaltak el. A sikeres hadjárat következtében meghódolt Szlavónia és Erdély is. Az 1687-es év hadi eseményeinek részletes elbeszélése mellett Lotaringiai Károly alapos politikai elemzést is nyújt annak politikai következményeiről is.⁶¹

A császári hadak győzelmei gyökeresen megváltoztatták a magyarországi politikai helyzetet. A korábban I. Lipót politikájával szemben álló magyar rendi elit számára a császári seregek sikerei, a Thököly-féle kuruc mozgalom és az erdélyi Habsburg-ellenes erők kudarcra láttán megnyílt a lehetőség az ország újraegyesítésére. Az új helyzet a bécsi udvar számára is kedvező lehetőséget nyújtott egy új politikai kompromisszum megkötésére a magyar rendek képviselőivel. I. Lipót sietve összehívatta a rendi országgyűlést, amely az év végére gyűlt össze Pozsonyban. A tárgyalások jelentősége óriási volt a dinasztia számára. Végül – nagy viták után – a magyar rendek József főherceg magyar királlyá való koronázásával, másrészt a Habsburg-ház fiúági elismertetésével és az Aranybulla 31. cikkelyébe foglalt ellenállási jogról lemondva megszilárdították a Habsburgok magyarországi hatalmát. Az 1687-ben elfogadott ősi magyar törvények módosításáról szóló törvényeket 1688 januárjában hirdették ki.⁶² Lotaringiai Károly 1687. évi hadinaplójának végén a szerző teljesen jogosan tartja „forradalom”-nak a magyar országgyűlésen meghozott döntéseket.⁶³

Az Erdélyi Fejedelemség meghódoltatása szintén az 1687-es év sikersorozatának része volt. A császári hadsereg megjelenése a fejedelemség területén szintén teljesen átalakította a politikai viszonyokat. V. Károly ügyes diplomáciai érzékkel, az erdélyi elittel

⁶⁰ A csata történetével kapcsolatos újabb kutatásokról lásd: *Polgár* 2014.; *Polgár* 2015.; *Polgár* 2016.

⁶¹ ÖStA HHStA LH Kt. 51 Journal des campagnes de Charles V de Lorraine (1683–89) – Récit de ce qui s'est passé dans la campagne de l'an mil six cent quatre vingt et sept entre les troupes impériales et celles des Turcs 1687, fol. 186–233. Vö.: *Wentzcke* 1943. 279–293. o.; *Urbanski* 1983. 183–201. o.

⁶² *Bérenger* 2010b. 159–165. o.

⁶³ „Je ne puis pourtant en finir le récit, sans ajouter deux grandes révolutions qui en furent les suites heureuses. La première fut dans le changement de gouvernement du Royaume de Hongrie qui d'électif fut déclaré héréditaire. L'Empereur qui avoit de grandes prétentions sur cette couronne depuis plus de deux siècles que les Princes de son sang l'avoient possédée jugea qu'il ne pouvoit rencontrer une conjoncture plus propre à les faire décider à son avantage que celles de tant de victoires dont Dieu benissoit continuellement, ses armes et dans ce dessein Sa Majesté resolut d'en convoquer les Etats à Presbourg à la fin de la campagne et de leur faire témoigner que pour couper la racine des divisions et des guerres intestines qui avoient cy devant troublé le repos du Royaume, Elle avoit jugé nécessaire de leur faire voir les prétentions légitimes qu'Elle avoit à la succession de leur Couronne, et de les prier de se déporter en faveur des Princes de Sa Maison du privilège qu'ils pretendoient avoir d'élire un Roy, les faisant assurer en mesme temps de la résolution que Sa Majesté avoit prise de les remettre dans leurs autres privilèges, et de les faire jouïr de tous les avantages qui doivent faire le repos et la tranquillité des monarchies.” ÖStA HHStA LH Kt. 51 Journal des campagnes de Charles V de Lorraine (1683–89) – Récit de ce qui s'est passé dans la campagne de l'an mil six cent quatre vingt et sept entre les troupes impériales et celles des Turcs 1687, fol. 232.

való tárgyalás útján, békés eszközökkel szerezte meg a fejedelemség jelentősebb stratégiai pontjait. A *Journal* szerzője az Apafi fejedelemmel való tárgyalások fontosabb dokumentumait is csatolta az elbeszélés szövegéhez. Azt már a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Lothringisches Hausarchiv részlegének egyéb irataiból tudhattuk meg, hogy Erdély pacifikálásának sikerén felbuzdulva a Hofburg részéről egy érdekes ajánlat is érkezett Lotaringiai Károly részére: felajánlották számára a frissen visszahódított fejedelemség kormányzását. Leginkább csak találgatni lehet, hogy milyen megfontolások rejtek az ajánlat mögött. Elképzelhető, hogy így szerették volna kárpótolni az elvesztett hercegségeiért egyre reménytelenebbül küzdő Károly herceget, akinek állhatatossága gyakran a franciákkal való békekötés egyik legfőbb akadályává vált. Másrészt az sem kizárt, hogy a bécsi udvar miniszterei a herceg személyében látták a megfelelő garanciát az erdélyi határvidék hathatós katonai védelmére.⁶⁴ Az említett forrás szerint a herceg a következő indokok alapján utasította el a felvetést: nem akarta megszegni Apafi fejedelemnek adott szavát, nem kívánt lemondani sem maga, sem gyermekei részéről a jogos örökségéről – vagyis Lotaringiáról – egy bizonytalan, a törökökkel határos, sokvallású és „barbár” népségű tartomány kedvéért.⁶⁵

A következő hadiévben a herceg betegsége és a bajor választófejedelem által támasztott feltételek miatt Miksa Emánuel vezetésével folytatódtak a hadműveletek. Mindezt Károly herceg hadinaplója ugyanolyan részletességgel és pontossággal írja le, mintha továbbra is ő irányította volna a hadjáratot.⁶⁶ A hadműveletek fő célja Belgrád elfoglalása volt. A bajor választófejedelem 1688 augusztusában kezdte el az ostromot és – érzékeny veszteségek árán – szeptember 9-én sikerült elfoglalni e stratégiai fontosságú erődítményt, majd nem sokkal később elfoglalta a környéken található Galambóc és Szendrő várát is.⁶⁷ A következő magyarországi hadjáratban Lotaringiai Károly herceg már nem vett részt, mivel a császár kérésére az augsburgi liga által időközben megindított pfalzi

⁶⁴ „Mais à la cour on fit courir le bruit que l’Empereur donneroit au Duc la Transilvanie, le Comte Ferari le creut, et jugeoit qu’il estoit plus avantageuse à Sa Majesté de la donner à S. A. ; que de la conserver soy mesme, il avoit mesme fait un long escrit où il en deduisoit toutes les raisons, le cardinal Colnitch estoit de mesme sentiment, il escrivit au Duc que l’Empereur vouloit la Luy donner, le comte de Stratman parloit moins nettement, il escrivit pour tant à S. A. que l’Empereur l’envoyant en Transilvanie, c’estoit dans le dessein qu’il travailla pour luy mesme, en faisant la conquête de cette Province, et je crois que si avant qu’elle eut este conquise le Duc l’eut demande à l’Empereur, qu’il la luy eut peut-estre accordé, beaucoup de Ministres estant d’avis dans ce temps là que cette Province ayant tousjours eu ses Princes particuliers, l’Empereur ne la conserveroit pas sans luy donner un Prince et que ne pouvant ny en mettre de plus attaché à sa couronne que Son Altesse Sa Majesté devoit la luy donner.” ÖStA HHStA LH Kt. 74. N° 1 Extrait des registres 2. k. fol. 55–56.

⁶⁵ „Cependant il ne voulut pas le faire ny mesme donner croyance à ce qu’on luy en escrivit, il estimoit au contraire que ce qu’on luy en mandoit n’estoit que pour l’animer à une chose qu’il avoit répugnance de faire, car sans examiner les raisons de la Cour il avoit peine d’estre l’instrument pour déposséder le Prince Abaffi contre la parole qu’on luy avoit donné de le maintenir d’ailleurs il craignoit que s’il pretendoit la Transilvanie on ne luy proposa de traiter de la Lorraine et ne voulant pas céder ses droits certains pour une prétention incertaine ny l’espoir de restablir ses enfans dans l’heritage de ses ancestres, pays catholique et le meilleur de l’Europe pour les placer dans le voisinage des Turcs dans une province meslée de toutes sortes de religions et au milieu d’un peuple barbare il ne respondit rien du tout à ceux qui luy en parlèrent. Ils escrivit meme au comte Ferari de n’en rien tesmoigner de sa part ny à l’Empereur ny à personne.” Uo. fol. 56.

⁶⁶ ÖStA HHStA LH Kt. 51 Journal des campagnes de Charles V de Lorraine (1683-89) - Récit du siege et de la prise de Bellegrade et de ce qui s’est fait devant et après durant la campagne de l’an mil six cent quatre vingt et huit, fol. 234–265.

⁶⁷ *Gold* 1976. 82–89. o.

örökösödési háború rajnai hadműveleteinek irányítását vette át. Az 1689-es hadjárat fő eredményei közül Mainz és Bonn sikeres ostromaival járult hozzá a császári fegyverek sikeréhez, és e két ostrom részletes krónikájával zárul hadinaplója is.⁶⁸ A következő év elején betegsége ismét kiújult és a herceg hamarosan – 1690. április 18-án – elhunyt a felső-ausztriai Welsben.⁶⁹

A herceg nevéhez fűződő hadi reformgondolatok és újítások

Lotaringiai Károly hadinaplója számos fontos gondolatot tartalmaz, de az igazán eredeti reformgondolatait egy halála előtt írt másik művében, a politikai testamentumában fogalmazta meg a legvilágosabban. 1687-ben V. Károly herceg állítólag részt vett Pozsonyban József főherceg magyar királyi koronázási ünnepén és a magyar diéta vitáit is követte. Pozsonyi tartózkodása alatt személyesen is értekezett a császárral és állítólag egy kéziratos emlékiratot nyújtott át neki, amely a magyar királlyá koronázott József főherceg és a császári család tagjai számára írt ajánlásokat tartalmazott. Az emlékeztő címe így szól: *Testament politique de Charles, duc de Lorraine et de Bar, en faveur du roi de Hongrie et de ses successeurs arrivant à l'Empire*. A Károly Lotaringia és Bar hercege név alatt 1687-ben írt és először 1697-ben lipcsei és kölni impresszummal megjelentetett politikai testamentum (*Testament politique de Charles duc de Lorraine et de Bar*) a Habsburg kormányzat számára összeállított gondolatokat és ajánlásokat tartalmaz. Ezen I. Lipót uralkodásához szorosabban kapcsolódó munka a későbbiekben számos kiadást ért meg és lefordították német nyelvre is.⁷⁰

Hadügyi reformjavaslatait a mű ötödik fejezetében fejtette ki részletesen. A reformok célja egy olyan erős, ütőképes hadsereg létrehozása volt, amely képes volt XIV. Lajos francia hadseregének ellensúlyozására vagy legyőzésére is.⁷¹ Ebben a részben a magát Montecuccoli tanítványának tartó Lotaringiai Károly legfontosabb reformgondolatai jelentek meg, mivel a szerző nagy jelentőséget tulajdonít a hadügyek pénzügyi alapjainak. Javaslatainak fő eleme egy húszezer főből álló állandó hadsereg létrehozása volt, amely hat vagy nyolc nemzeti (magyarok, olaszok, lotaringiaiak, flamandok, németek stb.) alapon felállított dandárból állt. A hadsereg felépítésének etnikai alapon való szervezése jól tükrözi a szerző európai nemzetekre vonatkozó karakterológiai elveit. A traktátus szerzője javasolta a császári hadseregben képzett francia tisztek alkalmazását, ugyanakkor

⁶⁸ ÖStA HHStA LH Kt. 51 Journal des campagnes de Charles V de Lorraine (1683–89) – Récit du siège de la prise des villes de Mayence et de Bonne et de ce qui s'est passé pendant la campagne de l'an 1689, fol. 273–348. A hadjárat történetéről lásd: *Wentzcke* 1942.; *Wentzcke* 1943. 311–340. o.; *Urbanski* 1983. 206–214. o.

⁶⁹ Lotaringiai Károly haláláról lásd: *De la Brune* 1691. 441–446. o.; *Gaber* 1986. 103. o. Vö.: *Frizon* 1725.

⁷⁰ A mű szerzőségét sokan vitatták az elmúlt évszázadok során. Mivel ezidáig nem sikerült bizonyítani, hogy nem V. Károlyhoz fűződik a nyomtatásban is megjelent munka, ezért azokat a *Politikai testamentum*ban található gondolatokat, amelyek a herceg hadinaplóiban és levelezéseiben olvasható hadvezetési gyakorlatát megerősítik, e tanulmány keretében – különösen a katonai reformjavaslatai tekintetében – továbbra is neki tulajdonítjuk ezt az apokrif írást. Lásd az erre vonatkozó irodalomból: *Gaber* 1986.; *Hamel* 1892.; *Roller* 1882.; *Tóth* 2015b.; *Tóth* 2015c.

⁷¹ „C'est la conduite que j'ay toujours davantage admirée dans l'oeconomie de cette Couronne qui a mis ma famille à l'aumône, & qui m'a rendu avanturier. Il ne faut pas seulement l'imiter, mais il est aisé de la surpasser, même de l'y supplanter, en éloignant des défauts qu'elle y a laissés, le plus grand desquels est de ne point donner d'entré assurée, ou de methode réguliere pour avancer la fortune des soldats de service, qui cause toutes les desertions françoises.” Testament 1696. 86. o.

határozottan elutasította annak lehetőségét, hogy „külhoniakat keverjenek a lotaringiaiak közé”. Mindez megerősíti a testamentum azon gondolatait, amelyek a Lotaringiai Hercegség szuverenitását igyekeztek kihangsúlyozni és ezáltal az emigrációba kényszerült herceg ezredeit külön elbírálás alá helyezték.⁷²

A hadtudományok fejlesztése érdekében a szerző melegen ajánlotta egy Matematikai Akadémia alapítását, különös tekintettel a várostromok szempontjából nélkülözhetetlen úgynevezett tudós fegyvernemek – mint a tüzérség és műszaki hadmérnöki kar – tisztjeinek megfelelő képzése céljából. A katonai határvidék és a magyar végek megfelelő védelme céljára svájci milíciák alkalmazását ajánlotta. A XVII–XVIII. század folyamán szinte valamennyi európai országban igen heves viták zajlottak arról, hogy a katonai pályán való érvényesülés terén a nemesi származás (születés) vagy a katonai teljesítmény (érdem) elve legyen-e meghatározó.⁷³ Lotaringiai Károly herceg politikai testamentuma a katonai érdemet tekinti előbbre valónak, és még a fiatal arisztokratáknak is kifejezetten ajánlotta, hogy pályájuk kezdetén szolgáljanak tapasztalt, nem nemesi származású tisztek ezredeiben. A politikai testamentum szerzője határozottan fellépett a tisztek korrupst és pazarló magatartása ellen. Ami a hadjáratok pénzügyi feltételeit illeti, a szerző javasolta, hogy az uralkodó már a tervezett hadjárat előtti évben teremse elő az ahhoz szükséges anyagi fedezetet. Számításai szerint, a pénznek már az előző év októberében rendelkezésre kellett állni ahhoz, hogy a hadjárat évének elején az állami manufaktúrák elláthassák a hadsereg raktárait. A herceg reformelképzeléseinek másik fontos eleme egy úgynevezett „kettős katonai kórházi rendszer” létrehozása volt, amely egyrészt a betegek és sebesültek sürgősségi ellátását, valamint a háborúban megrokkant invalidus veteránok intézményesített ellátását volt hivatott ellátni. Itt minden bizonnyal francia példa lebegett a reformer szemei előtt. Mint ismeretes XIV. Lajos már uralkodásának elején elhatározta, hogy a háborúban megsérült és harcképtelenné vált katonái számára nagyméretű kórházat hoz létre. 1670. február 24-én kelt rendeletével megalapította a neves Hôtel des Invalides intézményt, amely számos híres európai katonai kórház – köztük a chelsea-i királyi kórház (Royal Hospital Chelsea) vagy a dublini Kilmainham kórház (Royal Hospital Kilmainham) – példaképévé vált.⁷⁴ A személyes katonai érdem elvét támogató szerző egy olyan előléptetési rendszer bevezetését is szorgalmazta, amely kivételezés és elfogultság nélküli kiszámítható tisztességes pályát kínált a katonatisztek számára. A hatékony hírszerzés fontosságát kiemelve állandó kémhálózat működtetését tartotta kívánatosnak. A hadikiadások pontos lebonyolítását megbízható hivatalnokok alkalmazásával látta megoldhatónak.⁷⁵

Lotaringiai V. Károly herceg a neki tulajdonított politikai testamentumban kifejtett gondolatai illeszkednek a korabeli hadügyi reformfolyamatokhoz, amelyeket tágabb értelemben a „hadügyi forradalom” összefoglaló néven szokás nevezni. Ennek egyik fontos gondolata szerint a tüzérség fejlődése maga után vonta az erődítéstechnika radikális átalakulását, mely kora újkori csúcspontjának tekinthető a Vauban-féle rendszer, amely

⁷² A herceg szolgálatában álló lotaringiai ezredek egy részét IV. Károly herceg halála (1675) utáni években beolvasztották a császári hadseregbe, de a hercegség függetlenségének hívei hazájukhoz való kötődésük jellegzetes hagyományait ott is megőrizték. Lásd ehhez: *Petiot* 2009. 51–60. o.

⁷³ Lásd ehhez: *Léonard* 1958.

⁷⁴ *Bély* 2001. 318. o.

⁷⁵ *Testament* 1696.

éppen a XVII. század végén nyerte el végső formáját. Elsősorban a nyugati hadszíntéren a háborúk fő célja a stratégiai jelentőségű erődítmények elfoglalása volt. Ennek következményeképpen a korabeli béketárgyalások középpontjában is a fontos erődítmények hovatartozása, illetve esetleges lerombolása vagy felépítése állt.⁷⁶ Ez alól a török háborúk sem jelentettek kivételt, hiszen már például a vasvári béke főbb pontjai is erre vonatkoztak. Az elhúzódó ostromok jelensége a korszak meghatározó konfliktusává vált és ez kormányzati szempontból is kedvezőbb helyzetet teremtett, hiszen az uralkodók a távolból is könnyebben irányíthatták a hosszú várostromokkal járó hadjáratokat és részben ennek is köszönhető az úgynevezett kabinetháború jelenségének kialakulása a vizsgált korszakban, amely nagy jelentőséget tulajdonított a hadjáratok központi logisztikai tervezésének és irányításának, amint erre a fenti gondolatok is utaltak.

A *Journal* számos példát hoz a logisztikai kérdések különböző hadjáratok során való alkalmazására, de magyar szempontból talán érdekesebbek a nyugat-európai „mainstream”-tól eltérő reformok. Ennek legjellegzetesebb példáját a magyar kisháborús harcászat hatékonyságának felismerése és a magyar huszárezredek alkalmazása. A magyar könnyűlovasság előnyeiről a herceg személyesen meggyőződhetett a törökellenes háborúk kisháborús hadműveletek és kurucokkal való csatározások során. A *Journal* folyamatosan megemlékezik az 1683-ban létező három magyar huszárezred – a Barkóczy-, Gombos- és Petneházy-ezredek – katonai teljesítményéről. Sikereik ellenére ezeknek az ezredeknek még hosszú időre volt szükségük ahhoz, hogy a császári hadsereg szolgáló ezredek egyenrangúnak tekintsék őket. Gyakran a hadjáratok ezredlistáinak végén jelzik őket, mint különleges egyedi egységeket. Ugyanakkor a *Journal* szövegében már gyakorlattal használja a szerző a kisháborús taktika különféle szakaszait, amelyek elsősorban a téma a XVIII. században virágzó szakirodalmában terjednek majd el széles körben. A *Journal* utolsó 1689-es hadjáratában tapasztalhatjuk a huszárság nyugat-európai alkalmazásának példáit is.⁷⁷ Érdemes itt megjegyeznünk, hogy a magyar könnyűlovasság legkorábbi nyugat-európai megjelenéséről éppen a fent említett bencés tudós és történetíró, Dom Augustin Calmet emlékezett meg egy lotaringiai forrás alapján. Dom Calmet szerint a Rajnán átkelő IV. Károly lotaringiai herceg seregéhez tartozó magyarok első csoportja 1635. március 30-án egy fogoly kapitányt akart feláldozni annak emlékére, hogy a magyarok évszázadok óta – vagyis a kalandozó hadjáratok ideje óta – először viseltek hadat Rajnán-túli területen.⁷⁸ IV. Károly herceg egyébként valószínűleg hamar bizalmába

⁷⁶ Bois 2012. 251–264. o.

⁷⁷ Tóth 2005–2006. 22–227. o.

⁷⁸ „Là un Régiment de Hongrois joignit Son Altesse, & à son passage tailla en pièces la Garnison du Château de Hambourg. Le Duc Charles eut beaucoup de peine de tirer de leurs mains un Capitaine qu'ils vouloient sacrifier sur le bord du Rhin, en perpétuelle mémoire de leur passage de ce fleuve ; étant les premiers de leur Nation, qui depuis plusieurs siècles s'étoient fait voir en deça du Rhin.” Calmet 1728. 3. k. 306. o. Egy másik történetíró, Jean Forget *Vie manuscrite de Charles IV* című művében a hun–magyar rokonság tézise alapján egyenesen Attiláig vezeti vissza e barbár szokást: „Poursuivant le cours de ses exploits, pendant que Rohan entra en Suisse, le duc, complètement guéri, tailla en pièces la garnison de Hombourg (Suisse), avec un régiment de quinze compagnies hongroises, et s'apprêta à faire passer le Rhin à son armée. N'oublions pas ici, de mentionner un fait qui dépeint la férocité des soldats commandés par Charles de Lorraine. Forget nous raconte qu'il fut obligé de leur arracher des mains un capitaine qu'ils voulaient sacrifier, en guise d'holocauste, pour célébrer, disaient-ils, le premier passage du Rhin par les Hongrois depuis Attila...” Idézi: *Des Robert* 1691. 83–84. o.

fogadta a magyar huszárokat, mivel a feljegyzések szerint magyar lovasok kíséretében haladt át 1635 októberében egy franciák által megszállt lotaringiai területen.⁷⁹

A *Journal* szerzője szerint V. Károly herceg 2500 magyar lovast alkalmazott a Rajnamenti területeken az 1689-es németországi hadjárat során. Elsősorban a felderítések és kis-háborús hadműveletek során látta fővezér hasznát a magyar lovasságnak. Megfigyelhető volt egyébként egy érdekes, a magyar huszárokéhoz hasonló német könnyűlovasság megjelenése is, amelyet a franciák ellen felkelő lovas szabadcsapatok alkottak. Ezeket franciául *chenapan-oknak*⁸⁰ nevezték, és a huszárokéhoz hasonló feladatokat láttak el. Az utolsó hadjárat során számos egyéb a magyarországi törökellenes háborúkban szerzett katonai tapasztalatot próbált alkalmazni több-kevesebb sikerrel a herceg. Ezek közül a legeredetibb az iják és nyilak pszichológiai hadviselésben való alkalmazása volt. Mainz ostrománál jegyezte fel a napló szerzője, hogy a várba nyilvesszőkre erősített demoralizáló híreket lőttek íjjal, és így próbálták a védők kitartását megtörni.⁸¹

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy Lotaringiai V. Károly hadjáratainak naplója elsősorban forrást nyújt a korabeli nagyszabású európai hadügyi reformfolyamatok – mint például az úgynevezett „hadügyi forradalom” – törökellenes háborúkban való alkalmazására. A magyarországi törökellenes háborúk 1683–1689-i szakaszára vonatkozólag rendkívül fontos információkkal szolgál, amelyeket a magyar történetírás eddig csak részben használt fel. A *Journal* fennmaradt kéziratának szerzője – nagy valószínűséggel François Le Bègue apát – e török háború kilenc évének eseményeiről részletes és pontos naplót hagyott hátra, amellyel tudatosan az eljövendő történeti kutatásokat szeretne volna támogatni. A kontrollforrások és a történeti kutatások tanúsága szerint a *Journal* olyan megbízható és objektív forrásanyagot képvisel, amely az említett hadjáratok hadi eseményein kívül korabeli politikai kommentárokat, családtörténeti és történeti földrajzi adatokat és rendkívül változatos kultúrtörténeti adalékokat tartalmaz. A kézirat hányatott sorsa részben megmagyarázza, hogy miért került el a francia történészek figyelmét, mivel Augustin Dom Calmet klasszikusnak nevezhető Lotaringia történetének (*Histoire ecclésiastique et civile de Lorraine*) megjelenése óta, csak kevesen kutatták a kéziratot. A magyar és osztrák történészek „óvatosságára” azonban nagyon kevés indokot találunk, hiszen a korszak e kiemelt forrása már régóta ismert a kutatók előtt. A magyarázat valószínűleg Lotaringiai Károly személyének és jelentőségének a nemzeti történetírások szűk kereteibe nehezen illeszthető be. Életpályája az évszázadokon keresztül vitatott hercegségeinek „kényes kérdése” miatt a feledés homályába merült. Remélhetőleg e forrás újbóli felfedezése, közeli tudományos igényű kiadása lehetőséget nyújt – reményeink szerint immár nemzetközi keretek között – a témára vonatkozó kutatások folytatására és elmélyítésére.

⁷⁹ Fulaine 1997. 129. o.

⁸⁰ Chenapan (másképpen *snapan*, *snaphaine*, magyarul a „martialóc” XVII. századi elnevezése), a szó valószínűleg a német *Schappahn* (magyarul a „szakállas puská”) szóból ered.

⁸¹ „Le Duc qui avoit eu cet avis d'ailleurs voulant tascher d'affoiblir la garnison par la desertion aussy bien que par le feu s'avisa de faire jetter dans la place des billets à des fleches en la maniere que les Tartares attachent les feux d'artifice pour bruler les villes. Ces billets portoient que les generaux de l'Empereur et de ses allies ayant esté avertys que les soldats de la garnison de Mayence apprehendoient d'en sortir crainte d'estre mal traittez dans le camp, il les assuroit qu'ils y trouveroient toute sorte de seureté et de bon traitement, soit qu'ils voulussent prendre service, soit qu'ils voulussent passer ailleurs.” ÖStA HHStA LH Kt. 50. Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine (1683–89), fol. 323.

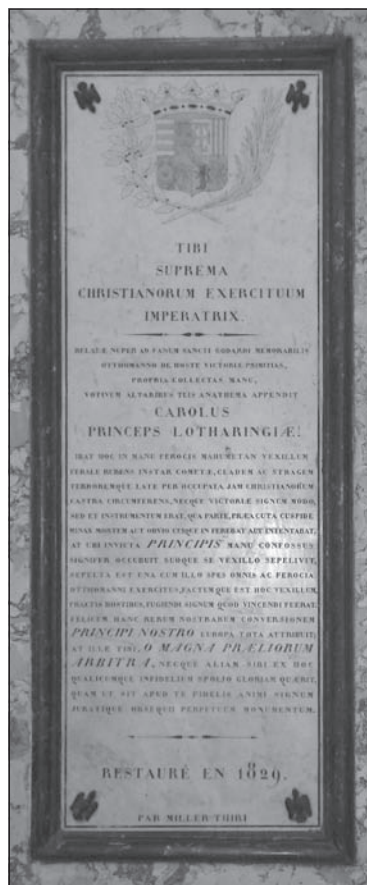
A fiatal Károly herceg portréja (Bibliothèques de Nancy)

A szentgothárdi csata ábrázolása Sébastien Leclerc Les actions glorieuses de S. A. S. Charles [V], duc de Lorraine című művében (Bibliothèques de Nancy)

*A török zászlót elragadó
Lotaringiai Károly herceget ábrázoló rajz
a Nancy-i Városi Könyvtárban
(Bibliothèques de Nancy)*

*Lotaringiai Károly herceg szentgotthárdi
csatában való részvételének emléktáblája
a Nancy-i Segítő Miasszonyunk templomban
(Fotó: Alain Petiot)*

Béziers ostromának ábrázolása az Abrégé historique et iconographique de la vie de Charles V duc de Lorraine dédié à Son Altesse Royale Leopold I. son digne successeur című munkában (Bibliothèques de Nancy)

A kahlenbergi csata ábrázolása Sébastien Leclerc Les actions glorieuses de S. A. S. Charles [V], duc de Lorraine című művében

Érsekújvár ostroma és a tati csata ábrázolása az Abrégé historique et iconographique de la vie de Charles V duc de Lorraine dédié à Son Altesse Royale Leopold I. son digne successeur című munkában (Bibliothèques de Nancy)

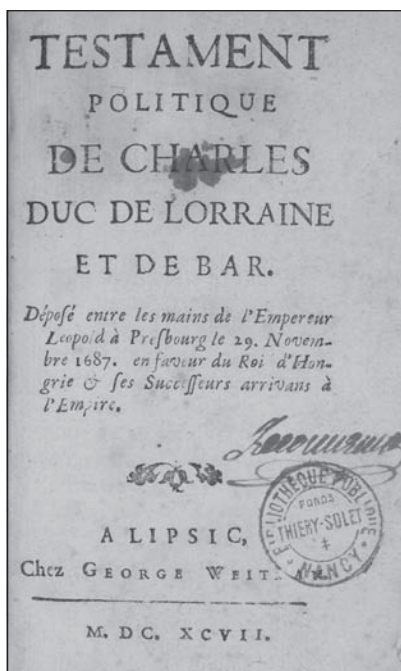

*Buda ostromának ábrázolása Sébastien Leclerc Les actions glorieuses
de S. A. S. Charles [V], duc de Lorraine című művében
(Bibliothèques de Nancy)*

*A harsányhegyi csata ábrázolása az *Abrégé historique et iconographique de la vie de Charles V duc de Lorraine dédié à Son Altesse Royale Leopold I. son digne successeur* című munkában (Bibliothèques de Nancy)*

*A Testament politique de Charles de
Lorraine
című munka címlapja
(Bibliothèques de Nancy)*

*V. Lotaringiai Károly herceg
felöltötkori portréja
(Charles Herbel műve)
(Bibliothèques de Nancy)*

BIBLIOGRÁFIA

- Andriot* 2008. *Cédric Andriot*: Dom Calmet : une œuvre à l'épreuve du temps. In: Dom Augustin Calmet : un itinéraire intellectuel. Éd. *Philippe Martin – Fabienne Henryot*. Paris, 2008. 49–65. o.
- Aubert* 1863. Dictionnaire de la noblesse : contenant les généalogies, l'histoire et la chronologie des familles nobles de France. Éd. *François-Alexandre Aubert de la Chesnaye*. Tom. 19. Paris, 1863–1876.
- Barker* 1967. *Thomas M. Barker*: Double Eagle and Crescent. Vienna's Second Siege and its Historical Setting. Albany, 1967.
- Bastl* 2015. *Beatrix Bastl*: Karl V. Leopold Herzog von Lothringen (1643–1690). In: Innsbruck 1765. Prunkvolle Hochzeit, fröhliche Feste, tragischer Ausklang • Noces fastueuses, fêtes joyeuses, fin tragique • Magnificent Wedding, Joyous Feasts, Dramatic End. (Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts 29). Hg. *Renate Zedinger*. Bochum, 2015. 57–70. o.
- Baumont* 1894. *Henri Baumont*: Études sur le règne de Léopold, duc de Lorraine et de Bar (1697–1729). Paris, 1894.
- Beauvau* 1688. *Marquis de Beauvau*: Mémoires pour servir à l'histoire de Charles IV, Duc de Lorraine & de Bar. Cologne, 1688.
- Beauvau* 1689. *Marquis de Beauvau*: Suite des mémoires pour servir à l'histoire de Charles V, neveu de Charles IV, Duc de Lorraine & de Bar. Cologne, 1689.
- Benda – Várkonyi* 1986. Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország. Szerk. *Benda Kálmán – R. Várkonyi Ágnes*. Budapest, 1988.
- Bekk* 1883. *Dr. Adolf Bekk*: Unsere Helden. Lebensbilder für Heer und Volk. B. Die Vertheidiger Wiens in der Türkenkriege 1529 und 1683. Salzburg, 1883.
- Bély* 2001. *Lucien Bély*: Histoire des relations internationales en Europe XVIIe–XVIIIe siècles. Paris, 2001.
- Bérenger* 1983. Les relations franco-autrichiennes sous Louis XIV. Siège de Vienne (1683). Éd. *Jean Bérenger*. Saint-Cyr–Coëtquidan, 1983.
- Bérenger* 2010a. *Jean Bérenger*: La politique de l'Empereur Léopold Ier face à l'Empire ottoman. In: La politica, la scienza, le armi. Luigi Ferdinando Marsili e la costruzione della frontiera dell'Impero e dell'Europa. Éd. *Raffaella Gherardi*. Bologna, 2010. 21–38. o.
- Bérenger* 2010b. *Jean Bérenger*: La Hongrie des Habsbourg, Tome I de 1526 à 1790. Rennes, 2010.
- Bogdan* 2005. *Henry Bogdan*: La Lorraine des ducs. Sept siècles d'histoire. Paris, 2005.

- Bois* 2012. *Jean-Pierre Bois*: La paix. Histoire politique et militaire. Paris, 2012.
- Buda* 1986. Buda expugnata 1686 Europa et Hungaria 1683–1718. A török kiűzésének európai levéltári forrásai. Szerk. *Bariska István* – *Haraszti György* – *Varga J. János*. 2. k. Budapest, 1986.
- Calmet* 1728. *Dom Augustin Calmet*: Histoire ecclésiastique et civile de Lorraine. Tom. 3. Nancy, 1728.
- Calmet* 1751. *Dom Augustin Calmet*: Bibliothèque lorraine, ou Histoire des hommes illustres qui ont fleuri en Lorraine, dans les Trois Évêchés, dans l'archevêché de Trèves, dans le duché de Luxembourg, etc. Nancy, 1751.
- Cardini* 2011. *Franco Cardini*: Il turco à Vienna. Soria del grande assedio del 1683. Roma, 2011.
- Chevrier* 1784. *Chevrier*: Histoire secrette de quelques personnages illustres de la Maison de Lorraine par l'auteur du Colporteur. Tom. II. London, 1784.
- Collin* 1988. *Hubert Collin*: Les archives de la Maison de Lorraine à Vienne, In: Les Habsbourg et la Lorraine, Actes du colloque international organisé par les Universités de Nancy II et Strasbourg III dans le cadre de l'UA 703 (Nancy II – CNRS) – 22, 23, 24 mai 1987. Éd. *Jean-Paul Bled* – *Eugène Faucher* – *René Taveneaux*. Nancy, 1988. 29–38. o.
- Cuénot* 1988. *René Cuénot*: Les victoires décisives du Duc Charles V de Lorraine dans la plaine de Hongrie. *Le Pays Lorrain* (1988). 3–24. o.
- Czigány* 1998. Napló Buda avagy Offen erős városának híres ostromáról... S. a. r. *Czigány István*. Budapest, 1998.
- De Ponte* 1701. *Dom Miguel Gonzalva de Ponte*: Abrégé historique et iconographique de la vie de Charles V duc de Lorraine destiné à son altesse royale Léopold I son digne successeur. Nancy, 1701.
- De la Brune* 1691. *Jean de la Brune*: La vie de Charles V, duc de Lorraine et de Bar, Généralissime des Troupes Impériales. Amsterdam, 1691.
- Des Robert* 1691. *Ferdinand des Robert*: Campagnes de Charles IV Duc de Lorraine et de Bar 1634–1638. Paris–Nancy, 1883.
- Eickhoff* 1988. *Ekkehard Eickhoff*: Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645–1700. Stuttgart, 1988.
- État 1936. État numérique des fonds de la correspondance politique de l'origine à 1871. Paris, 1936.
- Feigl* 1993. *Erich Feigl*: Halbmond und Kreuz. Marco d'Aviano und die Rettung Europas. Wien, 1993.
- Foucault de la Poupardière* 1791. *Charles Louis de Foucault de la Poupardière*: Histoire de Léopold Ier, duc de Lorraine et de Bar. Bruxelles, 1791.

- Frescot* 1693. *Frescot: Vita di Carlo Quinto duca di Lorena, e di Bar etc.* Bologna, 1693.
- Frizon* 1725. *Nicolas Frizon: Histoire abrégée de la vie d'Eléonore-Marie, archiduchesse d'Autriche.* Nancy, 1725.
- Fulaine* 1997. *Jean-Charles Fulaine: Le Duc Charles IV de Lorraine et son armée 1624–1675.* Metz, 1997.
- Gaber* 1986. *Stéphane Gaber: Et Charles V arrêta la marche des Turcs. Un Lorrain sauveur de l'Occident chrétien.* Nancy, 1986.
- Garapon* 2007. *Mémoires d'État et culture politique en France (XVIe–XIXe siècles).* Éd. *Jean Garapon.* Nantes, 2007.
- Gold* 1976. *Winfried Gold: Das Zeitalter Max Emanuels und die Türkenkriege in Europa 1683–1687.* München, 1976.
- Hamel* 1892. *Jean du Hamel de Breuil: Le testament politique de Charles V de Lorraine,* Paris, 1892.
- Haussonville* 1686. *Haussonville: Journal de la glorieuse conquête de la ville de Bude capitale du royaume d'Hongrie par les armées victorieuses de l'Empereur Léopold I, sous le commandement de Son Altesse Sérénissime le Duc de Lorraine & l'Electeur de Bavière.* H. n., 1686.
- Hochedlinger* 2003. *Michael Hochedlinger: Austria's Wars of Emergence: War, State and Society in the Habsburg Monarchy 1683–1797.* London–New York–Toronto etc., 2003.
- Jeanmougin* 2005. *Bertrand Jeanmougin: Louis XIV à la conquête des Pays-Bas espagnols. La guerre oubliée 1678–1684.* Paris, 2005.
- Károlyi – Wellmann* 1936. *Károlyi Árpád: Buda és Pest visszavívása 1686-ban.* S. a. r. *Wellmann Imre.* Budapest, 1936.
- Kont* 1913. *Kont Ignác: Bibliographie française de la Hongrie (1521–1910) avec un inventaire des documents manuscrits (travaux de la conférence d'Études hongroises à la Sorbonne).* Paris, 1913.
- Köpeczi* 1985. *Köpeczi Béla: A felvilágosodás egyik botrányköve: a magyarországi és egyéb vámpírok.* In: *Köpeczi Béla: Magyarok és franciák. XIV. Lajostól a francia forradalomig,* Budapest, 1985. 337–355. o.
- Kramer* 1954. *Hans Kramer: Herzog Karl V. von Lothringen und Königinwitwe Eleonore in Tirol. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, LXII.* (1954) 460–489. o.
- Le Cler* 1869. *G. Le Cler: Charles de Vaudémont.* Paris, 1869.
- Léonard* 1958. *Émile G. Léonard: L'armée et ses problèmes au XVIIIe siècle.* Paris, 1958.

- Marsigli* 1732. L'état militaire de l'Empire ottoman, ses progrès et sa décadence par M. de comte de Marsigli de l'Académie Royale des Sciences de Paris, et de Montpellier, de la Société Royale de Londres et Fondateur de l'Institut de Boulogne. Tom. 2. La Haye–Amsterdam, 1732.
- Mollay* 1986. Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról 1686. Szerk. *Mollay Károly*. Budapest, 1986.
- Motta* 2015. *Anne Motta*: Noblesse et pouvoir princier dans la Lorraine ducale 1624–1737. Paris, 2015.
- Mühlwerth-Gärtner* 1883. *Friedrich F. von Mühlwerth-Gärtner*: Bie Belagerung und Entlaß von Wien im Jahre 1683. Wien, 1883.
- Négyesi* 1986. *Négyesi Lajos*: Az 1685. évi táti csata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128. (2015) 4. sz. 1061–1082. o.
- Nicklas* 2011. *Thomas Nicklas*: « Affirmer, nier, ou demeurer dans le doute. » Lothringens Geschichtsschreiber Dom Calmet in der historiographische Grauzone. In: Glaubensformen zwischen Volk und Eliten. Frühneuzeitliche Praktiken und Diskurse zwischen Frankreich und dem Heiligen Römischen Reich. Hg. *Thomas Nicklas*. Halle–Wittemberg, 2011. 43–57. o.
- Nolano* 1699. *Gio Birlic Nolano*: Historia della vita di Carlo V. Duca di Lorena et di Bar, Generalissimo delle truppe imperiali. Venetia, 1699.
- Nouzille* 1988. *Jean Nouzille*: Charles V de Lorraine, les Habsbourg et la guerre contre les Turcs de 1683 à 1687. In: Les Habsbourg et la Lorraine, Actes du colloque international organisé par les Universités de Nancy II et Strasbourg III dans le cadre de l'UA 703 (Nancy II – CNRS) – 22, 23, 24 mai 1987. Éd. *Jean-Paul Bled – Eugène Faucher – René Taveneaux*. Nancy, 1988. 29–38. o.
- Petiot* 2005. *Alain Petiot*: Les Lorrains et l'Empire. Dictionnaire biographique des Lorrains et de leurs descendants au service des Habsbourg de la Maison d'Autriche. Versailles, 2005.
- Petiot* 2009. *Alain Petiot*: Un héritage du duc Charles V. Les régiments lorrains dans l'armée impériale, In: Franz Stephan von Lothringen und sein Kreis. Hg. *Renate Zedinger – Wolfgang Schmale*. (Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts 23.) Bochum, 2009.
- Petiot* 2015. *Alain Petiot*: La minorité du duc Léopold à Innsbruck (1690–1698). In: Innsbruck 1765. Prunkvolle Hochzeit, fröhliche Feste, tragischer Ausklang • Noces fastueuses, fêtes joyeuses, fin tragique • Magnificent Wedding, Joyous Feasts, Dramatic End. (Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts 29). Hg. *Renate Zedinger*. Bochum, 2015. 85–108. o.

- Polgár* 2014. *Polgár Balázs*: The First and the Second „Battle of Mohács” (AD 1526, 1687). Archaeological Research and Perspectives. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 1. (2014) 197–213. o.
- Polgár* 2015. *Polgár Balázs*: Claude-Louis-Hector de Villars márki és az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjárat. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128. (2015) 1. sz. 184–201. o.
- Polgár* 2016. *Polgár Balázs*: Újabb terepkutatás az 1687. évi Harsány-hegyi csata helyszínén. *Hadtörténelmi Közlemények*, 129. (2016) 2. sz. 393–414. o.
- Roller* 1882. *Reinhold Roller*: Das Politische Testament Karl’s V. von Lothringen von 1687. *Historische Zeitschrift*, 48. (1882) 45–94. o.
- Roy* 1999. *Philippe Roy*: Louis XIV et le Second siège de Vienne (1683). Paris, 1999.
- Roy – Tóth* 2015. *Philippe Roy – Ferenc Tóth*: La défaite ottomane. Le début de la reconquête hongroise (1683). Paris, 2014.
- Seidl* 1937. *Ferdinand Stöller*: Das Lothringische Hausarchiv als Geschichtsquelle. *Historische Blätter (Festschrift für Bittner)*, 7. (1937) 33–45. o.
- Stöller* 1933. *Ferdinand Stöller*: Neue Quellen zur Geschichte des Türkenjahres 1683. *Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung, Ergänzungsband*, XIII. (1933) 1. sz.
- Stoye* 1967. *John Stoye*: Wien 1683 oder die Rettung des Abendlandes. Wien–Düsseldorf, 1967.
- Sturminger* 1962. *Walter Sturminger*: Herzog Karl V. von Lothringen und Bar (1643–1690). *Studien der Wiener Katholischen Akademie*, 2. (1962) 185–208. o.
- Szita* 1987. Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. S. a. r. *Szita László*. Pécs, 1987.
- Testament 1696. Testament politique de Charles, duc de Lorraine et de Bar, déposé entre les mains de l’empereur Léopold à Presbourg, le 29 novembre 1687, en faveur du roi d’Hongrie et ses successeurs arrivant à l’Empire. Lipsic [Lipscse?], 1696.
- Thürheim* 1883. *A. G. Thürheim*: Feldmarschall Ernst Rüdiger Graf Starhemberg 1683 Wiens ruhmvoller Vertheidiger (1638–1701). Wien, 1883.
- Tóth* 2005–2006. *Ferenc Tóth*: La diffusion des hussards en Europe XVe siècle–XIXe siècle. *Cahiers d’études et de recherches du musée de l’Armée (Armes et cultures de guerre en Europe centrale XVIIe siècle–XVIIIe siècle)*, 6. sz. (2005–2006) 221–236. o.
- Tóth* 2015a. *Ferenc Tóth*: Le Journal de Charles V de Lorraine comme source pour l’histoire de la reconquête de la Hongrie sur les Turcs. *Histoire, Economie & Société*, 34. (2015) 3. sz. 90–103. o.

- Tóth* 2015b. *Ferenc Tóth*: Une source méconnue de l'histoire des Habsbourg: Le Testament politique de Charles V, duc de Lorraine. In: Innsbruck 1765. Prunkvolle Hochzeit, fröhliche Feste, tragischer Ausklang • Noces fastueuses, fêtes joyeuses, fin tragique • Magnificent Wedding, Joyous Feasts, Dramatic End. (Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts 29). Hg. *Renate Zedinger*. Bochum, 2015. 71–84. o.
- Tóth* 2015c. *Ferenc Tóth*: Réflexions sur la politique et la diplomatie d'un prince éclairé avant les Lumières : Le Testament politique de Charles V, duc de Lorraine. *Revue d'histoire diplomatique*, 2015. 3. sz. 225–243. o.
- Tóth* 2016a. *Ferenc Tóth*: Charles V, Duke of Lorraine and the Battle of Mogersdorf/Saint Gotthard. In: Die Schlacht von Mogersdorf/St. Gotthard und der Friede von Eisenburg/Vasvár 1664: Rahmenbedingungen, Akteure, Auswirkungen und Rezeption eines europäischen Ereignisses. Hg. *Karin Sperl – Martin Scheutz – Arno Strommeyer*. Eisenstadt, 2016. 215–230. o.
- Tóth* 2016b. *Tóth Ferenc*: Egy felvilágosult uralkodó gondolatai a felvilágosodás előtt: Lotaringiai Károly herceg Politikai testamentuma, a magyar történelem elfelejtett forrása. *Történelmi Szemle*, LVIII. (2016) 3. sz. 215–230. o.
- Urbanski* 1983. *Hans Urbanski*: Karl von Lothringen. Österreichs Türkensieger. Wien–München, 1983.
- Varga* 1986. *Varga J. János*: A fogyó félhold árnyékában. Budapest, 1986.
- Varga* 2007. *Varga J. János*: Válaszúton – Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben. Budapest, 2007.
- Wentzcke* 1942. *Paul Wentzcke*: Letzte Heerfahrt. Herzog Karl V. von Lothringen im zweiten Reichskrieg gegen Frankreich (1689). *Elsaß-Lothrigisches Jahrbuch*, XX. (1942) 239–271. o.
- Wentzcke* 1943. *Paul Wentzcke*: Feldherr des Kaisers: Leben und Taten Herzog Karls V. von Lothringen, Leipzig, 1943.
- Zedinger* 2008. *Renate Zedinger*: Heurs et malheurs de la Maison de Lorraine à Innsbruck. *Le Pays Lorrain*, juin 2008. 107–112. o.

RÖVIDÍTÉSEK

ÖStA HHStA LH	Österreiches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Lothringisches Hausarchiv
Kt. 50.	Karton 50. Memoires des campagnes et des actions de guerre depuis 1670 jusqu'en 1689
Kt. 51.	Karton 51. Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine (1683–89)
Kt. 74.	Karton 74. Extrait des registres
BMN	Bibliothèque Municipale de Nancy, Nancy, Kézirattár
MS 1845-1846 (1032-1033)	Vie de Charles 5 duc de Lorraine (par le père Hugo)
MS 825 (86)	Histoire de la vie de Charles V du père Hugo

Ferenc Tóth

THE DIARIES OF THE MILITARY CAMPAIGNS OF CHARLES V, DUKE OF LORRAINE:
AN IMPORTANT SOURCE OF THE ANTI-OTTOMAN CAMPAIGNS IN HUNGARY
BETWEEN 1683 AND 1688

Abstract

The name of Charles V, Duke of Lorraine is tightly linked to the Early Modern history of the Kingdom of Hungary, mainly because of the supreme commander role he played in the reconquest of Buda (1686) and in the fighting against the Turks to retake Hungary. The in-depth exploration of the life's work of this renowned historical figure, however, has been neglected by Hungarian and international history writing. The main reason behind this gap lies in the fact that, similar to many of the similar European historical figures of his time, Duke Charles became a "stepson" of national history writings. The most important sources in connection with Charles of Lorraine can be found at the departments of Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Lothringisches Hausarchiv in Vienna. The Duke ordered detailed recording of the events of his military campaigns in Hungary. A number of variations of his battle workbooks, written most probably by a nobleman from Lorraine, François Le Bègue, are kept at the central archives in Vienna.

The several-thousand-page long body of sources includes a carefully edited summarizing version (ÖStA, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hausarchiv, Lothringisches Hausarchiv Kt. 51 №. 3 *Journal des campagnes de Charles V de Lorraine* (1683–89) – 348 folio). The authors probably wished to publish the compilation in printed form. According to the control sources and historical research, the *Journal* is a reliable and objective source, which describes not only the events of the abovementioned campaigns but it includes contemporary political commentaries, data related to the history of families and geography, as well as diverse pieces of information related to cultural history. The vicissitudes the manuscript went through partly explain why French historians neglected this source. Only

few people have studied it since the publication of Augustin Dom Calmet's classic work *The History of Lorraine (Histoire ecclésiastique et civile de Lorraine)*. However, we find very few reasons behind the "cautiousness" of Hungarian and Austrian historians, for this outstanding source of the period has long been known by scholars. The explanation may lie in the fact that Charles of Lorraine's personality and significance, his life's work was difficult to place within the tight framework of national history writings. Furthermore, the "delicate question" of his duchy, debated for centuries, resulted in his name sinking to oblivion. Hopefully the rediscovery of this source as well as its scholarly publication coming soon will offer the possibility to continue and deepen the research in this topic.

Ferenc Tóth

DAS TAGEBUCH DER FELDZÜGE VON KARL V. (LOTHRINGEN): EINE WICHTIGE
QUELLE DES ABSCHNITTES DER UNGARNFELDZÜGE GEGEN DIE TÜRKEN
ZWISCHEN 1683 UND 1688

Resümee

Die Person Karl V. (Lothringen) ist eng mit der Geschichte des Königreichs Ungarn in der frühen Neuzeit verbunden, in erster Linie wegen seiner Rolle als kaiserlicher Oberbefehlshaber bei der Rückeroberung von Buda (Ofen) im Jahr 1686 und der Kämpfe um die Rückerlangung Ungarns aus der Besetzung durch die Türken. Zugleich blieb uns jedoch die ungarische und universelle Geschichtsschreibung die eingehende Erforschung des Lebenswerks dieser namhaften historischen Persönlichkeit lange Zeit schuldig. Der Grund dafür ist in erster Linie, dass Herzog Karl – wie mehrere ähnliche Persönlichkeiten der europäischen Geschichte seiner Zeit – von den nationalen Geschichtsschreibungen stiefmütterlich behandelt wurde. Der bedeutendste Nachlass in Bezug auf Karl V. befindet sich im Lothringischen Hausarchiv des Haus-, Hof- und Staatsarchivs in Wien. Der Herzog ließ die Ereignisse seiner Feldzüge in Ungarn genau aufzeichnen. In den Zentralarchiven von Wien sind gleich mehrere Versionen der Kriegstagebücher bekannt, die mit großer Wahrscheinlichkeit von François Le Bègue, einem Adeligen aus Lothringen, verfasst wurden.

Unter dem Quellenmaterial von mehreren Tausend Seiten befindet sich eine zusammenfassende, sorgfältig redigierte Version (ÖStA, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hausarchiv, Lothringisches Hausarchiv Kt. 51 №. 3 *Journal des campagnes de Charles V de Lorraine* (1683–89) – 348 Folien), die von den Verfassern vermutlich auch in Druckform veröffentlicht werden sollte. Aufgrund der Kontrollquellen und der historischen Forschungen ist das *Journal* ein verlässliches und objektives Quellenmaterial, das außer den Kriegsereignissen der erwähnten Feldzüge auch zeitgenössische politische Kommentare, Angaben in Bezug auf Familiengeschichte, Geschichte und Geographie sowie äußerst abwechslungsreiche Informationen aus dem Bereich Kulturgeschichte enthält. Das wechselhafte Schicksal des Manuskripts erklärt teilweise, warum es von den französischen Historikern nicht beachtet worden war. Seit dem Erscheinen der Geschichte von Lothringen von Augustin Dom Calmet (*Histoire ecclésiastique et civile de Lorraine*), die als Klassiker bezeichnet werden kann, wurde dieses Manuskript nämlich nur von wenigen Personen erforscht. Für die „Vorsicht“ der ungarischen und österreichischen Historiker finden wir jedoch nur sehr wenige Gründe, weil diese besondere Quelle der Zeit den Forschern bereits seit langem

bekannt ist. Die Erklärung geriet vermutlich wegen der Tatsache, dass die Person und Bedeutung von Karl V., sein Lebenslauf nur schwer in den engen Rahmen der nationalen Geschichtsschreibungen eingefügt werden kann und wegen der „heiklen Frage“ seiner Jahrhunderte hindurch umstrittenen Fürstentümer in Vergessenheit. Wir können nur hoffen, dass die erneute Entdeckung dieser Quelle und die schon bald veröffentlichte Ausgabe von wissenschaftlichem Anspruch eine Möglichkeit bietet, die Forschungen zum Thema fortzusetzen und zu vertiefen.

Ferenc Tóth

JOURNAL DES CAMPAGNES DE CHARLES V DE LORRAINE : UNE SOURCE
IMPORTANTE DES CAMPAGNES DE HONGRIE CONTRE LES TURCS ENTRE
1683 ET 1688

Résumé

La personne de Charles V de Lorraine est étroitement liée à l'histoire du Royaume de Hongrie du début de l'âge moderne, principalement en raison de son rôle de chef suprême au moment de la reprise de Buda (1686) et de la reconquête de la Hongrie sous domination ottomane. Néanmoins, l'historiographie hongroise et universelle a une dette ancienne quant à l'exploration en détail de l'œuvre de ce personnage historique remarquable. En effet, Charles de Lorraine est devenu le « mal-aimé » des historiographies nationales comme d'autres personnalités historiques européennes de son époque. Le plus important legs relatif à Charles de Lorraine se trouve dans la section Lothringisches Hausarchiv de Haus-, Hof- und Staatsarchiv de Vienne. Le duc fit rédiger des notes précises sur les événements de ses campagnes de Hongrie. Les archives centrales de Vienne conservent plusieurs versions de ces journaux de guerre qui furent très probablement écrits par François Le Bègue, un aristocrate de Lorraine.

Parmi ces sources de plusieurs milliers de pages, on trouve une version synthétique soigneusement rédigée (ÖStA, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hausarchiv, Lothringisches Hausarchiv Kt. 51 №. 3. *Journal des campagnes de Charles V de Lorraine* (1683–89) – 348 folio) qui fut probablement destinée à être publiée. Au vu des sources de contrôle et des recherches historiques, le *Journal* est une source crédible et objective qui contient, en plus des événements militaires des campagnes citées ci-avant, des commentaires politiques d'époque, des données historio-géographiques et d'histoire familiale, ainsi que des contributions très diverses à l'histoire culturelle. Le sort mouvementé du manuscrit explique en partie pourquoi il a échappé à l'attention des historiens français qui furent en effet peu nombreux à l'étudier depuis la publication de l'ouvrage classique d'Augustin Dom Calmet (*Histoire ecclésiastique et civile de Lorraine*). Toutefois, nous avons du mal à expliquer la « prudence » des historiens hongrois et autrichiens, puisque les chercheurs connaissent depuis longtemps cette source majeure de l'époque. Voici une des raisons possibles : la personne et l'importance de Charles de Lorraine sont tombées dans l'oubli en raison de sa carrière dépassant les cadres étroits des historiographies nationales et de la « question délicate » de ses duchés contestés pendant des siècles. On peut espérer que la redécouverte de cette source et sa publication prochaine à vocation scientifique permettront de poursuivre et d'approfondir les recherches en la matière.

Ференц Тот

ДНЕВНИК ВОЕННЫХ ПОХОДОВ ЛОТАРИНГСКОГО ПРИНЦА КАРЛА V.: ВАЖНЫЙ
ИСТОЧНИК ВЕНГЕРСКИХ ВОЕННЫХ ПОХОДОВ ПРОТИВ ТУРКОВ МЕЖДУ
1683–1688 ГОДАМИ

Резюме

Личность герцога Лотарингского Карл V., тесно связана с историей Венгерского Королевства раннего нового века, в первую очередь из-за взятия назад Буды (1686) и из-за его роли как императорского главнокомандующего Венгрии в отвоевании от турецкого преклонения. Тем не менее, более тщательное исследование дела жизни этой известной исторической личности остаётся старым долгом венгерской и всеобщей истории. Причиной этого является, в первую очередь, то что аналогично многим европейским историческим личностям, герцог Карл стал «неродным ребёнком» национальной истории. Самое важное наследие относительно Карла Лотарингского можно найти в Вене в Haus-, Hof- und Staatsarchiv, в отделении Lothringisches Hausarchiv. Герцог приказал сделать точную запись событий своих военных походов в Венгрии. По всей вероятности, написанные лотарингским дворянином François Le Bègue многие варианты военных дневников наиболее известны и в центральных архивах в Вене.

Среди тысяч страниц исходного источника можно обнаружить вариант обобщающего характера, тщательно отредактированной версии (OSTA, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hausarchiv, Lothringisches Hausarchiv Кт. 51 №. 3 *Journal des campagnes de Charles V de Lorraine V* (1683-89) – фолио 348), который, вероятно, создатели хотели опубликовать и в печатном виде. По свидетельству контрольных источников и исторических исследований журнал представляет собой такой надежный и объективный исходный материал, который кроме военных событий упомянутых военных походов содержит в себе политические комментарии, семейные истории и географические исторические данные и исключительно разнообразные культурные и исторические дополнения. Непростая судьба рукописи частично объясняет, почему она ускользнула от внимания французских историков, поскольку с появления так называемой классической истории Лотарингии Августин Дом Калмет (*Histoire ecclésiastique et civile de Lorraine*), мало кто исследовал эту рукопись. Для «осторожности» венгерских и австрийских историков мы находим очень мало причин, так как с этим выдающимся источником этой эпохи уже давно знакомы исследователи. По всей вероятности объяснение было преданно забвению из-за личности и значимости Карла Лотарингского, из-за его карьеры, которую довольно трудно втеснить в рамки национальных историй и из-за «щепитильного вопроса» его графств оспариваемого в течении веков. Надеемся, что новое обнаружение этого источника, и издание его в скором времени с учётом научных требований предоставит возможность продолжить и углубить исследования по этой теме.

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

TÓTH FERENC

MAGYAR HUSZÁROK FRANCIA FÖLDÖN

HUSSARDS HONGROIS EN FRANCE

KÖZLEMÉNYEK

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

A KALANDOZÁSOK REGINO KRÓNIKÁJÁBAN ÉS A MAGYAR ELBESZÉLŐ FORRÁSOKBAN

A honfoglalásról és a kalandozásokról a magyar krónikákban igen keveset lehet olvasni, bár ezek között a szóbeli hagyomány által megőrzött történetek (Fehér-ló, Botond-monda, Lehel-kürtje) rendkívüli fontosságúak. Magától értetődő, hogy korabeli latin írásbeliség híján az események írásban való rögzítésére a nyugati ellenfeleknek volt lehetőségük, amit azok meg is tettek. Közülük is kiemelkedik Regino, illetve folytatójának kortárs krónikája, amely évkönyv-jellegű bejegyzések sorával rögzítette a magyar kalandozók pusztításait. Amennyire sajnálatos, hogy Liudprand, Widukind, a *Fuldai évkönyvek* elkerülték a magyar krónikások figyelmét, annyira örömteli, hogy Regino és folytatójának krónikáját átolvasták, kijegyzetelték és bedolgozták műveikbe. A magyar kutatás számára inkább az jelentett problémát, hogy erre mikor került sor, illetve, hogy az egyes magyar források közvetlenül Reginótól vagy egymástól kölcsönözve jutottak hozzá az információkhoz.

Regino krónikája a négy legfontosabb Karoling elbeszélő forrás közé tartozik, s magyar történeti szempontból is felbecsülhetetlen, még ha a magyarokra vonatkozó általános részek döntő többsége Iustinustól és Paulus Diaconustól való – sokszor – szószerinti átvétel is. Regino (Regino Prumiensis abbas) először a trieri Szt. Maximinus monostorban lett szerzetes, majd 892-től prümi (Rheinland-Pfalz), apát, ahonnan azonban 899-ben eltávolították. Innen Trierbe ment vissza, ahol a Szt. Márton-monostor élére került, ahol egészen haláláig, 915-ig apát maradt, s ott is temették el.¹ Legismertebb műve világkrónikája (*Chronica*), amelyben két könyvben Krisztus születésétől 906-ig tárgyalja az eseményeket (741-ig, majd 742–906 között). Művét Trierben fejezte be 908-ban, s Adalbero augbsurgi püspöknek ajánlotta.² Szerencsére évek óta rendelkezésünkre áll Regino krónikájának szövegtörténete, ami elsősorban utóéletének és mintaként való felhasználásának nyomon követését teszi könnyebbé. Regino művét nem a dinasztiahoz rendkívül közel álló Prümben írta, ahol először apát volt, hanem Ratbold érsek mellett Trierben. Ekkor születnek meg munkái: 906-ban Hatto mainzi püspöknek ajánlott egyházjogi pasztorizációs kézikönyve, 908-ban krónikája, majd több éves alkotómunkát követően zenei traktátusa. A szerző súlyát mutatja, hogy műveit a birodalom meghatározó politikusainak ajánlotta. Ez alapján krónikás művét többen a fiatal IV. (Gyermek) Lajos nevelésére szánt királytűkörnek tekintik, s elkészültének meghatározó motívumát is ebben látják. Az utolsó évti-

¹ Repertorium, fasc. 3. 459–461. o.; G. Schmitz szócikke. In: Verfasserlexikon, 1115–1122. o.; Wattenbach 1990. 898–904. o.; Stephen Penn szócikke. In: Encyclopedia, 1265–1266. o.; Kóta Péter szócikke. In: KMTL 572. o.; J. Laudage szócikke. In: LMA 7. köt. 579. o., Adalbertre lásd: D. Claude szócikkét. MA 1. k. 98–99. o.

² Kiadása: Regino. Magyar fordításai: *Kordé Zoltán*. In: ÁKÍF 194–200. o. és *Horváth János* In: MEH 205–209. o.

zedek évkönyvszerű elrendezése ellenére történeti munkáját egyszerre írta, ami megmagyarázza irodalmi kvalitásait is. Ebből az is következik, hogy a magyarokra vonatkozó részeket is néhány év távlatából, leginkább 900–906 között szerkeszthette egybe. A 892–906 közötti rész egyébként is Regino politikai helyezkedéséről tanúskodik, de mindez a magyar vonatkozású részeket alig érintette. Egy ponton azonban talán mégis befolyásolta tollát a magyarok győzelmeinek tudatos elhallgatása, amikor minden bizonnyal pozitívan ábrázolt uralkodója Gyermeke Lajos iránti tiszteletből tette le a tollat a katasztrofális kimenetelű 907. évi pozsonyi csata elbeszélése előtt, amit később folytatója, Adalbert is kurtán intézett el.³ Miként valószínűleg a szerző maga cenzúrázta művét és hagyott ki belőle néhány kellemetlennek tűnő bekezdést, még mielőtt a krónika folytatójához, Magdeburgi Adalberthez került volna. Adalbert, korábban szintén Szent Maximinus-i szerzetes már 953-tól közel került az udvari körökhöz, dolgozott a kölni érseki és a királyi kancellárián is. Bizalmi helyzetét mutatja, hogy 967-ben II. Ottó kíséretében találjuk, illetve, hogy 968 és halála, 981 között betöltötte az akkor frissen alapított magdeburgi érseki széket. A krónika folytatására a 907 és 967 közötti évekből az eseményektől időben távolabb, 966–967-ben kerülhetett sor, amikor is az elzászi Weisseburch- (Wissembourg-) monostor apátja lett.⁴ Az egyszerűség kedvéért a tanulmányban csak Reginót fogom emlegetni, de ez alatt értem a 907 utáni folytatását is. Egyébként maga Adalbert is egységes műnek tekintette a krónikát annak folytatásával, s tett keresztutalásokat a két rész között. A magyar kalandozások nagyobb része értelemszerűen már a folytatásként elkészült részben olvasható.

A magyar krónikák és azok Regino általi használata kérdésének kutatása hosszú múltra tekint vissza, és a számtalan vizsgálódás ellenére sem tekinthető végérvényesen lezártnak. A kutatásban több vélemény alakult ki. A korábban legerjedtebb vélemény szerint Anonymus, a Krónikaszerkesztés és Kézai (a továbbiakban **An**, **KSz** és **Kézai**) közös elemei az úgynevezett „Ösgesztára” vezethetők vissza.⁵ Egy másik vélemény számol azzal a lehetőséggel, hogy az **An** a **KSz**-ből kölcsönzött, vagy éppen fordítva. Ma a legelfogadottabb nézetnek az tekinthető, hogy az **An** és a **KSz** külön-külön, önállóan használta Reginót. Domanovszky Sándor 1933-as tanulmányában meggyőzően bizonyította, hogy mindkét forrás egymástól függetlenül is hozzáfért Regino szövegéhez. Ezt Kristó Gyula 1970-es Regino-tanulmányában is megerősítette, bár ő inkább a Szkítia-kép eredetére koncentrált. Joggal hívta fel ugyanakkor a figyelmet arra, hogy a magyar szerkesztők Regino és folytatója szövegéből a kalandozások kijegyzetelésekor a sikerrel záruló hadieseményekre koncentráltak, míg a megkerülhetetlen 955-ös Lech mezei vereség esetében azt különböző módon próbálták meg szépíteni.⁶ Kristó Gyula joggal állapítja meg, hogy semmi sem mutat arra, hogy Kézai maga is forgatta volna Regino művét. A magyar források közül Regino szövegének legalaposabb ismerete az **An**-ban található, de meglepő módon a **KSz** számára az mégsem tekinthető közvetítő forrásként.

³ MacLean 2009a.; MacLean 2009b. 1–28. o.; Emberger 2011. 585–609. o.; Roberg 2008. 224–229. o.; Szádeczky Kardoss 1998. 86–97. o.; Kortium 1994. 499–513. o.

⁴ Hauck 1974. 276–353. o.

⁵ Az egyszerűség kedvéért csak az SRH kiadásra fogok hivatkozni, amitől az újabb angol–latin kiadások lényegesen nem térnek el: Vö.: Anonymus 2010; Simon de Kéza 1999. Legutóbb összefoglalóan: Thoroczkay 2016.

⁶ Veszprémy 2012a. 1189–1198. o.; Veszprémy 2012b. 517–530. o.

Anonymus Regino-ismerete bizonyítottan tekinthető, ám az már kevésbé, hogy mely kifejezések és dátumok származhattak tőle. Már Hóman Bálint is úgy gondolta, hogy Anonymus 884. éve és Regino 888. éve szoros kapcsolatban áll egymással.⁷ Az eltérés okát egyszerűen másolási hibával vagy egyszerű tollhibával magyarázták – miként Györffy György is –, s valószínűleg ennél valószínűbb magyarázat nem adható. Az előbbi magyarázat mellett az szól, hogy a budai krónika a helyes 888. évet őrizte meg,⁸ azaz a magyar krónikás hagyományba valamikor a Reginónál olvasható szám is bekerült. Az már más kérdés, hogy Regino esetében mivel lehet magyarázni az évszámot. Újabbra arra hívták fel a figyelmet, hogy a német krónikás részéről a magyar betörések istencsapásként való ábrázolása éppen ezen a helyen nem véletlen. Sőt, ellenkezőleg, ez tudatos, s a birodalmat sújtó szerencsétlenség évhez kötéséhez az utolsó Karoling császár, III. Kóvér Károly (Charles dit le Gros) lemondatása és halála vezetett.⁹ Úgy is érthető, hogy a császár halálával „elszabadult a pokol”, újabb pusztító rablóhordák törtek a birodalomra.

Hómannak egy másik megfigyelését már kevesebb megbecsülés övezte. Figyelt ugyanis arra, hogy Regino a saját információin alapuló krónikarészt a 818. évnél, Nagy Károly halála után kezdi.¹⁰ Tudvalevően Anonymusnál (3. fejezet) a 819-es évszám Ügyek története kapcsán kerül lejegyzésre. Talán finoman arra akar utalni, hogy a magyar történelem kezdetei is szinte egybeesnek, párhuzamba állíthatók a frank történelemmel.

Ezek alapján Hóman harmadik megfigyelése is elgondolkodtató, ahol a *Budai krónikának* a hun történetre vonatkozó 328-as évszámát szintén a prümi apát krónikájából magyarázta,¹¹ mivel azt Reginónak a hunok Szkítiából való kijövetelénél szereplő 327-es évvel hozza kapcsolatba. Ezen a helyen meglepő módon Anonymus a catalaunumi csata évszámát, 451-et hozza, ami az Attila-irodalommal való kapcsolatának szép bizonyítéka, s egyúttal jelzi, hogy Reginót ebben az esetben sem ő használta elsőként. Ezzel szemben a **KSz** 373. éve a vilákrónikáknak a hunokra vonatkozó első adataival van összhangban.

A Regino ismeretére és használatára vonatkozó fejtegetés nem választható el attól, hogy a fennmaradt krónikavariánsok közötti leszármazást hogyan rekonstruáljuk. Hagományosan elfogadott nézetnek számított, hogy mindaz, ami a **KSz**-ben, **An**-ban és **Kéza**-ban közös, az az úgynevezett **Ösgesztára** vezethető vissza. Már rögtön problémás az ösgesztá terminus értelmezése, mert homályban marad, hogy melyik korábbi, vagy éppen a legelső magyar krónika-szerkesztésre gondolnak-e. Véleményem szerint helyesebb az őskrónika kifejezés helyett 1200/1220 előtti krónikaszerkesztésekről beszélni, (azaz az Anonymus által használt változatnál korábbiról), vagy a legkorábbi magyar krónikaszerkesztésről, amit általában legkésőbb 1100 körülre teszünk, elsősorban Anonymus Gallus 1113 körüli magyarországi útja és krónikájának vélhetően a magyar **KSz**-ből kölcsönzött sorai alapján. Az ösgesztá-konceptió kimondottan azon a feltevésen alapult, hogy a **KSz**-ra sem Anonymus, se **Kézai** nem hatott, tehát a korábbi magyar krónikákból közvetlenül semmi sem került át a XIV. századi krónikaszerkesztésbe, illetve az annak forrásául szolgáló korábbi szerkesz-

⁷ Hóman 1925. 79–81. o.

⁸ SRH I. 286. o., a zágrábi krónikára: uo. 206. o.

⁹ MacLean 2009b. 2–3. o., bővebben: MacLean 2003.

¹⁰ Regino külön is hangsúlyozza, hogy művében is új szakasz kezdődik: „Haec, que supra expressa sunt, in quodam libello reperi... cetera, quae sequuntur, meae studio descripta sunt, prout in Chronicarum libris adnotata inveni...” *Regino* 1890. Ad annum 813., 73. o.

¹¹ SRH I. 255. o.

tésekbe. Ezt Györffy György, s Kézai vonatkozásában mindenekelőtt Szűcs Jenő eredményeinek köszönhetően megcáfoltnak tekinthetjük. Regino krónikájának egymástól független használata mind a **KSz** mind az **An** esetében bizonyítható, Kézai esetében ez eddig sem merült fel komolyan. Nála az a kérdés, hogy milyen mértékben vegyítette az **An** és a **KSz** szövegeit. Domanovszky Sándorhoz hasonlóan csak egy példát emelünk ki: a Vercelli epizód esetében Kézai szemlátomást a **KSz** variánsát követi (Kézai 38. fejezet, **KSz** 58. fejezet, **An** 53. fejezet), ugyanakkor a **KSz** Reginóra visszamenő „langobardok” alakja helyett az **An**-nal egyezően a modern és korszerű Lombardia alakot használva.

A **KSz**-nek s az **An**-nak számos hasonló helye van, ahol azonos, közel azonos félmondatok, mondatok olvashatók. Ezek rendszeres áttekintése még nem történt meg, inkább csak alkalmasszerűen történt kísérlet az átadó és átevő fél valószínűsítésére. Most csak az egyik legrappánsabb kölcsönzés példáján utalunk arra, hogy egyes esetekben azonosíthatóknak tűnik az átadó szöveg.¹² A **KSz** 102. fejezetében Bak János vette észre a bibliai párhuzamot a *Képes krónika* készülő angol fordítása jegyzeteinek a készítése közben. Ez alapján nyilvánvaló, hogy a bibliai képet a **KSz** szerkesztője aknáztta ki, s Anonymus annak csak egy rövidített, igaz nyelvileg frappáns kivonatát nyújtotta. Megjegyezzük, hogy egyházi környezetben a szöveghely egyébként is jól ismert volt breviáriumi előfordulásának köszönhetően. A kölcsönzés irányának egyértelműsége feljogosíthat bennünket arra, hogy hasonló eseteket a kalandozások történetének leírásában is keressünk!

KSz 102. fej.

Quos Hungari celerius
pesequentes acutissimos
gladios suos et sitibundos
in sanguinibus Cunorum
inbriaverunt. Capita quippe
Cumanorum noviter rasa,
tanquam cucurbitas ad
maturitatem nondum bene
perductas, gladiorum ictibus
disciderunt.”

„A magyarok tehát
kegyetlen halállal szorongatták
a pogányokat, futottak is
nyomorultul, de a magyarok
még gyorsabban üzték
őket, vért szomjúhozó, éles
kardjukat a kunok vérével
részegítették. Kardcsapásokkal
hasogatták a frissen beretvált
kun fejeket, akár az éretlen
tököt.”

Anonymus 8. fej.

Almus dux et sui milites
persequentes Ruthenos et
Cumanos usque ad civitatem
Kyeve et tona **capita**
Cumanorum Almi ducis
milites mactabant *tanquam*
crudas *cucurbitas*...

„Álmos vezér meg katonái
az oroszokat és kunokat
egészen Kijev városáig
üldözték, és úgy aprították a
kunok tar fejét, mint a nyers
tököt.”

Biblia, Deut. 32:42.

...**inebriabo** sagittas meas
sanguine et **gladius** meus
derabit carnes de cruore
ocorum et de captivitate
nudati inimicorum **capitis**.

„...nyilatam vérrel itatom
részegre, kardom hússal
lakatom jól – az elesettek
és a sebesültek vérével, az
ellenséges vezérek fejével.”

¹² Vö.: *Hóman* 1925. 73. o.

A kalandozások leírásakor a **KSz**-változatnak már része volt Padova felgyújtása, ami egyébként Friuli említésével együtt Reginónál nem olvasható. Erre már Gombos Albin is felhívta,¹³ rögtön megemlítve, hogy János Diaconus műve egy hosszabb felsorolásban említi Padovát, de annak felgyújtását nem. A kérdés azért is érdekes, mert a korabeli okleveles források – Gombos véleményével megegyezően – nem mondanak ellent egy ilyen híradásnak. Így I. Berengár 912. évi oklevele az „ecclesia incendio flammata” megfogalmazásban kifejezetten említi a tüzesetet.¹⁴ Nem tudunk másra gondolni, mint a krónika részéről a magyarok által sűrűn látogatott friuli területen szerzett helyi, szóbeli információ hasznosítására. Mivel minkét krónikában megvan, ismét arra kell gondolnunk, hogy a Névtelen ezt már az előtte fekvő krónikaszerkesztésben találta.

Ennek ellenére Anonymus megszövegezése teljesebb, ahol a városnévhez a szokásos reginói formulát kapcsolja „cedibus, incendiis et rapinis” (gyilkolással, gyújtogatással és rablással). Azonban Anonymus önálló forráshasználatát igazolja a „Caroli minoris” (fiatalabb Károly) alak, ami szabályos, ám az elbeszélő forrásokban rendkívül ritka megnevezése III. Kövér Lajosnak (879/881–887), akit a korabeli források fiatalabbnak (minor) is neveztek. A „minor” szóhasználat érdekessége, hogy maga Regino nem használja művében, így leginkább egyik, talán itáliai hatásra mutató korabeli glosszájára lehetne gondolni, ami a krónika kritikai kiadásába nem került be. Az itáliaiak neveztek 875 körül „Karoletto, Karlito”-nak, hogy megkülönböztessék Kopasz Károlytól.¹⁵ A **KSz** „marchia Longobardie” (Langobárd határtartomány) alakja azonban közelebb áll Regino szövegéhez, „fines Langobardorum” (Langobárd határ), míg a közös „marchia” szóhasználat összeköti a **KSz**-t és az **An**-t. Feltehető, hogy már az **An** előtti krónikaszerkesztésben olvasható volt egy rövidebb Regino kivonat, amit Anonymus a teljes Regino kézirat birtokában kibővített, egyes helyeken gyakorlatilag szinte szó szerint követve forrását. A „Langobardiae” alakot azonban naprakésszé tette a „Lombardia” változattal. Az **An**-ban betoldott „nominatissimus” (igen nevezetes) jól illik a X. századi szöveggörnyezethez, ám Regino nem használja a szót, míg Anonymus kedvelte, s műve más helyén is előfordul.

Sajátos **An**-ban az „amicus ac fidelissimus consiliarius” (barát és igen hűséges tanácsadó) szókapcsolat, mivel a **KSz**-ben csak a Reginóban olvasható „fidissimus” alak áll. A magyarázatot talán Regino 898. évi mondata adja meg, ahol a kritikai kiadás szerint „ducem sibi fidissimum et unicum consiliarium” (igen hűséges és egyedüli tanácsadóját) szavak találhatók. Anonymus innen bővíthette mondatát, s az „unicum” szót vagy ő olvasta „amicum”-nak, ami paleográfai könnyen magyarázható, vagy az általa látott kéziratban is így szerepelt.¹⁶ A **KSz**-ben olvasható zárómondat „ad proprium regnum/in Pannoniam cum victoria redierunt” (királyságukba/Pannoniába győzelemmel visszatértek), megismétlődik a **KSz** 61. fejezetben, de előfordul az **An** 56. fejezetben is, itt, az **An**

¹³ Gombos 2011. 54–55. o.

¹⁴ Legutóbb: *Bácsatyai* 2016. 179–180. o. és *Bácsatyai* 2017. „A kalandozásokra vonatkozó egykorú kútfők” című fejezet vonatkozó része.

¹⁵ A *Regesta Imperii* utal arra, hogy a Carolus minor megnevezés előfordul az itáliai királylistában, MGH SS rer. Lang. 1888. 503. o.

¹⁶ Korábbi Regino kiadásokban is előfordul unicum helyett az „amicum” olvasat. Vö.: *Veteris ævi analecta seu vetera aliquot monumenta quæ hactenus nondum visa*. Hagae Comitum, 1738. Ed. *Antonius Matthæus Cornelius*. 3. k. 44. o. (Reprint: Relnk Books, 2017).

53. fejezetben azonban nem. A mondat első előfordulásaként ismét a korábbi krónikaszerkesztést valószínűsíthető.

Anonymus önálló Regino-használatát mutatja a Waldo-epizód szó szerinti és részletes elbeszélése. Itt azonban egy apró tévesztést követ a magiszter, forrásával ellentétben Stephanus helyett Waldót teszi meg „comes”-nek. Az epizód a **KSz**-ben és Kézaiban egyáltalán nem fordul elő, noha a leírt szituáció, szükséglet végzése közben végezni valakivel, kedvelt és mulatságosnak tekintett témája volt a középkori elbeszéléseknek.¹⁷

Az előbbi példával szemben az **An** 54. fejezet és a **KSz** 59. fejezet kapcsolata bonyolultabb, de ismét a **KSz**-ben megőrzött szöveg tűnik a mintaadónak. A szerkesztő Reginót kiegészítve, attól elszakadva használja fel a 910. év néhány adatát. Ezt támogatja az a megfigyelés is, hogy nem Anonymus sajátja a mintaszövegtől való ekkora eltérés (*miserabiliter* helyett *turpem*, valamint az önálló „multis milibus eorum cesis”- betoldás).

Hasonló a helyzet az **An** 56. fejezet és a **KSz** 61. fejezet között. Ebben a Reginónál is szereplő földai monostort **An** egyszerűen kihagyja, miként Strassburg említése is csak a **KSz**-ben (majd Kézainál) fordul elő. A „senonok” meredélyein való áthaladás történeténél azonban felmerülhet, hogy az **An** saját betoldása. Bár – saját korábbi véleményünket módosítva – inkább azt gondoljuk, hogy ezt már a korábbi krónikaszerkesztésben olvashatta, de annyira megtetszett neki a leírás – talán mert maga is járt arra, vagy hallott a hágóról –, hogy Reginó szövege alapján kiegészítette (*gentibus naturali situ locorum tutissimis/a természet által rendkívül biztonságos helyen lakók*), miként Lombardia gazdagságához is volt hozzáfűzni valója. A „vidissent” (meglátták) alak nem igazán illik a szövegbe, talán igaza van Juhász Lászlónak, hogy a ránk nem maradt eredeti fogalmazásban „venissent” (megérkeztek) jobban illene a kontextusba. Ha így van, akkor Anonymus volt az, aki kibontotta a romlott alakként olvasható „vidissent” értelmét, s azt kibővítve már jól értelmezhetővé tette.¹⁸

A „tutissimi” (nagyon biztonságos) megfogalmazás Reginónál többször is előfordul, így azt a magyar Névtelen krónikás tőle kölcsönözhetette. Az **An**-ban olvasható „in arcu et sagittis” (íjjal és nyíllal) betoldás a Reginóra jellemző „igne et gladio” (tűzzel vassal) helyett a magyar szerző tudatos archaizálásának tekinthető.¹⁹

Annál több találgatásra adott alkalmat az **An**-ban olvasható változat az „aliminus” népekről. A kifejezés a **KSz** „populi aeterni Martis” (örök Mars népei) helyén áll, amit hasonlóképpen nehéz volt értelezni. A kifejezés minden bizonnyal a középkorban is kedvelt, már a legrégebbi pannonhalmi könyvjegyzékben is szereplő római szerző Lucanus Pharsaliájának egy helyére (8,223) megy vissza, ahol a költő az alánokat nevezi meg „örökké harcos kemény népséggént”.²⁰ A latinban „peterem cum Caspia claustra et sequerer duros aeterni Martis Alanos”. Azt, hogy a Senonok hegye elnevezés a Mont Cenis nevű hágóra utal, magunk is észrevettük, noha kellő szakirodalmi tájékozottság birtokában könnyen felismerhettük volna, hogy már századokkal korábban is az azonosítás evidens volt.²¹ Könnyen adódik a feltételezés, hogy az irodalmi forrásokban kétségtől tájéko-

¹⁷ Veszprémy 2009. 397–404. o.

¹⁸ Juhász 2005. 335–351. o.

¹⁹ Erre lásd: Veszprémy 2011. 183–201. o.

²⁰ A pannonhalmi példányra: Veszprémy 1996. 327–382. o.

²¹ Müller 1825. 251. o. Vö.: Veszprémy 1998. Legutóbb Bácsyati Dániel hívta fel a figyelmet a „Senones” jelentésére. *Bácsyati* 2013. 279–315. o.

zott Anonymusnak „beugrott” az „örök Mars” szóösszetétel, s nem kevés anakronizmus-sal az „alánok” nevére asszociált. Azt, hogy le is írta-e, vagy csak gondolt rá, nem tudjuk. Ha leírta, akkor nem csoda, hogy a „populos Alanos” szavak a másolók kezén eltorzul-tak, s lett belőlük egy valamivel hihetőbbnek tűnő, Gabriel Silagi által is támogatott „hatá-ros” népek jelentésű, „aliminos” szó, ami megtalálta útját a közép-latin szótárakba is.²² A torzult szóalakból következően meglehet, hogy „populos Alemannos” állt a helyén, ám a másoló ezt is teljesen értelmetlennek érezhette.²³ Persze, az is lehet, s paleográfiai meg-gondolásból ezt tartjuk a legvalószínűbbnek, hogy Anonymus maga alkotta meg az „alá-nokra” hasonló „aliminos” alakot. Az azonban bizonyos, hogy az „Aeterni Martis” uta-lást ő értette meg egyedülként a krónika olvasói közül, s az is bizonyos, hogy az időben korábbi szerkesztésnek kellett tartalmaznia az „aeterni Martis” fordulatot, mivel fordítva nem képzelhető el az „aliminos” alak létrejötte. Felmerült közben a szakirodalomban a „populos Alpinos” eredeztetés is,²⁴ ami azonban igen kétséges, mivel ennek középkori elő-fordulásait nem sikerült megtalálni. A két művelt krónikás között nagyon könnyen el lehet képzelni egy ilyen szellemi párbeszédet: a másik jelzi, hogy azonosította a helyet, s meg-adja a Lucanusnál előforduló népnevet, vagy még finomabban, csak utal rá.

A kalandozások magyar krónikás forrásait legutóbb Gabriel Silagi tekintette át az 1988-as spoletói konferencián.²⁵ Előadásában azonban sajnos nem szentelt figyelmet annak, hogy a Reginónál olvasható információk miként kerültek be a magyar króni-kás szövegbe. Amint láttuk, Anonymus jelentős kiegészítéseket tett, illetve amit elha-gyott, annak okát csak találgathatjuk. Fuldát talán azért nem említette, hogy egy kolos-tor kifosztásával kevesebb maradjon a magyarok „számláján”, Strassburgot talán azért, mert esetleg rájött, hogy a strassburgi püspök halálának semmi köze sincs a magyarok-hoz? Meglehet, de az esemény és a magyarok közötti kapcsolat hiányát nem vette észre a Waldo-epizódban, miként Erchanger és társa halálának sincs a magyarokhoz köze, amit szintén átvett. Azonban jó érzékkel nem követte a krónikát a sváb Erchanger és testvére Bertold titulusaiban, akiket a magyar szerkesztő lotaringiai és brabanti hercegnek tett meg. Ezeken a képtelen címeken az elbeszélő forrásokban sehol sem találkozunk, így csak arra lehet gondolni, hogy fiktív megnevezésükkel az átdolgozó a magyarok sikereit akarta felnagyítani. A lotaringiai megjelölést Regino szövege még akár alá is támaszt-hatná, mivel néhány szóval korábban előfordul, a brabanti megjelölés azonban menthetet-len, ilyen nevű lotaringiai és brabanti grófok és hercegek sosem éltek.²⁶ Reginónál egyál-talán nem fordul elő Brabant, maga a hercegi cím 1188-tól adatosolható. Korábban 1125-től mint „Dux et marchio Lotharingiae atque comes Lovanii”, 1142-től „Dux Lotharingiae et comes Brabantie” fordulnak elő. A brabanti hercegi cím különös voltára Mályusz Elemér

²² *Gesta Hungarorum*, 179. o.; *Svpplementvm*, 101. o.

²³ *Alemany*. 2000. 130. o., ahol előfordul a forrásokban a két népnév közötti tévesztés. Az SRH kiadásban is minden bizonnyal azért írták nagy kezdőbetűvel, mert az Alemannokkal azonosította a kiadó. SRH I. 112. o. Vö.: *Supplementum*, 101. o. Fordításban: *Lucanus* 1869. 182–183. o. „A kaspi kapuknál jártam s vívtam örök-viadalos zordon Alánra.” Lásd még: *Lucanus* 1867. 199. o.

²⁴ *Holler* 2009. 300–324., 431–449. o.

²⁵ *Silagi* 1988. 245–272. o.

²⁶ *Nelis* 1908. 145–161. o.; *Bonenfant* 1968. 1129–1165. o.

is felfigyelt, de ő még az V. István kori *Gesta* szerkesztőjének a munkáját vélte a betoldásokban felfedezni.²⁷

Úgy látszik, hogy Kézai érdemben nem nyúlt hozzá a magyar kalandozásokra vonatkozó korai szöveghez, eltekintve néhány tulajdonnév anakronisztikus betoldásától. Ez alapján nagyon valószínű Mályusz Elemér és Horváth János feltételezése, hogy a kalandozások kiegészítése a Botond és Lehel kürtje fejezettel a Kézait megelőző, Ákos mesternek nevezett XIII. századi krónikás műve lehet. Ezt a stíluskritika is támogatja, amennyiben az említett hosszabb történetek ritmikus prózában íródtak. Kérdés, hogy a lefejezett grófok azonosítása lotaringiai és brabanti hercegekként ekkor került-e be, vagy még egy ezt megelőző korábbi szerkesztéshez kapcsolható? Úgy látom, hogy a XIII. századi „Ákos mester”-ként azonosított szerkesztő nem használta Reginót, teljesen szabadon írta át az eseményeket. Ezzel szemben a korábbi, talán XII. századi szerkesztő bizonyíthatóan forgatta Reginót, s áttemelt tőle olyan részleteket, mint a strassburgi püspök halála vagy Erchanger és testvére meggyilkolása. Nem bizonyítható, de feltehető, hogy a „brabant” jelző betoldásával együtt mindez az első szerkesztő műve, valamikor a XII. század vége felé. Ha nem, akkor két szerkesztő keze munkáját kell feltételeznünk Anonymus előtt, akik egymástól függetlenül átszerkeszthették a Reginótól és folytatójától származó részeket, aminek azonban nem látjuk túl nagy valószínűségét.

A krónikaszöveg létrejöttére ez fontos adalék, még ha az 1180-as éveknél valamivel korábbi időponttal is számolhatunk. A Regino-szöveg használatát a krónika szerkesztője részéről így a XII. század második felére valószínűsíténénk. Ha valóban Anonymus Regino-kivonatát már az előtte fekvő szerkesztésben olvashatta, számos tévedés, anakronizmus beleszövésének a vádja alól fel lehet menteni. Esetleg csak azt lehet a szemére vetni, hogy nem járt el még gondosabban. Mindenesetre a XVIII. századi német kritikusok lesújtó ítélete sok ponton ezzel alaptalanná vált. Itt különösen a híres evangélikus tudós, Semler véleményére érdemes utalni, aki a Vercelli-epizód párhuzamos – a Regino-féle és a magyar változat – leközlésével bizonyítja, hogy nem létezett önálló korai magyar történelmi emlékezet és hagyomány a kalandozások korára nézve.²⁸ Persze, tesz néhány keresetlen megjegyzést a Waldo- és az Erchanger-történet félreértelmezése kapcsán. A Reginónál olvasható magyarokra vonatkozó említések mozaikszerű összegyűrését alapvetően már Anonymus előtt elvégezték. Az évszámokhoz neki sem volt nagyobb vonzódása elődjénél, hiszen a világkrónika alapján a kalandozásoknak egy pontos, abszolút kronológiáját lehetett volna felvázolni, amire egyikük sem tett kísérletet. Ráadásul a Reginó folytatójánál a 954. évnél olvasható lázadás kifejezéseit és tényeit (inimici Ottonis, Ottó ellenségei) ő egy évvel későbbre, a Lech mezei csatát követő bosszúhadjárathoz kapcsolja. Pontosan kellett tudnia, hogy Reginónál hol volt olvasható, de a szerzőt nem a kronológia, hanem a szöveg érdekelte. Ez magából a műfajból következett: a Trója és Nagy Sándor történetek mintájára megírt magyar őstörténet számára fontosabb volt a szerkezet, a stílus, a stiláris megformálás, mint az évszámokkal való bibelődés. Így is a Névtelen szerzőt dicséri, hogy jó érzékkel figyelt fel a Reginó művében előforduló korszakhatárt is jelentő évszámok fontosságára, s a magyarok megjelenésének, a magyar honfoglalás-

²⁷ Mályusz 1971. 101–103. o. Számolni kell Mályusz Elemér véleményével is, miszerint a „brabant” jelzőt egy kései, XIII. századi átdolgozó szúrta be.

²⁸ Semler 1761. 29–31. o.

nak így a forrásokban feltalálható legpontosabb variánsát adta. Végül még egyszer hangsúlyozzuk, hogy Anonymus és a **KSz** közötti azonosságok semmiképpen sem a XI. századi/1100 körüli első krónikaszerkesztésre mennek vissza, hanem Anonymus kezébe egy későbbi szerkesztés kerülhetett. Ezt leginkább Regino krónikájának szövegtörténete indokolja, melynek közép-európai kezdetei éppen a XII. század elejétől adatolhatók.²⁹ A gyakorlati lehetősége meg lett volna annak, hogy a **KSz**, illetve elődjei ne csak Kézaitól, hanem közvetlenül Anonymus krónikájából is merítsenek, de a szövegpárhuzamok felsorolásán túl egyértelmű filológiai bizonyítékot eddig alig sikerült találni erre. Ebben az irányban is érdemes tovább gondolkodni, hiszen Gerics Józsefnek meggyőzően sikerült igazolni azt, hogy egy Izidór szöveghely Anonymusnál teljesebb formában olvasható, mint a **KSz**-ben.³⁰ Persze az sem elképzelhetetlen, hogy Anonymus felismerte a helyet, és amint Regino esetében is tette, azt Izidór enciklopédiája alapján pontosította. Ebben az összefüggésben érdemes utalni Deér József egyik megfigyelésére, amit a magyar krónikák Szíktia-képe kapcsán tett.³¹ Érvélese szerint lényeges, hogy Regino a bibliai eredetet (Jafet fia Magóg) nem foglalja be művébe, noha a szkíták bibliai eredeztetése Izidórtól kezdve az *Exordiaként* emlegetett Justinus-kivonatig széles körben ismert és elterjedt volt. Felvethető és talán elfogadható Deér javaslata, hogy nézzük meg az **An**, a **KSz**, Regino és az *Exordia* leírását. Szerinte ott, ahol az **An** nem az *Exordiát* követi, hanem azzal szemben Reginót, szerinte az az oka, hogy Anonymus ezekben az esetekben egy korábbi, Reginót követő magyar krónikaszerkesztésnek ad hitelt. Így például jellemző az **An**, Regino és a **KSz** szóhasználatára az „extenditur, tergo flumen” szavak, míg az *Exordiában* az „interclusa est, dorso, fluvius” szavakat találjuk. Összességében nem helyteleníthető, hogy a kalandozásokra vonatkozó fejezeteket a szakirodalom általában Anonymus *egyéni* munkájának tekintette, annak ellenére, hogy azok nagy részét valószínűleg a korábbi krónikaszerkesztésből vette át. Igaz, azt több helyen kibővítette, vagy éppen megrövidítette, stilárisan javította. Végül is ő a legkorábbi ismert krónikás, akinek műve eredeti formájában, betoldásoktól mentesen ránk maradt. Nyelvi igényességét az átvételek ténye egyáltalán nem csökkenti, hiszen a korábbi krónikaváltozatból való válogatás is komoly irodalmi teljesítménynek tekinthető.³²

Anonymus 53. fej.

decreverunt et
per Forum Iulii in
machiam Lombardie
venerunt, ubi
civitatem Paduam
cedibus et incendiis
et gladio et rapinis
magnis crudeliter
devastaverunt.

Regino ad annum 901.

gens Hungarorum
Langobardorum
fines ingressa,
caedibus, incendiis
ac *rapinis crudeliter*
cuncta *devastat.*

KSz 58. fej.

Postquam autem
memorata regna
deviderunt per
Forum Iulii usque
in marchiam
Longobardie
intrauerunt, ubi
civitatem
Paduam igne
ac gladio
consumpserunt.

Kézai 38. fej.

Tempore iterum alio
per Forum Iulii intrant
Lombardiam,

²⁹ *Schleiden* 1977.

³⁰ *Gerics* 1978. 235–250. o.

³¹ *Deér* 1930. 243–63. o.

³² Az alábbiakban aláhúzással jelöljük az Anonymus és a Krónikaszerkesztés közötti kizárólagos egyezéseket. Anonymusban, a Krónikaszerkesztésben, Kézaiiban és Reginóban kurzívval jelöljük az egyező szavakat, félkövérrel a tanulmányban kiemelten említett kifejezéseket.

Ex hinc intrantes
Lombardiam multa
mala facere ceperunt.
Quorum violentie ac
belluino furori cum
terre incole in unum
agmen conglebate
resistere conarentur,
tunc innumerabilis
multitudo
Lombardorum per
Hungaros ictibus
sagitarum periit
quamplurimis
episcopis et comitibus
trucidatis.

Tunc Lutvardus
episcopus Vercelesis
ecclesie vir
nominatissimus
Caroli minoris
quondam imperatoris
familiarissimus
amicus ac **fidelissimus**
consiliarius a secreto
hoc audito assumptis
secum opibus atque
incomparabilibus
thesauris, quibus
ultra, quam estimari
potest, habundabat,
cum omnibus votis
effugere laboraret
eorum cruentam
ferocitatem, tunc
insciu super Hungaros
incidit et mox ab eis
captus interficitur
et thesaurum
existimationem
humanam
transcendentem,
quem secum ferebat,
rapuerunt.

Cuius violentiae ac
belluino furori cum
terrae incolae
in unum agmen
conglobati resistere
conarentur,
innumerabilis
multitudo ictibus
sagitarum periit;
quamplurimi
episcopi et comites
trucidati sunt

Liudwardus,
episcopus
Vercelesis
ecclesiae, Caroli
quondam
imperatoris
familiarissimus
et consiliarius a
secreto, assumptis
secum opibus atque
incomparabilibus
thesauris, quibus
ultra quam aestimari
potest abundabat,
cum effugere
eorum cruentam
ferocitatem omnibus
votis elaboraret,
super eos inscius
incidit, ac mox
interficitur; opes
quae secum
ferebantur,
diripiuntur.
Ad annum 898.
Ducem sibi
fidissimum et
unicum/amicum
consiliarium.

Ex hinc intrantes
Lombardiam

Linthar, Vercelline
civitatis episcopum,
imperatoris Karoli
consiliarium
fidissimum
occidentes ex ipsius
ecclesia thesaurum
maximum rapuerunt.
Longobardiam
spoliantes cum
maximo spolio in
Pannoniam cum
victoria redierunt.

ubi Luitardum
Wercellenae
civitatis episcopum,
imperatoris Caruli
consiliarum
fidissimum occidentes,
ex ipsius ecclesia
thesaurum maximum
rapuerunt, totaque
pene Lombardia
demolita cum
maxima praeda in
Pannoniam
revertuntur

Anonymus 54. fej.

Deinde Lotorigiam
et *Alemanniam*
devastaverunt,
Francos quoque
orientales in confinio
Franconie et Bavarie
multis milibus
eorum *cesis* ictibus
sagittarum in turpem
fugam converterunt
et omnia bona
accipientes...

Regino ad annum 910.

Alemanniam
vastaverunt...
Franci in confinio
Bawarie et Franciae
Ungariis congressi
miserabiliter aut
victi aut fugati sunt.

KSz 59. fej.

Francos orientales
id est Burgundos
demoliti *in*
confiniis Bavarie...
Alemannorum
exercitus... in fugam
turpiter converterunt
cesis multis milibus
ex eisdem.

Kézai 39. fej.

orientalem Franciam
et Burgundiam
Alamannicus exercitus
sagittis devincuntur

Ad annum 932.

Ungarii per
orientales Francos et
Alamanniam multis
civitatis igne et
gladio consumptis
iuxta Wormaciam
Rheno transitio

Anonymus 55. fej.

iuxta fluvium Hin...
occiduntur

Ad annum 913.

iuxta In fluvium...
occisi sunt

Anonymus 56. fej.

Regino ad annum 915.

Ungarii totam
Aleman-niam igne et
gladio vastaverunt,
sed totam *Turingiam*
et *Saxoniam*
pervaserunt et
usque *ad Fuldam*
monasterium
pervenerunt.

KSz 61. fej.

Ipsi vero exinde
tali fortuna
eis occurrente
monasterium de
Vulta combusserunt,
ubi multum de auro
haurientes abinde
Reno transpassato
Lothoringensem
ducatum *igne et*
gladio vastaverunt,

Kézai 41. fej.

Abinde egressi
postmodum Danubii
fluvium in Ulma
transierunt, et ad
Vultense caenobium
cum venissent,
thesaurum magnum
exinde rapuerunt,
et post haec tota
Svevia demolita
Renum Vuormaciae
transierunt, ibique
duos duces, scilicet
Loteringiae et
Sveviae cum maximo
exercitu contra eos
venientes invenerunt.
Quibus devictis
et fugatis tandem
Franciam intraverunt,
ubi Christianis et
cenobitis persecutio
valida facta est per
eosdem.

Qui cum egressi essent a duce Zulta, rursum Bavariam *Alemanniam* et *Saxoniam* atque *Turingiam in gladio* percusserunt et exinde egressi *in quadragesima transierunt Renum fluvium et regnum Latariense in arcu et sagittis* exterminaverunt.

Universam quoque Galliam atrociter affligentes *ecclesias dei crudeliter* intrantes spoliaverunt. Inde *per abrupta Senonensium per populos aliminos* ferro *sibi viam et gladio apperuerunt*. et regnum *Lothariense igne et gladio* consumpserunt et *Erchangerum et Bertoldum decollaverunt*. Hinc vero egressi Franciam et Galliam expugnaverunt.

Superatis ergo illis bellicosissimis gentibus et naturali situ *locorum tutissimis montes Senonum* transcenderunt et *Segusam* ceperunt *civitatem*. Deinde egressi *Taurinam civitatem* opulentissimam expugnaverunt et, postquam *planam* regionem *Lambardie aspexerunt, totam pene* Italiam bonis omnibus affluentem et exuberantem *conscitatis cursibus* spoliaverunt.

Ungarii ducentibus inimicis regis *in quadragesima Rheno transito* pervadentes Galliam inaudita *mala in ecclesias Dei fecerunt* et per Italiam redierunt.”

Ad annum 913–914. Otbertus **Strazburgensis** episcopus occiditur... usque ad fines *Lothariensis* regni pervenerunt. Erchanger et Berahtold *decollantur*.

Ad annum 888. „in *tutissimis* rupium locis”
Ad annum 894. „quia *montana* conscendens in *tutissimis locis* se absconderat”.

ubi circa **Strozburg**, que in Latino dicitur Argentina, in quodam prelio *Echardum* ducem *Lothoringie* et *Petoldum* ducem Barbancie, qui ei venerat in auxilium, captivantes *decollaverunt*.

Inde vero Galliam atrociter affligentes crudeliter *in ecclesia<s> Dei* sevientes Metenseque, Treuerense et *Aqui<s>granense* territorium devastantes, deinde *per obrupta montium Senoniensium per populos eterni Martis viam sibi gladio aperientes* paraverunt. Ubi siquidem *Segusam Taurinamque civitates* destruxerunt,

Exinde autem egressi usque fluvium Rodani Ragusium venientes, duas civitates, scilicet Segusam et Taurinam spoliaverunt, per Alpes Italiae sibi viam prae parando.

<p>montesque prefatos perforantes <u>planum</u> <u>Lombardie</u> cum vidissent, <u>totam pene</u> provinciam <u>concitatis</u> <u> cursibus</u> vastavere et ita ad proprium regnum cum victoria revertuntur.</p>	<p>Et cum planum vidissent Lombardiae, concitatis cursibus spolia multa rapuerunt et sic tandem ad propria revertuntur.</p>
--	--

BIBLIOGRÁFIA

- Alemany* 2000. *Agustí Alemany: Sources on the Alans. A Critical Compilation.* Leiden, 2000.
- Anonymus* 2010. Anonymi Bele regis notarii Gesta Hungarorum: Anonymus, notary of King Béla, The deeds of the Hungarians. Ed. *Martyn Rady, László Veszprémy.* Budapest–New York, 2010.
- ÁKÍF Az államalapítás korának írott forrásai. Vál. és szerk. *Kristó Gyula.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged, 1999.
- Bácsyati* 2013. *Bácsyati Dániel: Gesta eorum digna aeternitate laudis: közös motívumok Geoffrey of Monmouth és P. mester regényes gestáiban. Századok, 147.* (2013) 279–315. o.
- Bácsyati* 2016. Előzmény: A magyar kalandozó hadjáratok latin nyelvű kútfői. Bölcsészdoktori (PhD-) értekezés, kézirat. Piliscsaba, 2016.
- Bácsyati* 2017. *Bácsyati Dániel: a kalandozó hadjáratok nyugati kútfői.* (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára, sorozatszerk. *Veszprémy László.*) Budapest, 2017. S. a.
- Bonenfant* 1968. *Paul Bonenfant – A. M. Feytmans: Du duché de Basse-Lotharingie au duché de Brabant. Revue Belge de Philologie et d’histoire, 46.* (1968) 1129–1165. o.
- Deér* 1930. *Deér József: Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban. Magyar Könyvszemle, 37.* (1930) 3–4. sz. 243–63. o.
- Emberger* 2011. *Peter Emberger: Zum Fortwirken des Iustinus in der frühmittelalterlichen Chronik des Regino von Prüm. Gymnasium. Zeitschrift für Kultur der Antike und humanistische Bildung, 118.* (2011) 585–609. o.
- Gerics* 1978. *Gerics József: Domanovszky Sándor, az Árpád-kori krónikakutató úttörője. Századok, 112.* (1978) 235–250. o.
- Gesta Hungarorum Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. Hg. *Gabriel Silagi.* Mitarb. *László Veszprémy.* Sigmaringen, 1991.
- Gombos* 2011. *Gombos F. Albin: A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása (898–904).* Budapest, 1928. (Reprint: Máriabesnyő, 2011.)

- Hauck* 1974. *Karl Hauck*: Erzbischof Adalbert von Magdeburg als Geschichtsschreiber. In: Festschrift für Walter Schlesinger. Hg. *Helmut Beumann*. Bd. 2. Köln, 1974. 276–353. o.
- Holler* 2009. *Holler László*: Anonymus és a „senonok hegyei” meg az „aliminus népek”. Árpád-kori történeti szövegek fejlődési modelljének első közelítése. *Magyar Nyelv*, 105. (2009) 300–324., 431–449. o.
- Hóman* 1925. *Hóman Bálint*: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói: forrástanulmány. Budapest, 1925.
- Juhász* 1966 *Juhász László*: Képes Krónika szövegkritikájához. *Filológiai Közlöny*, 12. (1966) 28–29. o.
- KMTL Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. *Kristó Gyula*. Szerk. *Engel Pál, Makk Ferenc*. Budapest, 1994.
- Kortüm* 1994. *Hans-Henning Kortüm*: Weltgeschichte am Ausgang der Karolingerzeit: Regino von Prüm. In: Historiographie im frühen Mittelalter Hg. *Anton Scharer, Georg Scheibelreiter*. (Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Bd. 32.) München, Wien, 1994. 499–513. o.
- Kristó* 1998. *Kristó Gyula*: Regino és a magyar honfoglalás. In: *Studia varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. *Makk Ferenc, Tarr Ibolya, Wojtilla Gyula*. Szeged, 1998. 86–97. o.
- LMA Lexikon des Mittelalters. München, 2002.
- Lucanus* 1867. Lucanus Pharsaliája, vagyis a polgárháború. Ford. *Laky Demeter*. Pest, 1867.
- Lucanus* 1869. Lucanus Pharsaliája. Ford. *Baksay Sándor*. Pest, 1869.
- MacLean* 2003. *Simon MacLean*: Kingship and Politics in the Late Ninth Century: Charles the Fat and the End of the Carolingian Empire. Cambridge, 2003.
- MacLean* 2009a. *Simon MacLean*: History and Politics in Late Carolingian and Ottonian Europe: the Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg. Manchester, 2009.
- MacLean* 2009b. *Simon MacLean*: Insinuation, Censorship and the Struggle for Late Carolingian Lotharingia in Regino of Prüm’s Chronicle. *The English Historical Review*, 124. (2009) 1–28. o.;
- Mályusz* 1971. *Mályusz Elemér*: Az V. István-kori gesta. Budapest, 1971.
- MEH A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. *Györffy György*. Budapest, 1958.¹, 1986.³
- MGH SS rer. Lang. 1888. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum. Ed. *Georg Waitz*. Hannoverae, 1888.

- Müller* 1825. *Johann Müller*: Der Geschichten schweizerischer Eidgenossenschaft. Fünfter Theil. Vom Burgunder Krieg bis auf Waldmanns Hinrichtung. Neue verbesserte, wörtlich nach der Leipziger Ausgabe abgedruckte und mit einer Biographie des Verfassers vermehrte Auflage. Reutlingen, J. J. Mäcken'sche Buchhandlung, 1825.
- Neckam* 1863. *Alexander Neckam*: De naturis rerum, II, 174. c. Ed. *Th. Wright*. (Rolls Series, 34.) London, 1863.
- Nelis* 1908. *Hubert Nelis*: L'origine du titre: 'Duc de Brabant'. *Revue des Bibliothèques et Archives de Belgique*, 6. (1908) 145–161. o.
- Encyclopedia The Encyclopedia of the Medieval Chronicle. Ed. *G. Dunphy*. Leiden–Boston 2010.
- Regino* 1890. Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi. Ed. *Fridrich Kurze*. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum 50.) Hannoverae, 1890. (Reprint: Hannover, 1978.)
- Repertorium Repertorium fontium historiae medii aevi. Fontes Po–Q. Vol. 9. Romae, 2002.
- Roberg* 2008. *Francesco Roberg*: Neues zur Biographie des Regino von Prüm. *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 72. (2008) 224–229. o.;
- Schledigen* 1977. *W.-R. Schleidgen*: Die Überlieferungsgeschichte der Chronik des Regino von Prüm. (Quellen und Abhandlungen zur mittelhheinischen Kirchengeschichte, 31.) Mainz, 1977.
- Semler* 1996. *Johann Salomo Semler*: Versuch, den Gebrauch der Quellen in der Staats- und Kirchengeschichte der mitlern Zeiten zu erleichtern. Halle, 1761. (Reprint: hg. von *Dirk Fleischer*. Spenner, 1996.)
- Silagi* 1988. *Gabriel Silagi*: Die Ungarnstürme in der ungarischen Geschichtschreibung: Anonymus und Simon von Kéza. *Settimane di studio del Centro italiano di Studi sull'alto medioevo*, 35. (Spoleto, Centro italiano di studi, 1988.) 245–272. o.
- Simon de Kéza* 1999. *Simonis de Kéza*: Gesta Hungarorum • *Simon of Kéza*: The Deeds of the Hungarians. Ed. *László Veszprémy*, *Frank Schaer*. Budapest–New York, 1999.
- SRH Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum, I–II. Ed. *Emericus Szentpétery*. Budapestini, 1937–1938. (Reprint: Budapest, 1999.)
- Svpplementvm Svpplementvm ad Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hvngariae A–I. Szerk. *Szovák Kornél*. Budapest, 2013.
- Szádeczky Kardoss* 1998. *Szádeczky Kardoss Samu*: Az avar történelem forrásai. Budapest, 1998.

- Thoroczkay* 2016. *Thoroczkay Gábor*: A magyar krónikairóadalom kezdeteiről. In: *Thoroczkay Gábor*: Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák. Budapest, 2016. 103–114. o.
- Verfasserlexikon Verfasserlexikon. Die deutsche Literatur des Mittelalters. Hrsg. *Burghart Wachinger*. Berlin, New York, 1989.²
- Veszprémy* 1996. *Veszprémy László*: A pannonhalmi apátság könyvtára. In: *Mons sacer*. Pannonhalma ezer éve. Szerk. *Takács Imre*. 1. k. Pannonhalma, 1996. 327–382. o.
- Veszprémy* 1998. *Veszprémy László*: Megjegyzések az Anonymus-Gestában előforduló néhány nem magyarországi helynévről. (A Senones-kérdés.) *Magyar Nyelv*, 94. (1998) 165–169. o.
- Veszprémy* 2005. *Veszprémy László*: Anonymus Itáliában? *Századok*, 139. (2005) 335–351. o.
- Veszprémy* 200.9 *Veszprémy László*: A krónikás nevet – Cum vultu hilari et iocoso. In: *Auxilium historiae*. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére. Szerk. *Körmendi Tamás – Thoroczkay Gábor*. Budapest, 2009. 397–404. o.
- Veszprémy* 2010. *Veszprémy László*: 'More paganismo'. Reflections on Pagan and Christian Past in the Gesta Hungarorum (GH) of the Hungarian Anonymous Notary. In: *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East Central, and Eastern Europe (C. 1070–1200)*. Ed. *Ildar H. Garipzanov*. Turnhout, 2011. 183–201. o.
- Veszprémy* 2012a. *Veszprémy László*: Telling and Retelling of Early History between the Middle Ages and the 18th Century: the Hungarian Raids. The Cases of the Battles of Pressburg (907) and Lechfeld (955). In: *Acta Conventus Neo-Latini Upsaliensis: Proceedings of the Fourteenth International Congress of Neo-Latin Studies*. Uppsala, 2009. Ed. *Astrid Steiner-Weber*. Leiden, 2012. 2. k. 1189–1198. o.
- Veszprémy* 2012b. *Veszprémy László*: Az augsburgi csata (955) historiográfiai képéhez. In: *Font Márta emlékkönyv*. Szerk. *Fedeles Tamás, Bagi Dániel*. Pécs, 2012. 517–530. o.
- Wattenbach* 1990. *Wilhelm Wattenbach – Wilhelm Levison – Heinz Löwe*: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger, VI. Weimar, 1990.

LÁSZLÓ VESZPRÉMY

THE HUNGARIAN INVASIONS IN REGINO'S CHRONICLE AND IN HUNGARIAN
NARRATIVE SOURCES

Abstract

The paper does not accept the previously spread view that the details identical in the Hungarian narrative sources of the Middle Ages (*Gesta Hungarorum* by Anonymus, the chronicle compilation in fourteenth-century Hungary, the chronicle by Simon Kézai) and in the chronicle by Regino and his follower were already present in the supposed eleventh-century Hungarian "Ancient Chronicle". Instead, the author argues for the possibility that the Anonymus chronicler from around 1200 and the unidentified editor of the chronicle compilation, independently from each other, could acquire Regino's work which circulated in Central Europe as well in ever growing number of copies from the late-11th century. It is obvious that Simon Kézai did not read Regino's chronicle, his source was the chronicle compilation. It is more difficult to decide who borrowed from whom: Anonymus from the editor of the chronicle compilation or vice versa. Small signs suggest that Anonymus could have read the twelfth-century version of the Hungarian Chronicle, an antecedent of the chronicle compilation, and could have used some parts, thus an earlier extract of Regino's chronicle in his own work. The paper supports the already accepted view that only a very small number of Hungarian stories of the Hungarian invasions of Europe had survived. The ones that were still known used elements from the most famous stories (White Horse, the Legend of Botond, Lehel's Horn). This could be the explanation why Hungarian chroniclers in the Middle Ages made notes from Regino's work.

LÁSZLÓ VESZPRÉMY

DIE STREIFZÜGE IN DER CHRONIK VON REGINO UND DEN UNGARISCHEN
EPISCHEN QUELLEN

Resümee

Die Studie akzeptiert nicht die früher verbreitete Ansicht, wonach die identischen Abschnitte zwischen den ungarischen epischen Quellen des Mittelalters (die *Gesta Hungarorum* des Chronisten Anonymus, die redigierten ungarischen Chroniken des 14. Jahrhunderts und die Chronik von Simon Kézai) sowie der Chronik von Regino und der diese fortführenden Person bereits in der vermeintlichen ungarischen „Urchronik“ aus dem 11. Jahrhundert zu finden waren. Demgegenüber vermutet sie, dass der anonyme Chronist aus der Zeit um 1200 und der unbekannt Redakteur der redigierten Chronik voneinander unabhängig zum Werk von Regino Zugang hatten, das ab dem Ende des 11. Jahrhunderts auch in Mitteleuropa in immer mehr Kopien vorlag. Simon Kézai hatte die Chronik von Regino eindeutig nicht gelesen, seine Quelle war die redigierte Chronik. Eine schwierigere Frage ist, wer im Fall von Anonymus und dem Redakteur der redigierten Chronik vom anderen übernommen hat. Kleine Zeichen deuten darauf hin, dass vor Anonymus die heute bereits verloren gegangene redigierte Fassung der ungarischen Chronik aus dem 12.

Jahrhundert vorlag, und dass er bestimmte Teile dieser, so auch frühere Auszüge aus der Chronik Reginos, in seinem Werk nutzte. Die Studie bestätigt die bereits früher bekannte Ansicht, dass kaum ungarische Traditionen der Streifzüge erhalten geblieben sind. Das, was erhalten geblieben ist, beschränkte sich auf die bekanntesten Geschichten (Weißes Pferd, Botond-Sage und Horn des Lehel). Dies erklärt, warum die ungarischen Chronisten aus dem Mittelalter aus dem Werk Reginos Aufzeichnungen angefertigt haben.

László Veszprémy

LES INCURSIONS DES MAGYARS DANS LA CHRONIQUE DE REGINO ET LES
SOURCES NARRATIVES HONGROISES

Résumé

L'étude rejette l'idée répandue selon laquelle les détails identiques dans les sources narratives médiévales hongroises (geste d'Anonyme, rédaction de chronique hongroise du 14e siècle, chronique de Simon Kézai) et la chronique de Regino et de son suiveur figuraient déjà dans la « Chronique ancienne » hongroise présumée du 11e siècle. En fait, le chroniqueur dit Anonyme qui écrivit aux alentours des années 1200 et le rédacteur inconnu de la rédaction de chronique ont pu obtenir, indépendamment l'un de l'autre, l'ouvrage de Regino dont plusieurs copies existaient en Europe centrale dès la fin du 11e siècle. Il est certain que Simon Kézai n'a pas lu la chronique de Regino, sa source fut la rédaction de chronique. Il est plus difficile de dire si c'est Anonyme qui a emprunté des éléments au rédacteur de la rédaction de chronique ou l'inverse. Pourtant des petits signes laissent supposer qu'Anonyme pouvait exploiter certains éléments de la rédaction du 12e siècle aujourd'hui perdue de la chronique hongroise et donc aussi des extraits de la chronique de Regino. L'étude confirme l'idée notoire que les seules traditions conservées en Hongrie sur les incursions des Magyars se limitaient aux histoires les plus connues (Cheval blanc, légende de Botond et cor de Lehel). Cela explique pourquoi les chroniqueurs hongrois médiévaux ont pris des notes à partir de l'ouvrage de Regino.

Ласло Веспреми

СКИТАНИЯ ПРЕДСТАВЛЕННЫЕ В ХРОНИКЕ РЕГИНО И В ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНЫХ
ВЕНГЕРСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Резюме

Исследование не принимает во внимание то ранее широко распространенное мнение, согласно которому венгерские средневековые источники (Безыменный/Деяния от Анонима, Хроника написанная Шимон Кезай и венгерская отредактированная хроника XIV-ого века) и так же аналогичные детали в Хронике Рegino и в летописи его продолжителя можно было найти уже в предполагаемой из XI. века венгерской так называемой «Древней Хронике». Вопреки этому, вероятно, что Хроника от Анонима, возникшая около 1200 года и отредактированная летопись неиз-

вестного редактора независимо друг от друга добрались до произведения Регино, копии которого начиная с конца XI-ого века все больше и больше присутствовали в Центральной Европе. Шимон Кезай однозначно не читал хроники Регино, его источником была отредактированная летопись. Более тяжелый вопрос заключается в том, среди Анонимного редактора и редактора отредактированной летописи кто у кого заимствовал. Мелкие знаки указывают на то, что венгерская хроника предшествующая отредактированной летописи редакции XII. века – которая на сегодня потеряна – была ли перед Анонимной хроникой, и некоторые детали, поэтому в Рegino используются более ранние выписки. Исследование усиливает это ранее известное мнение, с том что скитания едва выжили в отечественных традициях, те которые сохранились, были ограничены самыми известными историями (как Белая лошадь, сказания Ботонда и Рог Лехеля). Это объясняет, то почему произведения Рegino были законспектированы средневековыми венгерскими летописцами.

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

ZSOLDOS ATTILA
VITÉZEK, ISPÁNOK, OLIGARCHÁK

—◆◆◆◆◆—
Tanulmányok a társadalom- és
a hadtörténetírás határvidékéről

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

RÉFI ATTILA

„A SZÖRNYŰ DRÁGASÁG NAPRÚL NAPRA NEVEKEDIK”. TARVISIO VIHARVERT HŐSÉNEK KESERVEI

Fedák Mihály ezredes kérvénye, 1808

A mikrotörténelmi irányultságú társadalomtörténet-írás kedvelt forrástípusai a különböző kérvények,¹ amelyeket azonban a katonák vonatkozásában mindeddig kevésbé hasznosítottak.² Ez a forrásközlemény részint az ilyen jellegű iratokban rejlő lehetőségekre próbálja meg ráirányítani a figyelmet, másrészt egy sokat szenvedett és méltatlan véget ért, az uralkodóházáért magát feláldozó hősnek kíván emléket állítani.

Fedák Mihály nyugállományú huszár ezredesnek, a Mária Terézia Katonai Rend lovagjának³ rangfokozata és a csak kevesek által elnyert, előbbi kitüntetése alapján, látszólag magas státusza volt korának címek és rangok meghatározta társadalmában. A közlésre kerülő forrás révén ugyanakkor ettől némiképp eltérő kép rajzolódik ki. Egyértelműen kiderül ugyanis, hogy a törzstiszt⁴ anyagi helyzete korántsem állt arányban feltételezett társadalmi pozíciójával.

Az Abaúj vármegyei Jászón⁵ 1748-ban polgári családban született Fedák közhuszárból jutott ezredesi rangra, ami rendkívüli vitézségre és rátermettségre enged következtetni.⁶ Felfelé ívelő pályája azonban 1797-ben hirtelen kettétört. A március 23-án Tarvisiónál⁷ lezajlott ütközetben ugyanis élete kockáztatásával megmentette a fogságba eséstől az uralkodó öccsét, a korszak kiemelkedő császári-királyi hadvezérét, Károly főherceget.⁸

¹ Vö.: *Khavanova* 2008. 1250. o. Ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet a munka elkészítéséhez nyújtott segítségéért Olga Khavanovának, Fazekas Istvánnak, Lázár Balázsnak és Solymosi Józsefnek.

² Az egyéni sorsok megismerésének effajta iratokban rejlő lehetőségére a katonák és hozzátartozóik által a Rákóczi-szabadságharc során írt folyamodványok kapcsán Mészáros Kálmán is felhívta már a figyelmet. *Mészáros* 2013. 116. o.

³ A királynő által alapított és róla elnevezett Mária Terézia Katonai Rend a Habsburg Monarchia legrangosabb katonai kitüntetése volt. A rend bármely fokozatát elnyert tiszt, ha nem volt nemes, automatikusan nemes-ségre emelkedett, illetve bekerült a lovagi rendbe, valamint kérvényezhette a bárói cím odaítélését, amit ezt követően díjmentesen megkapott. *Réfi* 2014. 110–111. o.

⁴ A korszakban az ezred irányító szervébe, a törzsbe (németül: *Stab*) beosztott őrnagyi, alezredesi és ezredesi rangfokozatú tiszteket törzstiszteknek, illetve a németből átvett kifejezéssel: *stabális* tiszteknek hívták, részben a századokba beosztott, alacsonyabb kategóriát jelentő, összefoglalóan főtiszteknek nevezett alhadnagyi, főhadnagyi, másod-, illetve elsőkapitányi rangot viselő tisztekkel.

⁵ Ma: Jasov, Szlovákiában.

⁶ Katonai pályafutására lásd: *Réfi* 2014. 288–289. o.

⁷ Ma Olaszországban található település. 1758 és 1918 között a Habsburg Monarchiához tartozott a Karintiai Hercegség részeként.

⁸ Habsburg-Lotharingiai Károly Lajos (1771–1847) főherceg, tescheni herceg, tábornagy, II. Lipót fia, I. Ferenc öccse.

Hőstettéért viszont nagy árat fizetett.⁹ Súlyosan megsebesülve hadifogságba esett, s jobb karjára lebénult, ami gyakorlatilag pályafutásának végét jelentette.

Szabadulását követően kényszernyugdíj és hosszú gyógykezelések következtek. Utóbb mintegy négy esztendőre ismét szolgálatba lépett, félinvalidusként is ellátható, helyőrségi parancsnokságot vállalva. 1805-ben azonban végleg nyugállományba vonult. Három évvel későbbre, 1808-ra datálódik a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött, tőle származó irat, amely tulajdonképpen egy, az uralkodónak címzett kérvény magyar nyelvű fogalmazványa.¹⁰ Ebben röviden felvázolt vitézségére és hűséges szolgálataira hivatkozva, értelemszerűen Károly főherceg megmentésére helyezve a hangsúlyt, nehéz anyagi helyzetét és testi szenvedéseit is elpanaszolva kéri lánya neveltetésének támogatását, fia hadapródként való felvételét a Mérnök Akadémiára, a maga számára pedig tábornoki előléptetést és ennek megfelelő nyugdíjat. Kérése alátámasztására a szöveg szerint több iratot is mellékel. Ezek azonban nem maradtak fent.¹¹

Az írást jogos keserűség, helyenként reménytelenség hatja át. Úgy véli, komoly karrier állt volna még előtte. – Igazat adhatunk neki, hiszen életkora, a gyakori háborúk és az, hogy előléptetés várományosa volt, egyaránt erre predesztinálták. Egykori tisztársai pályafutását hozza fel példának arra, hogy meddig juthatott volna el a ranglétrán. Súlyos következményekkel járó önfeláldozásáért megfelelő kárpótlást és elismerést várna. A Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét, valamint az ezredesi rangot és nyugdíjat érezhetően nem tartja megfelelő ellentételezésnek. Kielégületlen, személyes becsvágyán túl nyilvánvalóan a családja iránt érzett aggodalom vezérli a kérvény megírásában. Erősen kérdéses ugyanakkor, hogy e magyarul írt fogalmazvány alapján valóban készült-e az előírással szembe nem fordított követelmények szerinti, latin vagy német nyelvű beadvány. Eddigi vizsgálataink alapján valószínűnek tűnik, hogy végül nem. A kérvénynek, illetve elintézésének ugyanis az udvari adminisztrációban eddig nem találtuk nyomát, ráadásul a megfogalmazott kérések egyike sem teljesült a későbbiekben.¹² Ám ha az uralkodóhoz nem is, néhány kései olvasóhoz talán eljutnak hősünk panaszai, amelyek révén súlyos lelki és testi állapotának megismerésén túl a Habsburg-hadsereg birtoktalan, örökölt vagyonnal nem rendelkező, nyugállományba vonult törzstisztjeinek megélhetési nehézségeiről is némi képet kaphatunk. Más források bevonásával anyagi helyzetét pontosabban is megismerhetjük. A hadipénztár 1814. évi kasszakönyvéből megtudhatjuk, hogy az ez év június 6-án bekövetkezett halálát megelőzően évi 1200 forint nyugdíjat folyósítottak számára.¹³ Egy újabb forrásból az is kiderül, hogy ezen kívül a Mária Terézia Katonai Rend lovagjaként évi 400 forint rendi nyugdíjat kapott.¹⁴ Ez nem tűnik kevésnek, de családjának eltart-

⁹ Hőstettére vonatkozóan részletesen lásd: Károly főherceg megmentése.

¹⁰ MNL OL R 319 (Családok, személyek szerinti iratok gyűjteménye) №. 2432. Fedák Mihály (1749–1804) [?] ezredes, a francia háborúk idején szerepelt Kérvénye életrajzzal (1808. július 8.).

¹¹ Néhány említett melléklet ugyanakkor minden valószínűséggel megegyezik a Mária Terézia Katonai Rend Osztrák Állami Levéltárban letétbe helyezett iratanyagában található, Fedákra vonatkozó dokumentumok némelyikével. Vö.: MMThO Fasc. IV. F 57.

¹² A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának nyilvántartása alapján a vizsgált irat is magánkézből származik. Ugyanis 1904. február 25-én, öt koronáért vásárolták özvegy Kiss Pálnétól. Lásd: MNL OL R 224 (Múzeumi törzanyag maradványa) №. 258. 259. k. 254. o. – Kohút Sára szíves közlése, melyért ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet.

¹³ Stabsbücher 193. Undienende Generalität und Oberste (1814). 5135–5136. o.

¹⁴ *Gárdonyi* 1918. 52. o. A kérvényből ugyanakkor kiderül, hogy annak megírása idején, ezt még nem folyósították számára.

tása és rendszeres gyógykezelése minden bizonnyal sok pénzt emésztett fel. Egyúttal az ilyen magas rangú tisztekkel szemben támasztott társadalmi elvárás is kötelezett bizonyos szintű életvitel fenntartására.

Szerencsés módon a Hadtörténelmi Közlemények egy korai számában közölt tanulmányunk köszönhetően teljes részletességű képet kaphatunk hátrahagyott vagyonáról, amely az általa leírtaknak megfelelően valóban nem volt túl fényes. Az akkortájt a budai katonai törvényszék iratanyagában található, Fedák hagyatékára és családjára vonatkozó dokumentumokat feldolgozó munka révén ugyanis kiderül, hogy halálakor vagyonát mindössze az 1804-ben vásárolt, 4000 forint értékűre becsült kassai háza, valamint az utóbb 824 forintért elárverezett, főként néhány bútorból, egyenruhából, fegyverből és könyvből álló ingóságai képezték, amelyek közül egy 100 forintért elkelt aranyóra volt a legértékesebb. Mindez azonban 6727 forintnyi adóssággal volt terhelve.¹⁵

A közreadás során a betűhűség helyett a szöveghűségre törekedtünk. Lehetőség szerint modernizált központosítást és helyesírást igyekeztünk alkalmazni. A „ts”-t „cs”-re, a „cz”-t „c”-re cseréltük, a felesleges nagybetűket kisbetűkre írtuk át, a tollhibákat megjegyzés nélkül javítottuk. Ugyanakkor az eredeti stílust megőrzendő, a régies szóalakokat és toldalékokat meghagytuk. A személy- és helyneveket szintén eredeti állapotukban hagytuk. Ezek bevett, mai alakját lábjegyzetben közöltük. Az idegen szavak esetében a magyarosított változatot használtuk, így például az „Oberster” helyett őbestert, a „Commendans” helyett a kommandánst. Elterjedt, magyarosított alak hiányában viszont eredeti formájukban hagytuk ezeket, mint például az „Oberstlieutenant” esetében, lábjegyzetben közölve jelentésüket. Az eredeti szövegben aláhúzással jelölt részeket kurzívával emeltük ki. A rövidítéseket szögletes zárójelben oldottuk fel. A néhány hiányt ugyancsak szögletes zárójelben pótoltuk.

*Fedák Mihály a tarvisiói ütközetben*¹⁶

¹⁵ Gárdonyi 1918. 52–53. o.

¹⁶ Forrása: Ernst 1862. (Számozatlan képmelléklet.)

Fedák Mihály nyugállományú huszárezredes kérvénye, Kassa, 1808. július 8.

Fölséges Császár és király!

Minthogy az alább megnevezett, kezdvén hadi szolgálatát 1760^{dik} esztendőben¹⁷ mint közlovas katona az akkori báró Splényi,¹⁸ azután gróf Eszterházi Imre¹⁹ regementjében,²⁰ úgy végtére folytatván báró Greven²¹ és báró Vétsey²² regementjében,²³ végtére pediglen gróf Erdődy-huszároknál²⁴ azon 48 esztendőknék elforgása alatt.²⁵ Valamint a burkus,²⁶ úgy a török és szintén a francia háborúban²⁷ is, különös hívséggel²⁸ való szolgálata által, sok véres ütközetekben (melyeket is rendszerint és voltaképpen mind előszámlálni hossza lenne) magát jelesen megkülönböztetvén *14 lovat vesztett, melyek az ütközetekben alatta agyonlövettettek.*

Vajmi nevezetes nagy kárvallás! Mivelhogy azon, agyonlövettet lovak közül némelynek 40, 60, némelynek pediglen 80 és több arany lévén az ára. Noha tehát egyet a másal csak 50 aranyával számlálván is, mégis öszvességgel 700 arany, avagy is *3150 forintra* menne azáltal történt alább megnevezettnek kárvallása, amely kárvallás annyival is érzékenyebb, minthogy az alább megnevezettnek semminémű segedelme nem volt, mostanában sincsen.

De, hogy az alább megnevezett az ellenség előtt tett számos és nevezetes hív²⁹ szolgálataának előszámlálásával terhes ne légyen, egyedül csak azon jeles történetet bővebben és voltaképpen előterjeszteni bátorodik, midőn 1797^{dik} esztendőben 23^{dik} márci-

¹⁷ A hivatalos katonai források alapján egyértelműen megállapítható, hogy pályafutását 1766. június 7-én kezdte az akkor már gróf Esterházy Imre tulajdonában lévő huszárezredben mint lovasítatlan újonc. ML Husaren-Regiment Esterhazy, FML, 1766–1768. Karton-Nr. 11.686, Muster Lista über die Obristens Escadron, Nachod, 15. November 1766. Recrouten zu Fuß). A fenti adat így vagy tévedés, vagy esetleg szándékos csúsztatás következménye. Ily módon talán szolgálati idejét akarta még imponásabbá tenni.

¹⁸ Miháldi báró Splényi Gábor Antal (1690–1762) lovassági tábornok.

¹⁹ Galánthai gróf Esterházy Imre (1722–1792) lovassági tábornok.

²⁰ Fenti huszárezred alapítására a lengyel örökösödési háború kezdetén, 1733-ban került sor, 1768-ban azonban megszüntették. Nem összetévesztendő az ezt követően Esterházy Imre tulajdonába került, később 3. hadrendi számot nyert huszárezreddel. *Wrede* 1901b. 719. o.

²¹ Báró Martin von Graeven (1711 k.–1790) altábornagy.

²² Vécsei és hajnácskői báró Vécsey Siegbert (1739–1802) altábornagy.

²³ Az ezred német eredetű, régies megnevezése. A fentiekben konkrétan az 1733-ban felállított, 1798-ban 4. hadrendi számot nyert huszárezredről van szó. *Wrede* 1901a. 249. o.

²⁴ Az 1688-ban alapított, 1798-tól 9. hadrendi számot viselő huszárezredről van szó, melynek tulajdonosa 1783 és 1806 között monyorókeréki gróf Erdődy János (1733–1806) lovassági tábornok volt. *Wrede* 1901a. 278–279. o.

²⁵ A korábban említettek tükrében valójában csak 42 év telt el hadi pályafutásának megkezdése és a kérvény megírása között. Tényleges katonai szolgálata ráadásul a nyugdíjban eltöltött idő következtében „mindössze” 36 esztendőt tett ki.

²⁶ Porosz.

²⁷ A fentiekben porosz háború néven az 1778–1779-ben lezajlott bajor örökösödési háborúra, török háborúként a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom utolsó összecsapására (1787–1791), francia háborúként pedig a forradalmi Franciaország ellen 1792–1797 között vívott első koalíciós háborúra utal.

²⁸ Értsd: hívséggel.

²⁹ Hű.

usban azon szerencsétlen reterádában³⁰ Tarvisnál,³¹ aholott is ama nevezetes Masséna³² generális³³ 40 000 franciával a mi gyenge és alig 3000 emberből álló seregünket, úgymondván egy lábíg [!] feldúlván, a fölséges herceg, Károly pedig az ellenségtől immár egészen megkerítettett és a szemlátomást való fogság, vagyis halál között lévő veszedelemben forgott.

Az alább megnevezett mint akkori Obristlieutenant³⁴ az Erdődy-huszároknál ugyanazon regementbéli 2 divízióval³⁵ oly jelesen és vitézi módon az ellenséggel viaskodott, előre immár által látván a nagy veszedelmet. Noha az alább megnevezett már megsebesítve is volt, mindazonáltal mégis, tulajdon önnönmagának romlásával is, a felséges Károly herceget legnagyobb eltökéllettséggel és minden erejének tehetségével úgynyira védelmezte, hogy végtére az említett 2 huszár divízióból (amely is 24 főtiszt[ből], 48 altiszt[ből] és mintegy 800 közkatonából álló vala) nem többen, hanem csak báró Szörényi Antal kapitány,³⁶ 1 káplár és 6 közlegény, kik is a felséges Károly hercegnél ordonancián³⁷ valának, seb nélkül v[agy] épen megmaradhattanak, a többiek mindnyájan, részszerint a verekedő helyen halva, részszerint pediglen sebbe és fogságba estének.

Mely szörnyű, véres ütközetben *az alább megnevezett alatt 2 ló agyonlövettetett, maga pediglen 5 sebekkel, úgymint 2 vágással a fején, 2 vágással a jobb karján és kartácslövessel a bal lába szarán megsebesítve, fogságba esett.* Önnön magát a felséges Károly herceg megszabadítása végett, minden kímélés nélkül feláldozván, valamint is ez a felséges Károly hercegnek párjában *F betű* alatt iderekesztett³⁸ bizonyító leveléből nyilván kiteszik.³⁹

Holott pediglen, hogyha az alább megnevezett, midőn az első lova alatta agyonlövettetett, és immár 8 párizsi francia huszároktól körülvéttetett volt; kik is *Rendezvous pardon*⁴⁰ kiáltoztanak vala, magát megadni akarta volna, akkor tehát minden seb és sérelem nélkül maradhatott volna. És bizonyosan, valaminthogy több akkorbéli Obristlieutenantok, s volt pajtási,⁴¹ akik is mintegy 150^{en} felül most immár mind generálisok, és 34^{en} közülük immár F[eld] M[arschall] Lieutenantok,⁴² úgy az alább megnevezett is több, számos ütközetekben megbizonyított hív szolgálatának megérdemlett jutalmát és további előmenetelét elérte volna, hogyha az alább megnevezett, a felséges Károly hercegnek megszabadítása végett, úgynyira magát nem szakrifikálta⁴³ volna, és mindaddig, immár sebben lévén

³⁰ Visszavonulás során.

³¹ Tarvisiónál.

³² André Masséna (1758–1817) francia tábornok, utóbb, 1804-től Franciaország marsallja, Rivoli és Essling hercege.

³³ Itt: tábornok.

³⁴ Alezredes.

³⁵ Osztállal. A lovassági ezredek két századból álló alegysége.

³⁶ Kisszörényi báró Szörényi Antal (1768–?) másodkapitány. 1798-ban kilépett a katonai szolgálatból. ST Husaren-Regiment Nr. 9 1794 Karton-Nr. 7701; ST Husaren-Regiment Nr. 9 1798 Karton-Nr. 7703.

³⁷ Futár-, illetve parancsőri szolgálaton.

³⁸ A kérvényhez csatolt.

³⁹ Ez valószínű azonos volt a Mária Terézia Katonai Rend iratanyagában ma is megtalálható, Károly főherceg által Fedák számára kiállított tanúsítvánnyal. MMThO Fasc. IV. F. 57. Attestat, Prag, 17. Jänner 1798.

⁴⁰ A hibás franciaságú idézet körülbelül annyit tesz: „Adja meg magát kegyelemre!”

⁴¹ Itt: a vele egy rangban szolgáló tisztársai.

⁴² Altábornagyok.

⁴³ Feláldozta.

is, az ellenséggel nem viaskodott volna, méglen hogy a felséges Károly herceget minden veszedelemtől megszabadítá.

Mely jeles és vitézi hívségének örökös és tagadhatatlan bizonyságául, de egyszersmind szomorú emlékezetére szolgálának az alább megnevezettnek azon véres ütközetben nyert 5 sebjei, mely 5 sebek között a vállá perecén lévő [a] legártalmasabb, mivelhogy az artériák és főbb inak kettévágattattak, és azoknak összeforradása miatt jobb karja megmerevedvén, s az által az alább megnevezett, nemcsak hogy a további hadi szolgálatra elégtelenné lett, és ugyanazon okból (minden maga hibája nélkül) a további előmenetelében meggátoltatott; hanem még azon felül, minden csak kigondolható kúrák, fürdők és több mint 2000 forint költség után is, az alább megnevezett, sebeinek szüntelen fájdalmi között, mai napig is nyomorog, és halála órá[j]áig nyomorogni fog. Mely felette szomorú és nyomorúságos állapota az alább megnevezettnek a következők által annyival is inkább öregbedik:⁴⁴

1^a Azon szomorú megemlékezés által, hogy tudniillik az alább megnevezett az ő hadi szolgálatabéli kötelességének bőv⁴⁵ mértékben eleget tévén, mégis a megérdemlett előmenetel és Fölségednek kegyes ígéreti szerint reménylett jutalom helyébe, és csak egyedül a Károly hercegnek megszabadítása végett nyert sebjei által lett jobb karjának megcsonkulása miatt, minden más önnön magának legkisebb hibája nélkül, az akkorbéli volt pajtásitól annyira hátramaradott légyen.

2^a Meggondolván azt is, hogy az alább megnevezett az idő alatt améglén, hogy fogságban volt, az armadánál⁴⁶ történt nagy promóciónál⁴⁷ a fő Hadi Tanács által mint óbes-ter⁴⁸ és reg[i]m[en]tkommandáns⁴⁹ a Székely-huszároknál immár prenotálva⁵⁰ volt légyen.

De, mivelhogy az alább megnevezett a Károly herceg által a tarvisi ütközetről tett relációban⁵¹ úgy adattott bé, hogy megsebesítve fogságba esett, amely is valóban úgy lévén. De, mivelhogy az alább megnevezett a többiekkel, kik a tarvisi ütközetben fogságba estének (úgy mint Feldmar[s]chal[I] Lieutenant báró Sultz⁵² és Bajalits,⁵³ Generál Major⁵⁴ Köblöss⁵⁵ és báró Graven,⁵⁶ azon felül 42 stabális- és több mint 300 főtisztekkel, kik is mint fogottak, Majland és Turin városába vitettek;⁵⁷ az alább megnevezett pediglen azon ütközetben nyert 5 súlyos és veszedelmes sebjei miatt a többi elfogottakkal el nem vitethetvén, Gymóna nevezetű helységben⁵⁸ elhagyatott, s ugyanazon okból azon specifikációban,⁵⁹ mely az ellenségtől az elfogottak száma iránt, a fő Hadi Tanácsnak által küldetett, az alább megnevezettnek a neve elírva⁶⁰ nem találtatott; következőképpen azon

⁴⁴ Itt: nagyobbodik, súlyosbodik.

⁴⁵ Értsd: bő.

⁴⁶ Hadseregénél.

⁴⁷ Itt: előléptetésnél.

⁴⁸ Ezredes.

⁴⁹ Ezredparancsnok.

⁵⁰ Előjegyezve.

⁵¹ Itt: jelentésben.

⁵² Johann Schulz von Leichtenhal altábornagy (1736 k.–1802).

⁵³ Báró bajaházi Bajalich Ádám altábornagy (1734–1800).

⁵⁴ Vezérőrnagy.

⁵⁵ Nagyváradai Köblös Sámuel vezérőrnagy (?–1811).

⁵⁶ Báró Johann Anton Graffen vezérőrnagy (1741–1807).

⁵⁷ Milánó és Torinó, akkoriban mindkét város francia uralom alatt állt.

⁵⁸ Gemona del Friuli (Velencei Köztársaság, ma Olaszország).

⁵⁹ Részletes felsorolásban.

⁶⁰ Értsd: leírva.

vélekedésből, hogy az alább megnevezett az ütközetben nyert súlyos sebjei miatt megholt légyen, helyette Barbátsy lett a Székely-huszároknál óbester.⁶¹

Úgy nemkülönbén történt, csak ugyanaz idő alatt méglen, hogy az alább megnevezett fogságban lenne, és az akkorra Erdődy-huszároknál volt óbester, Piatsek Károly⁶² Generál Majornak promoveáltattott,⁶³ minthogy az alább megnevezett immár bizonyosan megholtnak állítottott, ugyanazon okból báró Stephaits lett óbester az Erdődy-huszároknál,⁶⁴ és úgy ismét újonnan az alább megnevezett, minthogy megholtnak tartattott, előmenetelében ártatlanul hátramaradást szenvedett.

3^a Jóllehet, hogy az alább megnevezettnek a Mária Terézia Vitézi Rendbéli kereszt 1801^{évi} esztendőben kegyesen konferáltattott,⁶⁵ de még mindez ideig is az alább megnevezett azon vitézi rendbéli kereszttel járulandó fizetésben nem részesült, azon okból, mivel azon vitézi rendbéli kereszt az alább megnevezettnek, a felséges Károly herceg megszabadítása végett, s mintegy annak jutalmául is adatott, s úgyszintén tehát, azon vitézi rendben lévő rangja is ugyanazon időtől számláltatik.⁶⁶

4^a Holott pediglen az alább megnevezett (valamint is az iderekesztett *Species Factiból*⁶⁷ és ahhoz tartozandó 6 bizonyágtévő levelekből bővebben általlátni lehet) már [az] azelőtt való ütközetekben általa végben vittett vitézi érdemiért a vitézi rendbéli keresztet valójában megérdemelte [volna], immár [az] 1794^{évi} esztendőben történt Mannheim⁶⁸ városának megkerítésénél és ostromlásánál, melyrül is az A betű alatt lévő tanúlevél bizonyosságot tészzen.⁶⁹ Úgy nemkülönbén azon nevezetes ütközetben Rivolinál⁷⁰ is, melyre Mantuának⁷¹ megszabadítása következett.⁷²

⁶¹ Barbácsy József (1749–1825) későbbi vezérőrnagy, a Wurmser-, későbbi 8. számú huszárezred addigi alezredese, 1797. április 28-án ezredessé és a Székely határőr-, későbbi 11. számú huszárezred parancsnokává lépett elő. *Réfi* 2014. 304. o.

⁶² Piacsek Károly Kristóf (1749–1799) vezérőrnagy, 1793 és 1797 között az akkori Erdődy-, későbbi 9. számú huszárezred, valamint egyúttal Fedák parancsnoka volt. *Réfi* 2014. 372. o.

⁶³ Lett kinevezve. – Piacsek pontosan 1797. május 12-én lépett elő vezérőrnaggyá. *Réfi* 2014. 372. o.

⁶⁴ Nemesdédi báró Stephaics Ferenc (1739–1811) későbbi vezérőrnagy, a Ferdinánd főherceg-huszárezred alezredeséből 1797. május 15-én ezredessé és az Erdődy-huszárezred parancsnokává lépett elő. *Réfi* 2014. 399. o.

⁶⁵ Itt: adományoztatott.

⁶⁶ A rendi szabályzat értelmében ugyanis csak a kitüntetés elnyerése szerinti rangidősség alapján számított első 200 rendtag kapott hivatalosan nyugdíjnak nevezett, rendszeres juttatást. A többiek így csupán kihalásos alapon kerülhettek sorra. Ezért valóban nem lényegtelen anyagi szempontból sem a kitüntetés odaítélésének időpontja. *Hübler* 1822. 330. o.

⁶⁷ A tényállást igazoló részletes leírásból.

⁶⁸ Rajnai Palotagrófság (Pfalz), ma Németországban.

⁶⁹ A fent említett csatolmány valószínűsíthetően azonos a Mária Terézia Katonai Rend iratanyagában található tényállás-leírással. Ugyanakkor ezzel összevetve kiderül, hogy Fedák ezúttal is téved. Mannheimnél ugyanis nem 1794-ben, hanem az 1795. október 18-i rajtaütés és az ellenséges tábor ekkor történt elfoglalása során tüntette ki magát. Mentéségre szolgáljon, hogy a város térségében az első koalíciós háború során számos kisebb-nagyobb összecsapásra került sor. Vö.: MMThO Fasc. IV. F 57. *Species facti*, Wien, 12. December 1797.

⁷⁰ Szárd-Piemonti Királyság, ma Olaszországban. – Itt nem az 1797. január 14–15-én lezajlott, Bonaparte Napóleon győzelmével zárult, elhíresült rivoli csatáról, hanem a császári-királyi csapatok győzelmével végződött, 1796. november 17-én, szintén e helyen végbement találkozóharcról van szó. Fedák ezen hőstette ugyancsak bemutatásra kerül a Mária Terézia Katonai Rend iratanyagában található tényállás-leírásban. Lásd: MMThO Fasc. IV. F 57. *Species facti*, Wien, 12. December 1797.

⁷¹ Mantova (Milánói Hercegség, Habsburg Monarchia; ma Olaszországban).

⁷² Fedák állítása korántsem fedi a valóságot. A már 1796 júniusától körülzárt Mantova felmentése ugyanis ezt követően sem sikerült. A város védői mindössze egy kitörést tudtak megkísérelni 1796. november 23-án. Utóbb, 1797 februárjában pedig kapitulációra kényszerültek. *Lázár* 2006. 416–417. o.; *Österreichs Kriege*, 86. o.

Az alább megnevezett, valamint is a C és D betűk alatt lévő bizonyágtévő levelekből nyilván kitészik, magát különösen azon ütközetben megkülönböztette, és hogy az ellenség megverettetett és [le]győzött legyen, az egyedül csak az alább megnevezett által kigondolt s feltalált, jól elrendelt és vitézi módon szerencsésen végbe is vittetett, ellenség sáncainak megkerítése s megvétele által lett. Holott is 2 francia generális *La Vallete*⁷³ és *Florella*⁷⁴ nevezetű, sok, számos tisztekel és több 10 000 ezer franciával, 54 ágyúval és minden tábori eszközökkel elfogattattak. Melyet is Bonaparte megtudván, azonnal, csak ugyanazon éjjel, Mantuának ostromlását félbeszakasztotta, ott hagyván 300 ostromló nagy ágyút, Verona felé reterált.⁷⁵ Mindezek csak az alább megnevezettnek különös vitézi s véres fáradtsága által lettenek meg, amely különös vitézi érdemiért és hasznos szolgálataért az alább megnevezett, már a felséges Károly hercegnek megszabadítása előtt is, hogy a vitézi rendbéli keresztet valójában megérdemlette [volna], úgy véli.

És, hogyha az alább nevezett az előbbi vitézi érdemiért és hív szolgálataért a vitézi rendbéli keresztet (amint is, hogy megérdemlette) megnyerte volna, s így a vitézi rendbéli keresztért járó jutalomban is annyival elébb részesült volna.

5° Hogyha az alább megnevezettnek egynéhány esztendővel később nem lett [volna] szerencséje a felséges Károly herceget megszabadítani, mely rendkívül való vitézi érdeme az alább megnevezettnek az egybegyűlt vitézi rendbéli kapitulumnál⁷⁶ oly nagy impreszsiót⁷⁷ tett, hogy minden többi, az alább megnevezett által végbe vittetett és a Species Factiban indukált⁷⁸ és megbizonyított vitézi érdemei között legérdemesebbnek lenni tartatván. S ugyanazon tekintetből ezen alább megnevezettnek, különös vitézi érdemének nagyobb megjutalmazása végett, egynémely azon vitézi rendbéli káptalan tagjaitól, úgy mint Princ Deligne[től]⁷⁹ és Lobkovitz hercegtől⁸⁰ és még egynéhánytól az alább megnevezettnek a vitézi rendbéli commandeur keresztet vótum⁸¹ adatott; de mindhogy a vitézi rendbéli káptalan többi tagjai egy értelemben⁸² nem lévén, tehát csak a kiskeresztre, végére, közönségesen vótum adatott. És ugyanarra való nézve is, az alább megnevezettnek ezen legutóbbi, különös érdemű vitézi cselekedetének napjától a vitézi rendben lévő rangja is meghatározottatott. Mely későbbi rang által az alább megnevezett a vitézi rendbéli keresztől járulandó jutalomban is nem csekély rövidséget⁸³ még [a] mai napig is szenved.

Mivel, hogyha az alább megnevezett azon előbbi, 1794^{dik} esztendőben általa végben vitt, és az *A betű* alatt lévő tanúlevél által megbizonyított vitézi cselekedetiért, tud-

⁷³ Antoine Joseph Marie Valette francia dandártábornok (1748–1823).

⁷⁴ Gróf Pascal-Antoine Fiorella (1752–1818) korzikai származású francia dandártábornok, utóbb hadosztálytábornok, végül francia királyi altábornagy. Bonaparte Napóleon unokatestvére.

⁷⁵ Visszavonult.

⁷⁶ Káptalan. Ez esetben a Mária Terézia Katonai Rend káptalanjáról van szó, amely a rendi kitüntetések odaítéléséről volt hivatott dönteni.

⁷⁷ Itt: hatást.

⁷⁸ Bejegyzett.

⁷⁹ Charles-Joseph Lamoral, Ligne 7. hercege (1735–1814) tábornagy.

⁸⁰ Joseph Maria Karl von Lobkowitz herceg (1725–1802) tábornagy.

⁸¹ Értsd: parancsnoki keresztre történő szavazat. A Mária Terézia Katonai Rendnek ugyanis 1765-től három fokozatát adományozták, a kis- vagy lovagkeresztet, a közép- vagy parancsnoki keresztet és a nagykeresztet. Réfi 2014. 110. o.

⁸² Értsd: egy véleményen.

⁸³ Kárt.

niillik Mannheim városa ostromlása idejében a francia besáncolt lágernak⁸⁴ minden abban lévő sátorokkal és ágyúkkal együtt való megvételéért, de kiváltképpen, hogy a Latterman-regementbéli⁸⁵ battalion⁸⁶ és Erzherceg⁸⁷ Károly regementbéli divízió (kik is a francia lovas carabinieri regementül⁸⁸ immár egészen bekerítve voltak) a szemlátomást való veszedelemből az alább megnevezett által megszabadítottak, és hogy ezen hasznos vitézi cselekedetet az alább megnevezett minden parancsolat nélkül és csak egyedül önnön tulajdon jóindulatából⁸⁹ végbevitte volt légyen, a fent említett Species Factinak 2^{dik} cikkelye és az A betű alatt lévő tanülevélnek utóbbi része világosan bizonyítják.

Amely hasznos, vitézi érdemes cselekedetiért, hogyha az alább megnevezett a vitézi rendbéli keresztet, aminthogy megérdemlette, úgy, ha meg is kapta volna, tehát azon időtül fogva az elmúlt 14 esztendőkre a vitézi rendbéli keresztől járulandó jutalombéli 8400 forintból álló haszonban is immár részesült volna.

6^a Végteére pediglen, hogyha az alább megnevezett legnagyobb alázatossággal és mély tisztelettel az ő megkeseredett (majd csaknem kétségbe való eséshez közelítő) búval teljes szívét, az ő szívbéli fájdalomnak megmagyarázása által, valamennyire enyhíteni és az igazat megmondani bátorodik, hogy az alább megnevezettnek az ő egész szerencsétlensége, valamint is sebeire következett megcsönkulása, s úgy az által okoztatott, előmenetelében való hátramaradása egyedül csak a felséges Károly herceg megszabadításának történetéből következett és származott légyen.

Vajmi kimondhatatlan és szörnyű nagy, szívbéli fájdalom, midőn az alább megnevezettnek könyves⁹⁰ szemmel látnia kell azon szembetűnő különbséget, mi módon olykor a csekélyebb érdemek is jutalmaztattak. P[éldának] o[káért] a generális Liptay,⁹¹ aki is az utóbbi török háborúban Bánátiumban,⁹² Karánsebesnél,⁹³ hogy a törökök a mi népünk-től elhagyatott kaszárnyából kiüzettessenek az idő alatt méglen, hogy a granadérosság⁹⁴ a kaszárnyában a gránátokat hányta (hogy a kaszárnyának visszavétele annyival hamarabb véghez mehessen), elébb megnevezett generális Liptay, akkorbéli granadéros battalions kommandáns,⁹⁵ tulajdon vállain egy lajtorját⁹⁶ hozott, amely cselekedetiért, nemcsak, hogy

⁸⁴ Itt: katonai tábor.

⁸⁵ Az 1682 és 1809 között fennállt, 1769-től 45. rangszámú, 1776-tól 1806-ig báró Franz von Lattermann (1716–1806) altábornagy tulajdonában állt császári-királyi gyalogezred. *Wrede* 1898. 245–246. o.

⁸⁶ A franciából a németbe is átvett szó helyes formája: bataillon, jelentése: zászlóalj.

⁸⁷ Főherceg.

⁸⁸ Karabélyos ezred. A francia lovas karabélyosok huzagolt csövű löfegyverrel felszerelt elit nehézlovassok voltak.

⁸⁹ Jó szándékából.

⁹⁰ Értsd: könnyes.

⁹¹ Kisfaludi báró Liphay Antal (1745–1800) altábornagy.

⁹² Az egykori Temesi Bánság területe alkotta történelmi-földrajzi régió mai napig elterjedt megnevezése a magyarosabb Bánság mellett.

⁹³ Katonai Határőrvidék, Habsburg Monarchia, ma: Caransebeș, Romániában. – Fedák azonban most is téved, Liphay ugyanis Újpalánkánál (ma: Bačka Palanka, Szerbiában) érdemelte ki a Mária Terézia Katonai Rendet. *Wurzbach* 1866. 235–236. o.

⁹⁴ Az elit gyalogság, a gránátosok régies megnevezése.

⁹⁵ Gránátos zászlóaljparancsnok.

⁹⁶ Létrát.

a vitézi rendbéli keresztet megnyerte,⁹⁷ de még azon felül, bárósággal és két kamerális⁹⁸ faluból álló jószággal is peren[n]aliter⁹⁹ megajándékozott.

És úgyszintén az alább megnevezett naponkint látván, hogy még a közkatona is, aki vagy tisztét, vagy csak pajtását¹⁰⁰ is az ellenségtől megmenti, a Fölségnek kegyes rendeléséből ezüst, avagy érdeméhez képest, arany medáliával¹⁰¹ is jutalmaztatik. Az alább megnevezett meg nem magyarázhatja, minémű érzékeny s fájdalmas szívvel kellessen neki látnia az illetén megjutalmazott vitézeket, mely megérdemlett jutalomnak látása által, az alább megnevezettnek szíve annyival is inkább megszorodik az annyiszor megújult szomorú megemlékezés által.

Hogy csak egyedül az alább megnevezett légyen az a szerencsétlen, akinek az ő vitézi érdemei (de midőn kétség nélkül csak egyedül amiatt, hogy az alább megnevezettnek érdemei voltaképpen és tökéletesen Fölségednek tudva nem voltak), s ugyan azon okból nem szintén elegendőképpen is jutalmaztatának, és ugyanazért is az alább megnevezett ártatlan szenvedett előremenetelének hátramaradása miatt, búval teljes, szomorú állapotban és súlyos sebeinek keserves fájdalmiban még mai napig is, a megígért jutalomnak nem teljesítése miatt, azon nyughatatlan, törekedő várakozásban, hogy még talán idővel, valamint a Károly herceg, úgy Fölségednek, az alább megneve[zet]thez a jövődébéli jutalom iránt kegyesen nyújtani méltóztatott ígérete vajha bételjesedhetnék, ugyanazon óhajtott, de kétséges reménységben tusakodva sínylődik.

Azért is végtére, minthogy az alább megnevezett annyi, mindenféle, egymást érő fatalitások¹⁰² által nevezetes kárvallásokat is szenvedett, s az által szomorú állapotba és nagy szükségbe helyeztetett,¹⁰³ még amellet a rajta lévő súlyos sebjeinek és szüntelen való fájdalminak néminémű megnyihítésére, még mai napig is megkívántató, és nem csekély, költségekkel is terheltetik, és mindezek mellett a szörnyű drágaság napról napra nevededik. S ugyanazért is, majdcsak nem lehetetlen, hogy az alább megnevezett a hozzátartozandókkal együtt megkívántató tisztességes élelmét, ruházatát, és azon felül a gyermekeinek szükséges jó nevelését is, a kirendelt penzióból,¹⁰⁴ hogy kipótolhassa.

S ugyanazon okokból, az alább megnevezett, a felette való nagy szükség és nyomorúság által mintegy kényszerítettik, mély alázatos térdhajtással Fölségednek azon kegyelemért könyörögni, hogyha az ő Terézia nevezetű 12 esztendőös leánykája, a jó erkölcs és keresztény tudomány, úgy nemkülönben más több nékie tudni szükséges munkának megtanulása és egyszersmind megkívántató, jó nevelése végett a Kassán lévő Tisztelendő

⁹⁷ Liphay 1788 novemberében, őrnagyként nyerte el a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét, a leírások alapján, Fedák állításától eltérően, megérdemelten. Vö.: *Wurzbach* 1866. 235–236. o.

⁹⁸ Kamarai (kinctári).

⁹⁹ Mindörökre.

¹⁰⁰ Itt: (legénységi állományú) bajtárs.

¹⁰¹ Érem – II. József hozta létre a legénység kitüntetésére 1789 júliusában az arany, néhány hónappal később pedig az ezüst érdempénzt, melyek elnevezését 1809-ben Arany, illetve Ezüst Vitézségi Éremre változtatták. *Pilch* [1933]. 100. o.

¹⁰² Végzetes csapások.

¹⁰³ Értsd: helyeztetett.

¹⁰⁴ Itt: nyugdíj.

Ursulina apácák¹⁰⁵ klostromában¹⁰⁶ Fölségednek kegyes szárnyai alatt, ha csak egy pár esztendeig is neveltetnék.

És az alább megnevezettnek Mihály nevezetű 11 esztendőes fiacskája, mostanság 2^{di} anni¹⁰⁷ grammatikus,¹⁰⁸ aki is oly áldott és különös jó talentummal bír, hogy minden véle tanuló társait felülhaladván, valamint is a keresztény tudomány, úgy a többi más egyéb tanulandó tárgyakból is első eminens,¹⁰⁹ melyet is az *G betű alatt* iderekesztett dokumentumok bizonyítják, arra való nézve, hogy ezen különös jóindulatú gyermek (aki is idővel az országnak hasznos tagja és hív védelmezője lehet) az ezekhez megkívántató szükséges tudományokat annyival is inkább és jobban megtanulhassa, azért is, az alább megnevezett, Fölségednek alázatos térdhajtással esedezik, hogyha az említett jóindulatú fiacskája, Fölségednek kegyességéből, az Ingenieur-akadémiába¹¹⁰ mint kadét bevéttetnék.

És végtére, hogyha az alább megnevezett, az ő maga különös vitézi érdemeire és amellet általa az Fölséges Ausztriai Háznak és országnak, 48 esztendőnek elforgása alatt végbevitetett, számtalan sok, hasznos, hív szolgálatára nézve, Fölségednek különös kegyelméből generális karakterrel¹¹¹ és szaláriummal¹¹² anstellíroztatnék.¹¹³

Mely óhajtott különös kegyelemért az alább megnevezett, Fölségednek császári és királyi trónusának színe előtt, térd hajtva és arca borulva, mély alázatossággal esedezni és könyörögni meg nem szűnik.

Kassán, 8^{dik} July 1808.

Fölségednek legalázatosabb s hívebb szolgálója,
Fedák Mihály őbester és Mária Terézia kereszties vitéze

¹⁰⁵ A Szent Orsolya-rend, másként orsolyiták latinus megnevezése. A Merici Szent Angéla által alapított női tanító rend 1698-ban telepedett meg Kassán, ahol zárdájukban leányiskolát működtettek. Lásd: Angelinum Leánynevelő Intézet; Orsolyiták; *Sziklay – Borovszky* 1896. 175. o

¹⁰⁶ Kolostor.

¹⁰⁷ Második évben lévő (másodéves).

¹⁰⁸ A korabeli oktatási rendszerben a gimnázium első négy osztályát (1806-ig az első hármat) grammatikai iskolának hívták, miután ezekben eredetileg a latin nyelv tan elsajátítására helyezték a legnagyobb hangsúlyt. *Nagy* 1977. 27. o.

¹⁰⁹ Itt: kitűnő tanuló.

¹¹⁰ A hadmérnökképzést szolgáló, 1718-ban felállított császári-királyi Mérnök Akadémiára utal. Az intézményre bővebben lásd: *Gatti* 1901.

¹¹¹ Értsd: tábornoki ranggal.

¹¹² Fizetéssel.

¹¹³ Alkalmaztatna.

- Angelinium Leánynevelő Intézet Angelinium Leánynevelő Intézet. In: Magyar Katolikus Lexikon (internetes változat): http://lexikon.katolikus.hu/A/Angelinium_Leánynevelő_Intézet.html (A letöltés időpontja: 2016. szeptember 3.)
- Ernst 1862. *Ernst, Georg*: Geschichte des k.k. 9. Hußaren-Regiments Fürst Franz Lichtenstein. Wien, 1862.
- Gatti 1901. *Gatti, Friedrich*: Geschichte der K. und K. Technischen Militär-Akademie. I. Theil. Geschichte der k. k. Ingenieur- und k. k. Genie-Akademie. 1717–1869. Wien, 1901.
- Gárdonyi 1918. *Gárdonyi Albert*: Fedák Mihály ezredes, a katonai Mária Terézia-rend vitéze. *Hadtörténelmi Közlemények*, 19. (1918) 50–58. o.
- Hübler 1822. *Hübler, Franz*: Militär-Ökonomie-System der kaiserlichen königlichen österreichischen Armee. XV. Bd. Wien, 1822.
- Károly főherceg megmentése Károly főherceg megmentése a magyar huszárak által Tarvisnál. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2. (1889) 694–695. o.
- Khavanova 2008. *Khavanova, Olga*: A kérelemírás mestersége. *Századok*, 142. (2008) 5. sz. 1249–1266. o.
- Lázár 2006. *Lázár Balázs*: Mantova visszafoglalása a második koalíciós háború idején, 1799. július 5 – július 30. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119. (2006) 415–457. o.
- Mészáros 2013. *Mészáros Kálmán*: A kuruc hadsereg „tiszti címtárának” forrásai. In: Genealógia 2. Szerk. *Kollega Tarsoly István–Kovács Eleonóra–Pandula Attila–Vitek Gábor*. (A történelem segéttudományai I.) Budapest, 2013. 101–120. o.
- Nagy 1977. Pedagógiai Lexikon. II. k. Főszerk. *Nagy Sándor*. Budapest, 1977.
- Orsolyiták Orsolyiták. In: Magyar Katolikus Lexikon (internetes változat). <http://lexikon.katolikus.hu/O/orsolyiták.html> (A letöltés időpontja: 2016. szeptember 3.)
- Österreichs Kriege Österreichs Kriege seit 1495. Chronologisches Zusammenstellung der Schlachten, Belagerungen etc. *Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs*, 3. (1878) 1–200. o.
- Pilch [1933]. A magyar katona vitézségének ezer éve. II. k. Szerk. *Pilch Jenő*. Budapest, [1933].
- Réfi 2014. *Réfi Attila*: A császári-királyi huszárság törzstisztikara a francia forradalmi és a napóleoni háborúk korában (1792–1815). Budapest–Sárvár, 2014.
- Sziklay – Borovszky 1896. Abauj-Torna vármegye és Kassa. Szerk. *Sziklay János – Borovszky Samu*. (Magyarország vármegyéi és városai I.) Budapest, 1896.

- Wrede* 1898. *Wrede, Alphons Freiherr von*: Geschichte der k. und k. Wehrmacht. Die Regimente, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts. II. Bd. Wien, 1898.
- Wrede* 1901a. *Wrede, Alphons Freiherr von*: Geschichte der k. und k. Wehrmacht. Die Regimente, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts. III/I. Bd. Wien, 1901.
- Wrede* 1901b. *Wrede, Alphons Freiherr von*: Geschichte der k. und k. Wehrmacht. Die Regimente, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts. III/2. Bd. Wien, 1901.
- Wurzbach* *Wurzbach, Constantin*: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und in seinen Kronländer gelebt haben. XV. Bd. Wien, 1866.

RÖVIDÍTÉSEK

- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
- ÖStA KA Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv,
- ML Personalunterlagen, Musterlisten
- MMThO Archiv des Militär-Maria Theresien-Ordens
- Stabsbücher Versorgungsunterlagen, Stabsbücher
- ST Personalunterlagen, Standestabellen

Attila Réfi

“THINGS ARE GETTING TERRIBLY EXPENSIVE EVERY DAY”

The Grievances of a Storm-beaten Hero of Tarvis. A Petition by Colonel Mihály Fedák, 1808

Abstract

The Hungarian-language draft of a petition from 8 July 1808, kept at the National Archives of Hungary, is published here. It was written by retired Huszár Colonel Mihály Fedák and addressed to the monarch. Although the petition was probably never sent, it is quite a valuable source for later readers, for it unfolds the interesting and hard life of a brave Hungarian officer.

Born in a bourgeois family in 1748, Fedák proved his outstanding valiance and aptitude in his way from the position of a common Huszár soldier to the rank of a colonel. His rising career, however, came to an end in 1797. In the Battle of Tarvis on 23 March 1797 he risked his life to save Archduke Charles from getting captured. As the result of the fight his right arm was paralyzed, and thus Fedák had to retire. Although he was awarded the most significant military medal of the time, the Knight's Cross of the Military Order of Maria Theresa, he did not think of it as sufficient compensation. Therefore in his petition, after describing his hard situation, he requests from the ruler the rank and pension of a general, and asks help for the education of his two children.

Attila Réfi

„DIE SCHRECKLICHE TEUERUNG NIMMT TAG FÜR TAG ZU”

Die Wehklagen des sturmgeplagten Helden von Tarvis (Tarvisio).

Das Gesuch von Oberst Mihály Fedák, 1808

Resümee

Es wird das ungarischsprachige Konzept des Gesuchs vom 8. Juli 1808 veröffentlicht, die im Landesarchiv des Ungarischen Nationalarchivs verwahrt wird. Es wurde von Husarenoberst i. R. Mihály Fedák an den Herrscher geschrieben. Zwar wurde das Gesuch vermutlich wohl nie eingereicht, doch es kann aus Sicht der späten Leser als eine ziemlich wertvolle Quelle angesehen werden, weil daraus das interessante und zugleich schwere Schicksal eines ungarischen Soldatenoffiziers herauszulesen ist.

Der im Jahr 1748 in einer bürgerlichen Familie geborene Fedák wurde aus einem gemeinen Husaren zum Obersten, was seine besondere Tapferkeit und Begabung zeigt. Seine emporsteigende Laufbahn nahm jedoch im Jahr 1797 ein jähes Ende. Im Gefecht bei Tarvis (Tarvisio) nämlich, am 23. März 1797, rettete er unter Einsatz seines Lebens Erzherzog Karl vor der Gefangennahme. Infolge des Kampfes wurde aber sein rechter Arm gelähmt, und er musste folglich in den Ruhestand versetzt werden. Zwar wurde er mit der bedeutendsten militärischen Auszeichnung der Zeit, dem Ritterkreuz des Militär-Maria-Theresien-Ordens, ausgezeichnet, aber dies erachtete er nicht als ausreichenden Schadenersatz. Deshalb ersucht er in seinem Schreiben – neben der Darstellung seiner schwierigen Situation – um einen Generalsrang und eine Generalspension sowie um Unterstützung zur Erziehung seiner beiden Kinder.

Attila Réfi

« LES PRIX AUGMENTENT TERRIBLEMENT CHAQUE JOUR »

Les plaintes d'un héros éprouvé de Tarvisio.
La requête du colonel Mihály Fedák, 1808

Résumé

Nous publions ici une requête hongroise en date du 8 juillet 1808, conservée aux Archives Nationales de Hongrie, qui fut écrite au souverain de la Hongrie par le colonel réformé Mihály Fedák. Même si cette requête n'a probablement jamais été envoyée, elle peut être considérée comme une source précieuse pour les lecteurs d'aujourd'hui, car elle dévoile le destin intéressant et pénible d'un brave officier hongrois.

Né en 1748 dans une famille bourgeoise, Fedák a atteint le rang de colonel après avoir été un simple soldat, ce qui montre sa bravoure et son talent exceptionnels. Toutefois, son ascension fut brusquement stoppée en 1797 : dans la bataille qui s'est déroulée à Tarvisio le 23 mars, il a risqué sa vie pour épargner la captivité à l'archiduc Charles. À la suite de ce combat, son bras droit fut paralysé et Fedák a dû être réformé. Il a reçu la plus haute distinction de l'époque, la croix de chevalier de l'Ordre militaire de Marie-Thérèse, mais Fedák estimait que cette récompense était insuffisante. Dans sa requête, il a présenté sa situation difficile et demandé au souverain de lui accorder le rang de général, une retraite et une aide financière pour l'éducation de ses deux enfants.

Аттила Рефи

«УЖАСНАЯ ДОРОГОВИЗНА СО ДНЯ НА ДЕНЬ УВЕЛИЧИВАЕТСЯ»

Потрепанный невзгодами герой Тарвизии. Петиция полковника Михай Федак, 1808 год

Резюме

Публикуется петиция на венгерском языке хранящаяся в Государственном Архиве Национального Архива Венгрии, датированная 8-ого июля 1808-ого года, которую написал отставной кавалерийский полковник Михай Федак адресуя его на имя монарха. Хотя прошение вероятно никогда не подавалось, оно считается весьма ценным источником для последующего читателя, поскольку из него вырисовывается интересная и трудная судьба храброго венгерского офицера.

Рождённый в 1748-ом году, в мещанской семье Федак из государственного гусара был возведён в ранг полковника, что указывает на его исключительную офицерскую отвагу и доблесть. Однако его восходящая вверх карьера в 1797-ом году была преломлена. Поскольку он рискуя своей жизнью спас от попадания в плен эрцгерцога Карл в сражении, которое состоялось 23-его марта 1797-ого года у Тарвизии. В результате сражения однако его правая рука была парализована, в следствии чего он должен был уйти в отставку. Хотя он был награждён самой значительной военной наградой Рыцарским Крестом Военного ордена Мария Терезия, он не чувствовал это достаточной компенсацией. Поэтому в своем прошении, расписывая своё трудное положение, он просил монарха о присвоения ему звания генерала и соответствующего пенсионного жалования, а также поддержки и для воспитания двух своих детей.

AZ „OBSITOS” HAZATÉR – SZALAY ELEK VISSZAEMLEKEZÉSÉNEK VÉGE

Csaknem negyedszázad telt el azóta, amikor közöltem Szalay Elek negyvennyolcas honvéd hadnagy visszaemlékezéseinek csonkán maradt eredeti változatát.¹ Sajnálattal vehettük tudomásul, hogy a Bem erdélyi hadjáratát végigkísérő, általában pontos és hiteles krónika befejezése elveszett. A kutatói szerencse azonban közvetve ugyan, de utolért. Süli Attila kollégám egyéb forrányomozásai közben az Országos Levéltárban egy mikrofilm-tekercsen rátalált az általa is használt visszaemlékezés némileg szerkesztett átírására, amelyet Szalay Elek Pál nevű fia vetett papírra.² Mivel lényegi eltérés nincs a két változat között, szükségtelennek tartottam az új szövegváltozat közlését, csupán az eddig hiányzó befejezést teszem közzé. Ez a rész kevés ténylegesen történeti értékű utalást tartalmaz, viszont érdekes mikro-történelmi adalékokkal szolgál a fegyverletételt követő időszakhoz, a rövid orosz megszálláshoz, a főhős kalandos hazatéréséhez és megállapodásához, családalapításához.

Előljáróban röviden felelevenítem Szalay Elek életútját, aki az 1820-as évek második felében született az Alsó-Fehér vármegyei Hariban, gazdálkodó család sarjaként. Szalay a forradalom előtt minden bizonnyal a közeli, a Kemény-család birtokában levő, túlnyomórészt román lakosságú Lándorban lehetett gazdatiszt, vagy haszonbérlo. Bizonyos tekintetben családtag is, mivel báró Kemény László özvegyét, Szalay Annát következetesen édesanyjának mondja, a Kemény-fiúkat pedig mostohatestvéreiként említi. Szalay Elek 1848 nyarán önkéntesként lépett be a gróf Bethlen Gergely és gróf Mikes Kelemen által Kolozsváron szervezett 15. Mátyás- (egy ideig Kossuth-) huszárezredbe. Ifjabb Szász Károlyt megemlítve bizonyos, hogy ha nem is tanult a nagyenyedi Református Kollégiumban, annak szellemisége megérintette.³ Bem erdélyi hadseregében egészen 1849 júniusáig a Mátyás-huszárezred 3. századában szolgált, itt a szakaszkaplárságig (szakaszvezető) vitte. 1849. június 9-én hadnaggyá nevezték ki a júliusban Hódmezővásárhelyen megalakult, de Kolozsvárt és környékén, nagyrészt románokból kiállított 137. zászlóaljhoz. Története Világos mellett szakadt meg. A kapituláció után kezdetben Tordán vonta meg magát, s csak 1851-ben tért vissza hari birtokára. A polgári életben szorgalmas és takarékos gazda volt, adományaival hozzájárult a református egyházközség anyagi jólétéhez. Élete utolsó éveit elvonultságban töltötte. 1896. március 10-én Hariban halt meg.⁴ Emlékiratát Pál fia némileg szerkesztve, gördülékenyebbé téve – bár ő sem volt igazán a toll mestere –, valószínűleg apja halála után duplikálta.

¹ *Lenkefi* 1993. 145–172. o. A periodika, benne a forrásközlemény az arcanum.hu internetes oldalon elérhető.

² Volt kolozsvári Ereklje-Múzeum gyűjteménye (Biblioteca Academiei, Romania, Filiala Cluj) №. 753. (MNL OL Filmtár, 17 669. sz.)

³ Jakó Zsigmond könyvében hiányosak a különböző évfolyamok névjegyzékei. Lásd: *Jakó – Juhász* 1979.

⁴ Lásd: *Lenkefi* 1993. 145. o.; *Bona* 1999. III. k. 226. o.

A két történetváltozat-fonál összekötésével sima átmenetet próbálok létrehozni, ezért a korábbi közlemény végét pár mondatban átvezetésként idézem az újhoz, hogy ezáltal némi fogalmunk legyen Szalay Pál „szerkesztői” hozzáállásáról.

A korábbi változat: „Én hirtelen felállítom a legénységet az út szélére és tisztelgek. Megállítja Kossuth a kocsiját, kérdé hová valók vagyunk, s ki a parancsnokunk. Mondom, s mondván hogy a parancsnok bent maradt Holdmezővásárhelyt. Köszönt és távoztak. S ugy hallám, hogy azért megy oda, hogy a [vezé]rek közötti versengést kiegyenlítse. Beérkeztünk Aradra. Arad mellett Tápéba.⁵ A Tisza partján beszállottunk, itt [egy ideig] maradtunk folytatva a gyakorlatokat. Ott voltunk, m[ikor] a puskaporos torony löpor felrobbant, megrezgetve az egész [vidéket].⁶ Innét Lugos felé indítottak, s délben egy helységbe érve beszállunk, de amint ezt megtevének, láttuk, hogy a távolból egy nagy számú ellenséges lovasság közeleg a falu felé. Meglátják ezt a tisztek, szekérre kerekednek, s illaberek elszaladnak. Én és Galambosi kapitány, zsidó, helyt maradtunk, az altiszteket és legénységet, akinek fegyvere volt, a kertek mellé állítottuk, s amikor a lovasság közel jött volna, rátüzelgettünk. Ők megfordultak vissza ahonnet jöttek. Mi is egy óra múlva elindultunk fel Lippa felé. Egy csinos községbe érve, ami egy [víz] mellett feküdt, beszálltunk, ott találva elszaladott tisztjeinket.

Innét másnap Lippára mentünk, ott háltunk. Reggel Máriaradnára, ott a legénységet künn telepítettük le. Innét másnap Világos felé mentünk, s egy síkságon letelepedtünk. Ott töltöttünk két éjet, s egy napot. Onnét visszamentünk Máriaradnára, újból künn telepítvén le a legénységet. Mi tisztek utána bementünk Máriaradnára a vendéglőbe, s amikor legjobban ennénk, hallunk ágyúszót a távolból, s mondják, megérkezett Bem.”

Az új változat: Innen másnap Lippára⁷ mentünk, hol megháltunk, s az utána következő nap Máriaradnára,⁸ innen egynapi időzés után Világosra,⁹ hol két és fél napot töltöttünk, s újból vissza Máriaradnára. Ezen két helyen mindég künn a szabadban táboroztunk. Amint ez utolsó helyen letelepednénk, mi tisztekkel bementünk Máriaradnára étkezni, s amikor legjobban ennénk, hallunk egy ágyúdörejt.

Azonnal felugrunk, s sietünk legényeinkhez, kik már a hegyeknek vették volt magukat elillanandók. Ekkor is csak Galambosi kapitánnyal¹⁰ maradtam, mert a többiek akkor is cserben hagytak s elillantak. Lándori¹¹ báró Kemény Györggyel,¹² ki akkor csak 14 éves volt, sőt én küldtem örökké el, hogy menekedjék, akit lehetett, visszahajtottunk, s sorba állítottuk. S mikor indulunk, jön egy magas rangú honvéd tiszt vágatva – amint mondták Asbóth¹³ volt – s kérdi, hol vannak többi tisztjeink? S feleletünkre, hogy elillantak, azt mondja: mindegyiket haditörvényszék elé állítja, s főbe löveti.

⁵ Természetesen a Szeged melletti Tápérol van szó.

⁶ Az újszegedi löszertár felrobbanása 1849. július 28-án történt.

⁷ Lippa, Temes vm., ma Lipova (R).

⁸ Máriaradna, Arad vm., ma Radna (R).

⁹ Világos, Arad vm., ma Şiria (R).

¹⁰ Bona 2008. 395. o. Azonos (az egyébként római katolikus, korábban a cs. kir. 37. gyalogezrednél hadnagyként szolgált) Galambos (Golubics) Alajos (1812–1868 után) honvéd századosal, a 136. honvédszászlóalj volt ideiglenes parancsnokával.

¹¹ Lándor, Alsó-Fehér vm., ma Nandra (R).

¹² *Szilágyi* 1898. 443. o. „...br. Kemény György tizedes a honvéd gyalogságnál. Mint 14 éves gyermek-ifjú lépett be az enyedi főiskolából a hadseregbe. Később lándori birtokos, jogvégezett.” Bona Gábor szíves közlése szerint 1834–1893 között élt, s a 135. honvédszászlóaljban szolgált.

¹³ Asbóth Lajos (1803–1882), honvéd ezredes.

Tovább menve Világos felé, valami szőlők alatt egy a szőlő aljában levő csinos úrilakból az ablakon kiszólt valaki: – Tiszt urak! Állítsák meg a legénységet, s jöjjenek be az altisztekkel!

Úgy is tettünk, felhívására bementünk az altisztekkel együtt, cseberrel bort hozatott az épület ura, avval megkínált, mondván: – Igyanak barátim! Ki tudja, ki issza meg bora-imat, mert Görgei¹⁴ éppen most rakja le a fegyvert a muszkáknak.

Összenéztünk a váratlan hírre, hátunkat borzongás járta át. Mégis a szíveességből néhány pohár bort kihajtogatva csapatunkhoz siettünk, s folytattuk utunkat Világos felé.

Útközben többekkel találkoztunk, kik már menekültek a fegyverletétel elől, hogy legalább ne essenek fogságba, s meghallva tőlök a történeteket, mi is „Isten hozzád”-ot mondtunk a legénységnek, s ki merre lehetett, igyekezett menekülni.

Én Galambosival s néhány altiszttel a fegyverletétel helye felé ballagtunk, hol már megindult, folyt a menet nagy porban. A nagy zavarban találkoztunk több tisztekkel a mieink közül, kik lehangolva, elkeseredve beszéltek a dolgot, s nemsokára találkozom báró Kemény Györggyel, ki szeméivel keresett már engem.

Itt aztán megfogadtuk Rákósy őrmester¹⁵ szekere – mert miután felesége markotányosné volt, volt lova, szekere –, s hányan reáértünk, azt elfoglaltuk, s indultunk Nagyvárad felé.

Az én lovamon legényem ült, s jött utánunk. Egyszer csak azt mondja Juhász főhadnagy,¹⁶ hogy engedjem lovamra ülni, mert a nagy melegben összezsúfolva alkalmatlanul ül. Intek legényemnek, hogy adja át lovamat, s a legényt a saroglyába ültettem.

Nemsokára egy mellékúthoz érünk, s azt mondja Galambosi Rákósynak, hajtson ide jobbra, mert itt az országúton megfulladunk a nagy porban, ez is oda vezet ki. Így mi jobbra tértünk a mezei útra, Juhász főhadnagy pedig nem tudom, sietségből-e, vagy szándékosan, nem követett minket, amit későn vettem észre, s így ment el kedves drága lovammal együtt, hogy soha többet sem lovamat, sem a főhadnagyot ez életben nem láttam. Kevés pakkja, mi a szekeren maradt, maradt kárpótlásul nekem.

Amint tovább haladnánk egy falun keresztül, valami honvédek árultak vászonneműeket, cipőket, bakancsokat, melyek a Görgei táborából maradtak meg.¹⁷ Tovább menve egy községben megebédeltünk, s ott vásároltam egy hámos lovat 27 pengő forintot, amit a szekeresnek adtam, hogy legyen az övé, amiért engem, s testvéremet Kolozsvárra szállít. Aztán a lovat lógóba¹⁸ tettük.

Így érkeztünk aztán Nagyváradon túl egy faluba estére, hol azon éjszaka egy Pakular nevezetű oláhnál háltunk meg. Reggel ételt készítettünk feleségével, s mikor hozzá akartunk ülni, valaki az oláhot kihívja, s azt mondják neki künn, hogy takarítsa el házából a magyarokat, mert jönnek a muszkák, s ahol magyart találhatnak, felgyújtják a házat. Az oláh mondja nekem a dolgot, én kimegyek az utcára, hogy kapacitáljam a népet, kik oda csődültek, hogy ne tartsanak semmit, nem lesz baj. Mikor visszajöttem az udvarra, hát azalatt a szekeres a többiekkel elillantak, magukkal vive podgyászomat is, csak báró Kemény

¹⁴ Görgei Artúr (1818–1916), honvéd tábornok.

¹⁵ Nem sikerült azonosítani.

¹⁶ Nem sikerült azonosítani.

¹⁷ Talán Borosjenő, Arad vm., ma Ineu (R.). Innét fel kellett adnom az útvonal-rekonstrukció kísérletét, mivel Szalay csak elnagyolva ír mind a Nagyváradra, mind a hazafelé vezető útról.

¹⁸ Értsd: a szekér oldalához lazán odakötve.

György maradt hátra. Ekkor az oláhok felbátorodtak, s követelőleg léptek fel, hogy azonnal hagyjuk el a házat, s fenyegettek, hogy megvernek. Esmerve az oláh bátorságot, nem tágitottam, hanem parancsoltam a gazdának, hogy tegye az asztalra a reggelit, s menjen ki, mondja meg a népnek, hogy be ne merészeljen jönni valaki, mert azonnal keresztül-lövöm. Pisztolyaimat, s kardomat az asztalra tettem, hogy lehessek készen minden támadásra, s a reggelit elköltöttük. Mikor készen lettünk, egyik pisztolyomat én, és kardomat, másik pisztolyomat a bárónak kezébe adva kimentünk. De az oláhság utat nyitott, s békén távozhattunk. Így vihettem ki csak, hogy nem kellett reggeli nélkül elindulnunk.

Tovább mentünk hát Nagyvárad felé, ketten minden bántalom nélkül. Amint haladnánk, hát csak látjuk, hogy akik cserben hagytak útitársaim, nyargalnak vissza azon hírrel, hogy Nagyvárad tele van muszkákkal. Ekkor mondom: – Már mindegy, nincs több veszteni valónk, menjünk be Nagyváradra. Úgy is lett, mindnyájan szekérre ültünk, s így beérkeztünk a városba az Erdély felőli kapun. Amint bementünk, egy csomó muszkával találkoztunk, kik hüllérekedtek¹⁹ az utcán, s ránk ügyet sem vetettek. Itt aztán Galambosi utasítására egy jobb oldali utcába tértünk, hol legtöbbször zsidóság lakott, s egy vendéglőbe, hol egy özvegy zsidóné és három leánya lakott, behajtottunk.

Galambosinak ezen utasításával megmenekedtünk az Aradra való kísértetéstől. Őt magát többé nem láttuk, rokonai között eltűnt, s neki volt is oka magát elrejtetni, mert mint elszökött osztrák tisztet, bizonyosan kivégezték volna, ha kézre kerül, mert ő mint honvéd is foglyul esett volt az osztrákoknak, s onnan ismét hozzánk visszaszökött volt.

Azt a napot a vendéglőben töltöttük, s estefelé a vendéglő udvara végében levő patakon csolnakázó fiatalabbik 15 éves zsidó leánnyal kokettíroztunk,²⁰ csintalankodtunk. Másnap aztán bátrabbak lettünk, s felmentünk a piacra, s ott a »Naphoz« címzett vendéglőben mi is ettünk-ittunk, s senkinek semmi köze hozzánk nem volt, bár minden hely el volt özönölve, benn a vendéglőben, az udvaron és az utcán, merre csak jártunk, muszkákkal. Hallottuk, hogy a németek kérték Paskevics muszka főparancsnokot,²¹ hogy adjon át minket, de ő ezt megtagadta.

Egyik reggel kirukkolt a muszka katonaság Paskevics elébe a piacra, a gyalogság körben állva, imára lett vezényelve, mikor fővegeiket levették, s fél térdre bocsátkoztak, láttuk, hogy az egész rőt hajú, mint a róka. Akkor közel voltam a főparancsnokhoz, hol mellette volt egy fiatal – amint mondták, Konstantin nagyherceg volt.²² Előttök aztán elvonult a cserkesz lovasság²³ tisztelegve, mind szürke lovon ültek, s mind szép barna, fekete bajuszú legények voltak. Paskevics középtermetű, köpcös ember volt.

Amint a vendéglő udvarán néhányan állnánk, látjuk, hogy bejön egy szekér, kiszáll belőle egy nő, két fiú és egy leány, azt mondták róla, hogy Kossuthné, két fiával és leányával.²⁴

¹⁹ Értsd: dévajkodik, teszi-veszi magát.

²⁰ Értsd: kacérkodtunk, enyelegettünk

²¹ Paszkevics, Ivan Fjodorovics gróf (1782–1856), Varsó hercege, orosz tábornagy, főparancsnok.

²² Romanov, Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg (1827–1892).

²³ Kaukázusi származási hellyel négyszázadnyi könnyűlovasság vett részt az intervencióban. Hivatalos megnevezésük az orosz hadrendben kaukázusi muzulmán lovasezred, amely valójában hat századból állt.

²⁴ Kossuthné Meszlényi Terézia (1809–1865), Kossuth Ferenc (1841–1914), Kossuth Vilma (1843–1862), Kossuth Lajos Tivadar (1844–1918). Érdekesége ellenére a mozzanat nem valószínű.

Később Olasziba²⁵ mentünk szállásra, s éppen olyan helyre jutottunk, hol három gyászba öltözött nő volt, kérdeztük gyászuknak okát, mire azon felvilágosítást adták, hogy két fítestvérük a csatában hullott el, s édesanyjukat is nemrég vesztették el.

Itt egy estve kártyáztunk, s mintegy 11 óra tájt éjjel kopognak az ablakon, bebo-csáttatást kértek, be is eresztettük őket, kik hárman voltak a civil ruhában, de beszédjük-ből kivehettük, hogy tisztak voltak, s az üldöztetés elől menekülnek. Szénát kértek lovaik számára, amit kaptak, s a háziak által meg is lettek vendégelve. Egyik aztán kérdi, nincs-e valami nélkülözhető fehérneműnk, miután nekem volt – adtam két rendbeli változót. Pénzzel kínáltak, mit nem akarva elfogadni, egyik mondja: – Vegye csak el kérem, még jól foghat, míg Erdélybe visszaérkeznek! Aztán el is vettem – mennyit, nem emlékszem –, de bizony jól fogott, mert ezüst pénzzel fizettek, s már a Kossuth bankót nem használhat-tuk. Akkor éjjel aztán elmentek.

Egy alkalommal egy ernyős szekérrel találkozva, megismertem benne egykori pre-ceptoromat²⁶ Szász Károlyt,²⁷ csak nagyot sóhajtottam és tovább mentem.

Olasziban, hol szállva voltunk, a családnál volt egy könyvecske, tán »Arany trom-bita« című, abban jeles vezéreink arcképe volt látható magyarázatokkal, s némelynek tet-tei versben megörökítve.²⁸

Klapkáról²⁹ ez állott: »Klapka, kit megillet a tábori sapka« – folytatását nem tudom.

Bemről³⁰ ez állott: »Ha az Isten az erdélyi hegyeket mind egymásra rakná,/ S annak tetejébe Bemet állítaná,/ S a bombák mennykővét juttatná kezébe,/ Hogy addig lőttessen minden királyságot/ Míg kikiáltaná a köztársaságot./ S akkor sem lenne Bem táti nagyobb magánál/ Minden vezéreink vezércsillagánál« stb. nevezett könyvet nem láttam azolta többet.

Egy alkalommal Nagyváradon a vendéglő előtt állván 1/2 12 óra tájt látom, hogy egy magas rangú honvédtiszt tört a piacon keresztül (arany galléros), nem tudom, ki lehetett, elébe kerülök s tisztelgés után kértem tőle, nem tudja-e mi történt itt velünk? Foglyok vagyunk- e itt, vagy szabadok, minket itt nem von kérdőre senki, különben erdélyiek

²⁵ Váradolasi Nagyváradnak a Sebes-Körös jobb partján volt külvárosa, ma Olosig néven a város szer- ves része.

²⁶ Értsd: tanító, házitanító.

²⁷ Mivel a preceptorkodás kötelessége volt az enyedi „felsősöknek”: „...az olyan diákokat, akik „a tudo- mányok olcsó sáfárlására nem akarnának a főurak gyermekei mellé praceptorok menni, azzal akarja bünt- tetni, hogy ilyenek ne csak Enyedről, de a testvér kollégiumokból is kicsapattassanak.” Szemerjai Szász Károlyról (1829–1905.), id. Szász Károly (1798–1853) negyenyedi professzor (1848/49 államtükár) fiáról lehet szó. Elemi és gimnáziumi tanulmányait Nagyenyeden végezte, felsőfokú tanulmányait Kolozsvárott kezdte 1845-ben, 1848-ban matematika szaktanítói oklevelet kapott. A pesti egyetemen matematikát, a Hadi Főta- nodán hadtudományi előadásokat hallgatott. Amikor 1849-ben Debrecenbe került, a Vallás- és Közoktatás- ügyi Minisztérium fogalmazója lett. Ezt követően beállt a hadseregbe, ahol kezdetben káplár volt, később had- nagy rangot szerzett. A fegyverletétel után menekülteként bujdosott Tiszaroffon a Borbély családnál, majd Bején a Szentmiklóssy családnál nevelősködött. Pályája csúcán MTA tag, politikus, református püspök. <http://www.bethlengabor.ro/files/ertekeles/SzaszKaroly.pdf> (kivonatolva) Az idézet *Jakó – Juhász 1979.* tanul- mánykötetéből való, 24. o. – Köszönet Somogyi Grétának a forrásért.

²⁸ Sárosi Gyula (Lajos) (1816–1861), Ponyvára került Arany Trombita című verses, politikai pamflet jel- legű krónikája a szabadságharcról első kiadása 1849-ben jelent meg.

²⁹ Klapka György (1820–1892), honvéd tábornok.

³⁰ Bem, Józef Zachariasz (1794–1850), honvéd altábornagy.

vagyunk. Erre azt felelte, hogy mentől előbb tudósítani fog. Azután mindjárt megtudtam, hogy Görgeinek testvére,³¹ s éppen Görgeihez ment, ki akkor a vendéglő soron lakott.

Mi akkor a vendéglőbe mentünk, hol sok muszka tiszt volt, s elfoglaljuk azon asztalt, melynél eddig is szoktunk étkezni. Ezen asztalnál egy cserkesz tiszt is ült, kikkel jó viszonyban éltünk. Már javában étkeznénk, bejön egy schwalizer³² tiszt, körülnéz, szeme megakad rajtam, s engem jól szemügyre vesz. De észreveszi ezt az asztalunknál ülő cserkesz tiszt is, ki egy kissé be volt kapva, feláll, a tiszthez megy, csákóját leveszi, s újból a fejébe vágja, másodszor is, s harmadszor úgy vágta fejébe a csákót, hogy hanyatt esett. Felszuszpetelődik³³ onnan a schwalizer a muszka tisztnek nevetése között, s elmegy anélkül, hogy szólna valamit. Tudtam már, hogy baj lesz. S csakugyan, kevés idő múltán jön vissza erős patróval³⁴ be a vendéglőbe. Azt mi korán észre véve, a cserkesz tisztet egy szomszéd szobába bújattuk, s bészártuk, a schwalizer pedig, miután nem látta a vendéglőben, a patróval együtt visszavonult. Onnan aztán kieresztettük a cserkeszt, ki az asztalt borral rakatta aztán meg, s közénk elegyedve a muszka tisztnek is, együtt mulattunk, kocintottunk, lett olyan víg élet, hogy no! Különben mi sem maradtunk adósaik.

Ebéd után két órák dobolnak, s hirdetik, hogy minden honvéd tiszt, bizonyos szárláson jelenjen meg. Most gondoltuk: vajon mi lesz velünk? De mégis határoztunk, bármi történjék is, elmegyünk. Ott két muszka tiszt és két civil biztos fogadott, kikérdeztek nevünkről, rangünkről, s melyik csapatnál szolgáltunk. A kikérdezés után utasítottak, hogy mikor dobolni fognak, újból gyűljünk össze, s elbocsátottak.

Másnap reggel aztán doboltak, hogy gyűljünk össze Olasziba. Ott aztán muszka útlevelet kaptunk, minden hadnagy kapott 25 ezüst huszast, a nagyobb rangbeliek aránylag többet, ami ugyan jól fogott, mert a Kossuth-bankó már használhatatlan lett. De hogy ki kegyéből történt ezen lőhangozás,³⁵ nem tudtam meg, bizonyosan nem az osztrákok kegyéből.

Az útlevél így hangzik:

273. szám

Útlevél

Mely mellett a volt honvédseregénél mint hadnagy 135. zászlóaljnál szolgált Szalay Elek, miután magáról a köteles térítvényt kiadta, Alsó-Fehér megyébe Lándorba, mint állandó lakhelyére szabadon bocsáttatik és utasíttatik. Kelt Várad-Olasziban augusztus 24-én 1849. Bihar megyében

N. N. s. k. biztos

(alább)

Testvére /br. Kemény György/ 14 éves

pecsét

³¹ Görgei Ármin (1812–1877), honvéd alezredes.

³² Értsd: (osztrák) könnyűlovas.

³³ Értsd: felkászalódik, felcihelődik.

³⁴ Értsd: őrzéssel.

³⁵ Értsd: zsoldosztás.

Ezen útlevel eredetije az Ereklýmúzeumban van elhelyezve Kolozsvárott. Az útlevel külső felén muszka írás van: Dimitrevics (rangját nem olvashattam ki), s nagy muszka nyomtatott pecsét.

Nagyváradra a világosi fegyverletétel után két nappal érkeztem, s ott 10 napot töltöttem. Innen aztán az útlevel biztonsága alatt Kolozsvárra indultunk, addig csak egyetlen egyszer találkoztunk muszka katonasággal Csucsá³⁶ felé, kiknek útlevelemet felmutatva tovább bocsátottak.

Kolozsvárra érkezve ott már a hídfők sárga feketére voltak festetve. Tovább menve leghamarább barátaim közül Jenei Elekkel³⁷ találkoztunk, ki aztán figyelmeztetett, hogy le a piros sinórral, s uniformissal, mert itt már nem Magyarországon vagyunk. Így aztán siettem mentül előbb elérni Mámihoz, hol a szervezéskor ruháimat hagytam, hogy átöltözhessen. Meg is kaptam hiány nélkül otthagytott ruháimat, másfél évig őrizte a néni, Isten áldja meg poraiba is érte. Tehát civil lettem.

Legelső dolgom volt utánanézni báró Kemény Lőrinc³⁸ volt principálisom³⁹ után. Meg is találtam özv. Fikker Károlynénál, ki Hariból⁴⁰ menekült volt oda valami rongyos elnyútt ruhában, mit a mások szívességéből kaphatott. Ők Zsibón⁴¹ tették le a fegyvert, s míg Kolozsvárra értek, az úton grániczerekkel⁴² találkoztak, kik mindenökből kifosztottak valamennyi honvédet, kikkel találkoztak, s így csak ingben, lábravalóban mezítláb érkezett a báró is Kolozsvárra. Így bánt az Urban⁴³ népe a védtelenekkel, kik előtt azelőtt csak futni tudott.

Itt aztán kiöltöztettem a bárót minden gúnyával, s átmentünk Tordára,⁴⁴ de már kevesebben, mert Kolozsvárott sokan elmaradtak. Itt szerencsénkre találkoztunk Gyárfás Istvánnal, volt magyarbükkösi⁴⁵ gazdatisztel, ki családjával oda menekült volt, s ki szíves volt szállására befogadni néhány napig, míg más szállást kaptunk. De baj volt itt is, mert hármunknak, úgymint br. Kemény Lőrinc, br. Kemény György, s nekem összesen csak hat ezüst forintom volt, amiből egy kalap vásárlása után maradt 3 frt. 50 kr. De hogy ez is fogyatékn volt, eladtam egyik tiszti magyarkámat⁴⁶ 25 forinton, s még holmi apróságokat, hogy valahogy éldegeljünk, mert még hazamenni Lándorba veszélyes vállalat lett volna az oláhságon keresztül menni.

Egyik szombaton reggel, mikor heti vásár szokott lenni Tordán, jókor kimentem a piacra tudakozni, ha vidéki emberrel találkoznom, a vidéki állapotokról. Hát hallom

³⁶ Csucsá, Kolozs vm., ma Ciucea (R.).

³⁷ *Szilágyi* 1898. 443. o. Jenei Elek a 15. huszárezred őrmestere volt, később birtokos Asszonynépen (Alsó-Fehér vm.); *Bona* 1998. II. k. 133. o. főhadnagyként utal rá.

³⁸ *Szilágyi* 1898. 443. o. Szerinte báró Kemény Lőrinc tizedes volt a honvéd gyalogságnál. „A magánéletben intelligens és nemes szívű főúr.” *Bona* 1998. II. k. 199. o.; Báró Kemény Lőrinc (1827–1886) hadnagy, lándori birtokos, nőtlen.

³⁹ Értsd: feljebbvaló, előljáró.

⁴⁰ Hari, Alsó-Fehér vm., ma Heria (R.).

⁴¹ Zsibó, Közép-Szolnok vm., ma Jibou (R.). A zsibói fegyverletétel 1849. augusztus 25-26-án történt.

⁴² Értsd: román határőrök.

⁴³ Urban, Karl (1802–1877), ekkor cs. kir. ezredes. A cs. kir. 17. (második román) határőr gyalogezred parancsnoka.

⁴⁴ Torda, Torda vm., ma Turda (R.)

⁴⁵ Magyarbükkös, Alsó-Fehér vm., ma Bichiș (R.)

⁴⁶ Értsd: tiszti atilla.

»csá munyak«⁴⁷ mindjárt megismerem, hogy édesanyám béresének szava, volt örömm, s még nagyobb, hogy kérdezősködésemre mondja, hogy édesanyám báró Kemény Lászlóné⁴⁸ él, s szintén Dani és Ádám⁴⁹ fia is, kik otthon maradtak.

Anyám 40 véka búzát küldött, s két deberke⁵⁰ túrót eladásra, egyik deberkét megtartottuk a magunk számára, s az eladott búza árának egy részét. Így nyílt meg aztán megélhetésünk forrása. De szomorúak voltak azon hírek, hogy a lándori udvart az oláhok földig lerombolták, elvittek minden szarvasmarhát, lovakat, disznókat, egész nyáj juhok, a búza asztagot lecsépelelték, Cintosra a lagerbe⁵¹ vitték a búzát élelemnek. Anyámat, s két mostoha testvéremet egy zsellérjük Uomi a Märii (?)⁵² mentette meg az életnek, magához vivén őket, s onnan át Magyarbükösre az egészen magyar faluba, hol az udvari erdő-pászturnál lakoztak a forradalom lezajlásáig. Az említett lándori zsellér nem csak életüket mentette meg Anyáméknak, hanem amit lehetett, egyebeket is Bükösre szállított, amelyek aztán ott épségben megmaradtak.

Magyarbükösön nem lévén református pap akkor, a hívek felszólították az otthon maradt nagyobbik fiút, Dani bárót, hogy tartson könyörgéseket, s így volt papjok az azon pályára készületlen Dani báró, együtt imádkozva Istenhez, s együtt reménykedve a jobb jövő bekövetkezése felett.

Én Tordán még 1849 novemberében megnősültem, s így aztán magamhoz vettem Kemény Lőrinc és György bárókat, s együtt éltünk 1851. év tavaszáig. Jó, de itt sem lehettem egészen nyugodtan, mert itt is ellenségem akadt. Ugyanis a leányba, kit nőül vettem, szerelmes volt a szolgabíró fia, s abbeli bosszújában, hogy ideálja az én nőm lett, bepanaszolt, feljelentett, s így 1850 év tavaszán sorozásra hívtak be Kolozsvárra. Úgy-e nemes bosszú magyar embertől?

De ekkor is Isten megsegített. Mert amint Kolozsvárra értem, találkoztam egy huszár-társammal, ki már sejtette, hogy miért vagyok ott. Ő így fogad:

– Az Isten rendelte, hogy találkozzunk, a vizsgáló orvos segédje jó barátom, gyere hozzá, van-e pénzed?

Mondom: – Van néhány aranyam!

Így aztán elmentünk ketten az orvoshoz, hol beajánlva kérdi az orvos: – Volt-e tiszt? Mondom: – Nem! Ő azt mondja bizalmasan: – Tőlem ne titkolja! Mondom erre: – Voltam hát! Az orvos sajnálkozva mondja: – Akkor nem menthetem meg.

De – mondom – nem úgy vagyok feladva mint tiszt. Ő azt mondá: – Akkor aztán megmenthetem!

Így aztán az orvos egy suspensoriumot⁵³ alkalmazott, s avval a sorozó bizottság előtt megmenekedtem az ármánytól, mert az elbocsátó levélben, melyben alkalmatlanná lettem nyilvánítva, Urban volt aláírva, s így a későbbi még kétszeri elhívásom alkalmával elég volt igazolványom elémutatása.

⁴⁷ Értsd: állathajtószó, a. m. jobbra ’lovak... (monyas/többsben monyak = csödör/ök).

⁴⁸ Nagy 1860. VI. k. 176. o. – Özv. báró Kemény Lászlóné, Szalay Anna. Négy fia: Lőrinc, György, Dániel és Ferenc. *Kövári* 1854. 146. o.; *Szilágyi* 1898. III/1. V. fejezet 74. o. Özv. Keményné Amáliaként ismeri.

⁴⁹ Lásd az előző lábjegyzetet, Ádám tévedés lehet.

⁵⁰ Értsd: döbörke, döbönke, bödönke – hordó alakú kis faedény.

⁵¹ Cintos, Alsó-Fehér vm., ma Atintiş (R), a román felkelők táborának székhelye.

⁵² Értsd: Omul Mariei a. m. Mária embere/férje (?) Köszönet Somogyi Grétának a megfajtási kísérletért.

⁵³ Értsd: felmentvény.

1851-ben tavasszal én is Hariba költöztem, hol volt csekély birtokocskám, s az oláhok által lerombolt házam. Azolta itt éldegélek, fáradoztam, családot alkottam, de most már elbetegeskedve csak amint lehet, számlálgatom hátra levő napjaim, míg a hívó óra ütni fog.

Kelt Hariban 1893-ban

Atyám Szalay Elek leírása után átírtam, Szalay Pál”

BIBLIOGRÁFIA

- Bona* 1998. *Bona Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/48. évi szabadságharcban II. k. (H–Q)* Budapest, 1998.
- Bona* 1999. *Bona Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/48. évi szabadságharcban III. k. (R–Zs)* Budapest, 1999.
- Bona* 2008. *Bona Gábor: Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban I. k. (A–K)* Budapest, 2008.
- Jakó – Juhász* 1979. *Jakó Zsigmond – Juhász István: Nagyenyedi diákok 1662–1848.* Bukarest, 1979.
- Kövári* 1854. *Kövári László: Erdély nevezetesebb családai.* Kolozsvár, 1854.
- Lenkefi* 1993. *Lenkefi Ferenc: Szalay Elek visszaemlékezései 1848–49-re. Hadtörténelmi Közlemények, 106. (1993) 1. sz. 145–172. o.*
- Nagy* 1857–1868. *Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal 1–13. Pest, 1857–1868.*
- Szilágyi* 1898. *Szilágyi Farkas: Alsófehér vármegye monografiája. III/1. Alsófehér vármegye 1848–49-ben.* Nagyenyed, 1898.

Ferenc Lenkefi

THE “VETERAN” RETURNS HOME – THE END OF ELEK SZALAY’S REMINISCENCES

Abstract

Elek Szalay served as a Mátyás Huszár soldier, then as a Honvéd infantry second-lieutenant during the Hungarian War of Independence in 1848. The original version of the unfinished reminiscences he wrote about Józef Bem’s campaign in Transylvania was published in 1993. Fortunately, a slightly edited transcript of the whole reminiscences has also been found, written by Szalay’s son Pál in 1893. The hitherto missing final part contains only few references of actual historical value, but it provides interesting micro-historical data in connection with the period following the capitulation and with the short Russian occupation (which is described by Szalay as a disciplined and benign rule). The source also speaks about the adventurous homecoming of the protagonist, about his settling in bourgeois life and starting a family. Its inartificial style brings the period prior to 1851 close to the readers: the difficult times leading to consolidation, the conditions and the everyday life in Transylvania.

Ferenc Lenkefi

DER AUSGEDIENTE SOLDAT KEHRT HEIM – DER ABSCHLIESSENDE TEIL
DER ERINNERUNGEN VON ELEK SZALAY

Resümee

Die Veröffentlichung der unvollendet gebliebenen ursprünglichen Fassung der Erinnerungen von Elek Szalay, Matthias-Husar von 1848, später Honved-Infanterieleutnant, die den Feldzug von Bem in Siebenbürgen verfolgen, erfolgte im Jahr 1993. Dem Zufall ist es zu verdanken, dass eine teilweise redigierte vollständige Umschrift der im Jahr 1893 verfassten Erinnerungen zum Vorschein gekommen ist, die vom Sohn, Elek Pál Szalay, niedergeschrieben wurde. Der bisher fehlende Schlussteil enthält zwar nur wenige Verweise, die tatsächlich von historischem Wert sind, führt jedoch interessante, mikrohistorische Daten im Zusammenhang mit der Zeit nach der Waffenniederlegung, der kurzen russischen Besatzung, die auch aufgrund der Erfahrungen von Szalay diszipliniert und wohlgesonnen war, der abenteuerlichen Heimkehr des Protagonisten und dem Beginn seines bürgerlichen Lebens sowie seiner Familiengründung. Mit dem direkten Stil bringt die Publikation dem Leser die schwierige Herausbildung der Konsolidierung, die damaligen öffentlichen Zustände und den Alltag in Siebenbürgen näher.

Ferenc Lenkefi

LE RETOUR D'UN SOLDAT RÉFORMÉ – LA FIN DES MÉMOIRES D'ELEK SZALAY

Résumé

Publiée en 1993, la version originale des mémoires incomplets d'Elek Szalay, hussard Mathias de 1848, puis sous-lieutenant fantassin, relate les événements de la campagne de Transylvanie de Bem. Heureusement, la transcription complète légèrement remaniée, mise sur papier par le fils prénommé Pál de Szalay, des mémoires écrits en 1893 fut retrouvée. La fin qui manquait jusqu'à maintenant contient peu de références d'une réelle valeur historique, mais elle apporte des contributions micro-historiques intéressantes à la période qui a suivi la reddition, à la courte occupation russe qui, selon les expériences de Szalay, fut disciplinée et de bonne foi, au retour mouvementé du protagoniste à la vie civile et à la fondation de sa famille. Son style direct nous permet de prendre conscience des difficultés de la consolidation et du quotidien, ainsi que des conditions générales qui régnaient alors en Transylvanie.

Ференц Ленкефи

«ОТСТАВНОЙ СОЛДАТ» ВОЗВРАЩАЕТСЯ ДОМОЙ – КОНЕЦ ВОСПОМИНАНИЙ
ЭЛЕК САЛАИ

Резюме

Публикация оригинального варианта, незавершенных воспоминаний Матиаш-гусара кавалерии сорок-восьмого, затем рядового пехотинца, лейтенанта, сопровождающего до конца военный поход полковника Бем в Трансильвании Элек Салаи была осуществлена в 1993-ем году. Благодаря удаче нашлась полная, слегка отредактированная перепечатка воспоминаний в 1893-ом году, которую записал на бумагу сын Элек Салаи, по имени Пал. Окончание, которое отсутствовало до сих пор, содержит мало информации фактического исторического значения, но служит в качестве интересных микро-исторических дополнений о периоде наступившем после капитуляции, о короткой, по опытам Салаи дисциплинированной, благонамеренной российской оккупации, о приключительном возвращению домой главного героя, и об его уравниловке в гражданской жизни и после этого о создании им семьи. Своим непосредственным стилем он доносит близко к людям формирование тяжелой консолидации до самого 1851-ого года, состояние общественных дел и будней той эпохи Трансильвании.

MŰHELY

B. SZABÓ JÁNOS

ASZIMMETRIKUS HADVISELÉS* A XVI. SZÁZADBAN: A MAGYARORSZÁGI ÉS A NÉMETALFÖLDI HADSZÍNTÉR PÉLDÁJA

1620. november 7. – amikor a párhuzamosok Fehérhegy előtt találkoztak

1620. november 7-én éjszaka a csehországi protestánsok sorsát eldöntő fehérhegyi csata előestéjén Prága közelében Ruzyně falunál támadás érte a csehek oldalán harcoló erdélyi seregetestet. A katolikus szövetségesek ezt a vállalkozást a Franche Comte-ból származó Jean de Gauchier ezredes¹ vezetésével hajtották végre 500 muskétással, 600 lovas lövész vallonnal és lengyelországi kozákkal.²

A váratlan éjszakai rajtaütés igen eredményes volt: állítólag mintegy 200 erdélyi katonát levágtak, s jórészt az erdélyiek addig összegyűjtött zsákmányát is sikerült elragadniuk. Ezen kívül a csata előtt a katolikusok győzelmének komoly pszichológiai jelentősége is volt, hiszen a magyarok fellármázták az egész tábort.³

Az eset első látásra két okból is meglepőnek tűnik. Egyrészt mert Olivier Chaline kiváló könyvében korábban épp az erdélyieket festette le rettegett „vadászoknak”, akik gyermekkorunk regényeinek indiánjait megszegyenítő ügyességgel lepték meg a katolikus had elkőborló katonáit.⁴ Másrészt mert a magyar történeti szakirodalom szerint a kisháborúban való jeleskedés épp a magyarországi és erdélyi katonaság felülmúlhatatlan erénye lett volna, melyhez – mint az hazánkban „köztudomású” – a nyugat-európai katoná-

* A kora újkor kapcsán az „aszimmetrikus” jelző nem most bukkan fel elsőként a hazai hadtörténetírásban, hiszen Czigány István már korábban összekapcsolta ezt a kifejezést a XVII. századi kuruc háborúkkal (Czigány 2014.; Czigány 2016.), de mivel az aszimmetrikus hadviselésnek többféle értelmezési lehetősége van még a kortárs hadtudományi irodalomban is, ezért jeleznem kell, hogy ez esetben egy meglehetősen tág meghatározást tartottam szem előtt: „A katonai és a nemzetbiztonsági területeken értelmezve, az aszimmetria gyakorlatilag, a szembenálló féltől eltérő cselekvési változatokat (műveleteket), szervezeteket, és gondolkodási módot képvisel, abból a célból, hogy maximalizálja a saját előnyeit, és kiaknázza az ellenség gyengeségeit, valamint megragadja a kezdeményezést, vagy nagyobb cselekvési szabadságot nyerjen. Az aszimmetria lehet politikai-stratégiai, vagy katonai-stratégiai, illetve ezek kombinációja is.” Metz – Johnson 2008. 5–6. o., idézi: Krajncz 2008. 4. o. Erre a definícióra – és magára a definiálás jelentőségére is – egyik lektorom, Kelenik József hívta fel a figyelmem, melyet ez úton is köszönök neki. A téma egyéb összefüggéseit egy, a mai magyar hadtudomány és hadtörténetírás viszonyát tárgyaló későbbi írásomban kívánom feldolgozni.

¹ Jean de Gauchier-t 1000 fős vallon lovas regimentje élén még 1619-ben irányították át Habsburg Németalföldről a cseh lázadók elleni harcra. *Duerloo* 2016. 472. o.

² Chaline 1999. 92–93. o.

³ Chaline 1999. 96–97. o.

⁴ Chaline 1999. 82–83. o. Ezúttal azonban ők jártak pórul: bár a magyar szakirodalomban az előzmények „kissé elsikkadtak”, de a csata előtti időszakban az erdélyi segédcsapatok már nagymértékben demoralizálódtak a fizetatlenség miatt, így időnként még az örködésre sem tudták rávenni őket tisztjeik: Kornis Zsigmond levele Péchy Simonnak a jemmizti táborból, 1620. szeptember 19. MTA Kézirattára, Ms 425. II. k. fol. 1011–1012.

ság nem is értett igazán, s ezért is indulhatott be a XVII. század végétől a magyarországi huszárság páratlan karrierje Európában. Mint oly sok más meggyökeresedett történeti elképzelés, a valósággal összevetve ez sem állja meg teljesen a helyét,⁵ ezért érdemes egy közelebbi pillantást vetni a szembenálló felekre.

*Mi látszik Magyarországról nézve Németalföldből?
Minta ország(ok) minta hadseregeinek minta hadvezérei és minta katonái*

Németalföld úgy él mind a hazai, mind az európai történeti köztudatban, mint a XVI–XVII. századi európai hadviselés laboratóriuma, az ottani hadügy és az ott harcoló hadseregek pedig, mint az egész korszak abszolút mintaadói, legyen szó akár a hagyományos „csúcspontjáról” a protestáns Orániai Móric híre „reformjairól” és a Holland Köztársaság hadügyéről⁶, akár az újabban elhíresült kora újkori spanyol hadigépezetről, melynek csúcsát szintén az „*Ejército de Flandes*” képezte volna.⁷

A XVI. század végén Habsburg-színekben számos katona és tiszttel érkezett ebből a közezből a magyarországi hadszíntérre, akik közül ugyan hazánkban sokáig a Pápát török kézre játszani akaró fizetetlen vallon – azaz áruló „nyugati”(!) – zsoldosok voltak a leg híresebbek (vagy a le hírhedtebbek), de Kelenik József, Sahin-Tóth Péter, újabban pedig Bagi Zoltán munkái révén egyre kiegyensúlyozottabb, világosabb képpel rendelkezünk e katonák valós szerepéről és teljesítményéről az Oszmán Birodalom elleni harc élvonalában.⁸

Az uralkodó gondolkodásmód ebben a diskurzusban is a „nyugat-keleti” irányú mintaadás, legyen szó a kézi lőfegyverek, a petárda, vagy a tábori erődítések használatáról.⁹ A kézi lőfegyvereknek a lotaringiai és vallon katonaságra jellemző tömeges használata¹⁰ például a tizenöt éves háború vége felé közeledve a drága németalföldi toborzású egységek mellé felállított, hasonló fegyverzetű magyarországi hajdúk regularizált gyalogos és lovas alakulatai – vagy a végváriak – esetében is elsősorban a mintakövetés kontextusban merült fel.¹¹

Akár a hagyományos európai hadtörténeti szakirodalom felől vizsgáljuk tehát a témát – például a legendássá vált Orániai taktikai reformok esetét – akár hazai szempontból –

⁵ B. Szabó 2014. 885–888. o.

⁶ Roberts 1995. 13–35. o.; Rothenberg 2005. 37–40. o.; Parker 2007. 33–42. o.

⁷ Parker 1972.

⁸ Fethrentheil-Gruppenberg 1937.; Sahin-Tóth 1999.; Sahin-Tóth 2004a.; Sahin-Tóth 2004b.; Sahin-Tóth 2006.; Bagi 2011. 48–50. o.; Bagi 2013a.; Bagi 2013b.; Bagi 2015a.; Bagi 2015b.; Bagi 2016a.; Bagi 2016b.; Bagi 2016c. A nem spanyol származású főtisztek spanyol szolgálatból való távozásának hátteréhez: León 2009. 100–101. o.

⁹ Istvánffy szerint Esztergom 1594. évi ostrománál Mansfeld emeltetett az ostromlók számára olyan tábori erődítéseket, amelyekből egyrészt meg tudták akadályozni, hogy utánpótlást juttassanak az ostromlott várba, másrészt dacolni tudtak az oszmánok felmentő kísérleteivel. Istvánffy 2009. 197–198. o. – A petárda használata a szabályos ostrom kiváltásának módjaként Tata esetében: Tóth 1998. 32. o.; Kelenik 1998. 50–55. o. Győr esetében: Pálffy 1998. 221–222. o.

¹⁰ A gyalogságnál: Kelenik 1991b. 5–6. o. A lovas lövészeknél és a dragonyosoknál: Kelenik 1991a. 102., 113–114. o. Már az 1570-es évektől voltak sárga és vörös kabátos lovas lövészek Felső-Magyarországon. Kelenik 1991a. 101. o.) Pierre Lescapier 1574. évi erdélyi utazásáról készített feljegyzései alapján pedig azt is tudjuk, hogy a Kassa környéki fálvakba telepített „sárga zubbonyosok százada franciákból és olaszokból áll.” Lescapier 1982. 96. o.

¹¹ Nagy 1983. 64., 148–157. o.; Kelenik 1991b. 29–39. o.; Bagi 2011. 51–56. o.

melyben az 1989-es rendszerváltás után bekövetkezett a nyugatos fordulat visszatérést jelentett a nyugati minták iránti kétszáz éves tisztelet hagyományához –, kritikussabb áttekintésre csak ritkábban kerül sor.¹²

Holott érdemes felfigyelni arra a tényre, hogy az Orániaiak oly sokat emlegetett és dicsért taktikai reformjai – miként is lehet állítólag minden addiginál hatékonyabban harcolni nyílt csatában az állítólag ósdi, elavult taktikával harcoló, de mégis rettegett Habsburg-hadseregek ellen – igazából mindössze egyetlen alkalommal kerültek kipróbálásra, az 1600. évi niewpoort-i csatában és ezután a hollandok soha többé nem kísérthették ilyen módon a jó szerencséjüket!¹³

Ráadásul mindez egy olyan, ellenséges területre vezetett hadjárat részeként esett meg, amelyet eme mintahadsereg tisztikara igen komoly megfontolásokból eleve ellenzett. Nem is véletlenül: a győztes csata után maga a hadjárat ugyanis logisztikai okokból majdnem a triumfáló holland hadsereg pusztulásával végződött – úgy kellett az éhező szárazföldi erőket a tengerpartról kimenteni a holland flottának –, míg a vesztes spanyol had, mely a kudarc után ugyan teljes poggyászát elvesztette, de rendezetten vonult el a harctérről, a saját területén maradva nem küzdött hasonló problémákkal.¹⁴ Azaz még Európa egyik legerősebb gazdasági nagyhatalma, Hollandia esetében is kiviláglik, hogy hadserege akciórádiusza lényegében egybeesett az új állam formálódó, nem különösebben tágas határaival. A nagy folyók és csatornák szövedékes hálózatával körülvett *Vesting Holland*-tól pedig még egy alig tizenkét-tizenháromezer fős sereg sem távolodhatott el büntetlenül.¹⁵

Ehhez képest kétség kívül igen imponáló a spanyol Habsburgok sok évtizedes logisztikai teljesítménye – még ha a háború megnyerése végső soron nem is sikerült nekik. Az ő oldalukon ugyanis az újabb és újabb államcsődök és sorozatos zsoldos lázadások paralizálták újra és újra a hadseregeiket és tették semmivé a korábban már elért eredményeket.¹⁶ Sajnálatos módon ezek a jelenségek a Magyarországon küzdő Habsburg hadakban sem voltak ismeretlenek, s az újra és újra jelentkező pénzhiány itt is katasztrofális következményekhez vezetett –, de azt is látnunk kell, hogy a holland „mércehez” képest a magyarországi hadszíntéren is nagyszabású hadműveletekre voltak képesek.¹⁷

A nyílt összecsapások megritkulásával a németalföldi hadszíntéren egyre inkább az ostromműveletek domináltak, s e téren mindkét fél nagy egyéniségeket vallhatott a magáénak. Habsburg oldalon Alessandro Farnese, Párma hercege, vagy Ambrogio Spinola, az egykori genovai bankár¹⁸ épp úgy, mint a hollandok legendás vezére, Nassaui Móric¹⁹ kiváló ostrom specialistának számít a köztudatban. Móric herceg esetében ugyan kissé

¹² A jelenségről: B. Szabó 2015.

¹³ Az elvileg hasonló módon kiképzett és szervezett protestáns hadak pedig sorozatos kudarckokat vallottak nem csak a spanyol király, hanem a katolikus Liga hadaival szemben is a harmincéves háború első felében. Parrot 1995. 230–234. o.

¹⁴ Puype 1997. 69–112. o.; Parker 2007. 347–358. o.

¹⁵ A következő, még nagyobb szabású kísérlet 1602-ben, hogy a holland szárazföldi erők kétszer ennyi emberrel betörjenek a déli tartományokba, lényegében ismét kudarccal végződött: Nimwegen 2010. 180–183. o.

¹⁶ Parker 1972. 185–206., 290–291. o.

¹⁷ Szántó 1985. 239–243. o.; Korpás 2005. A Bocskai-felkelés sikerének hátteréhez: Kelenik 2010.; Korpás – B. Szabó 2017. 91–93. o.

¹⁸ Losada Málvarez 2007.

¹⁹ Nimwegen 1997.

megetévesztően hathat a nem kevésbé hagiografikus kortárs életrajzok adatainak kritikátlan ismételtetése a mai kutatók esetében, akik az ostromművészet jelentőségét szeretik illusztrálni a kor hadviselésében az ő teljesítményével.²⁰

1589 és 1609 között ugyanis a holland sereg 29 különféle erősséget foglalt el a herceg vezetésével. Ezek között azonban szép számmal akadt olyan, amelyet csupán 150-200 fő védett, de olyan is, amit csupán 50! Valójában számos esetben nem is került sor tényleges, módszeres ostromra: 1591-ben Zuphtent 530 fős őrsége háromnap, Deventert 1080 fős őrsége hét napi „ostrom” után adta át – az első erősségre elég volt háromszor tüzelni, a védők máris a megadásról kezdtek tárgyalni. Ugyanakkor Groningen tervezett hasonló „meglepése” már nem sikerült, s mivel a városba spanyol erősítés érkezett, így tényleges ostromával a hollandok már meg sem próbálkoztak. Ezután azonban Delfzijl 230 védője ellenállás nélkül megadta magát, s Hulstot is ágyúlövés nélkül adta át 260 fős őrsége Móric hercegnek. Végül az 1591-es holland offenzívát a kulcsfontosságú Nijmegen öt napos sikeres „ostroma” koronázta meg.²¹ Nyilvánvaló, hogy az ilyen léptékű hadműveleteknek a magyarországi hadszíntér esetében fele olyan jó „sajtója” sincs a mai Európában, mint a híressé vált holland hadvezér sikereinek,²² melyeket többnyire a spanyol főerők távollétében, a belső vonal előnyeit korlátlanul kihasználva, mindenkor lokális túlerő birtokában ért el.²³

Németalföldön nem csak az erődítések sokasága, de a speciális természeti viszonyok, a viszonylag szűk és vizenyős térségek sem kedveztek túlságosan a lovasság alkalmazásának,²⁴ így nincs mit csodálkozni azon, hogy úgy tűnik, mintha mind a hollandok, mind a spanyolok lovassága időlegesen „visszafelődött” volna egymás ellen vívott harcok során. Ám a spanyoloknál ez mindenképpen csak időleges fejlemény volt – a Németalföldről Franciaország ellen vívott háború hamarosan ismét megkövetelte lovasságuk intenzív fejlesztését. A spanyol hadsereg németalföldi lovasságát a XVII. század közepén Közép-Európából német, magyar és horvát egységekkel töltötték fel.²⁵ Így az 1640-es évek ele-

²⁰ A herceg 37 évig tartó katonai pályafutása során 38 várost és 40 erősséget foglalt el: *Nimwegen* 1997. 113. o.

²¹ A főbb németalföldi ostromok paraméterei az ostromnapok számával és a garnizonok létszámával együtt: *Nimwegen* 2010. 528. o. Az 1588 és 1598 között zajló, kulcsfontosságú németalföldi események részletes és alapos XIX. századi holland feldolgozásának már a XX. század elején megjelent a magyar fordítása, így egy magyar kutató abban a kényelmes helyzetben van, hogy az anyanyelvén viszonylag könnyűszerrel tájékozódhat Hollandia túlélésének és megszilárdulásának időszakáról Robert Fruin munkájából. Az 1591-es hadjárat leírása: *Fruin* 1916. 135–143. o.

²² Még a tizenöt éves háború esetében is csak a XVI. század egyik legnagyobb európai csatája, az 1596. évi mezőkeresztesi csata éri el még manapság is egy külföldi kutató ingerküszöbét, a többi esemény egyszerűen homályosnak és zavarosnak tűnik. Lásd pl.: *Cuerva* 2016. 566–567. o.

²³ *Kingra* 1993. 437–438. o. Érdemes ezzel összevetni, hogy Magyarországon 1540 és 1568 között az Oszmán–Habsburg és Szapolyai–Habsburg relációban több mint száz különféle hasonló nagyságrendű ostromműveletre került sor: *B. Szabó* 2013. 971–972. o. Valójában az erőviszonyok miatt a 1590-es évek elejéig Németalföldön inkább csak a Habsburgok hadserege és tisztikara szerezhetett komolyabb tapasztalatokat jelentős erődítmények ostromában, amit azután a magyarországi hadszíntéren a török ellenében jól tudtak később kamatoztatni. *Duffy* 1979. 73–80. o.

²⁴ *Duffy* 1979. 58–61. o.

²⁵ *León* 2009. 92–93. o.; *Stradling* 1994a.; *Stradling* 1994b. 260–262. o. A németalföldi spanyol lovasság fejlesztéséről lásd még: *B. Szabó János*: Zrínyi Miklós hírneve és az európai lovas hadviselés 17. század közepi reneszánsza. Kézirat. Az 1630-as évek spanyol katonafogadásairól Magyarországon: *Monostori Tibor*: Diego Saavedra Fajardo és a Habsburg-egység (1633–1646). PhD-dolgozat, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2011. 130. o. A spanyolok már 1582-ben tervezték a magyarországi lovasság felfoga-

jén a Németalföldre benyomuló francia hadsereg katonáira a tartomány déli területein már a gerilla háború mesterei, az „erdei horvátoknak” nevezett horvát és magyar lovasok vadásztak.²⁶

A lovasság szerepének leértékelődése pedig a hollandok esetében is inkább relatív fejlemény volt: a lovasságot a térségben hagyományosan a dél-németalföldi tartományok adták, északon ilyesféle katonasága eleve nem nagyon állt rendelkezésre. 1597-ben Turnhoutnál azonban mégis épp egy tipikus lovassági rajtaütés révén szerezték meg első jelentős nyíltszíni győzelmüket. Miután megfutamították a spanyol lovasságot, a spanyol hadoszlop gyalogos katonáit olyannyira váratlanul érte a holland lovasság rohama, hogy még arra sem maradt idejük, hogy leeresztett pikákkal védekezni próbáljanak.²⁷ A közismert hadtörténeti teóriák szerint nem pont ezt várnánk sem a hollandoktól, sem a spanyoloktól – pedig ami történt, és ahogy történt, valójában Németalföldön is logikusan következett az előzményekből és az adottságokból.

Hasonló stratégiai kihívások – hasonló válaszok?

Paradox módon az 1567-ben kezdődő katolikus és Habsburg-ellenes németalföldi mozgalom vezetői meglepően hasonló stratégiai kihívásokkal szembesültek a felkelés kirobbanásakor, majd a protestáns rendek által irányított tartományok szabadságharca során, mint az osztrák Habsburg kormányzat és a magyar rendek Magyarországon az Oszmán Birodalom elleni küzdelemben. A szerepeket nyilvánvaló módon mindkét hadszíntéren az erőviszonyok írták a feleknek.

Németalföldön ugyan a Habsburg kormányzatnak kezdetben gyakorlatilag nem volt számottevő fegyveres ereje a térségben²⁸ – hiszen a lojális tartományok mindaddig éppenséggel maguk, vagy alkalmanként időszakos zsoldosok felfogadásával gondoskodtak a védelmükről háború esetén²⁹ –, de miután II. Fülöp a politikai engedmények helyett a fegyveres megoldást választotta, s a Németalföldre küldte Don Fernando Álvarez de Toledo, Alba hercegét, hogy kemény kézzel fojtsa el a lázongásokat. Hamarosan az egekbe szökött a korona fegyveresinek létszáma: II. Fülöp németalföldi serege 1574-ben már 86 000 főt számlált, s később sem csökkent hosszú ideig 60 000 fő alá.³⁰

A korabeli keresztény Európa legnagyobb állandó hadserege jött tehát ekkor és itt létre, mellyel szemtől szemben vajmi kevés esélye volt a németalföldi rendek felkelőinek és német vagy angol és francia zsoldosainak: az 1567 és 1590 között kilenc összecsapásból nem kevesebb, mint nyolc alkalommal mértek vereséget rájuk a spanyol király kato-

dását a Németalföldi hadszíntérre. San Clemente bécsi spanyol követ levele Alessandro Farnesehez, Párma hercegéhez, 1582. június 2. Lelőhelye: *Óváry Lipót: A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának oklevélmásolatai.* 2. füzet. A mohácsi vész utáni korszakból származó s a XVI. század végéig terjedő oklevelek kivonatai. Budapest, 1894. 204. o. Az adatra Farkas Péter hívta fel a figyelmemet, melyet ez úton is köszönök.

²⁶ *Nimwegen*, 2010. 147. o.

²⁷ *Nimwegen* 2010. 164–165. o.

²⁸ A déli határokat védő „végvárac” mintegy 3200 főnyi őrsége kivételével. *Parker* 1972. 25. o.

²⁹ *Tracy* 2002. 187. o.

³⁰ *Parker* 1972. 271. o. Ennek az óriási erőnek azonban csak kevesebb, mint egy tized része volt az a spanyol hadsereg, amit Alba herceg magával hozott Itáliából, a többi részét később már helyben állították fel. *Kor-pás – B. Szabó* 2017. 102–105. o.

nái!³¹ Ahogyan 1526 és 1552 között megnyertek az oszmánok is minden számottevő mezei összecsapást a keresztény hatalmak csapatai ellen Magyarországon.

A németalföldi felkelés egyetlen reális mentsvára így a megerősített helyekre való visszahúzóds és azok bármilyen áron – akár az utolsó emberig – történő védelme lehetett, mert azok módszeres ostroma még a hatalmas erőforrásokkal rendelkező Habsburgok számára is komoly megerhelést jelentett mind emberi, mind anyagi erőforrásaik tekintetében.³² Ez még akkor is így volt, ha a pacifikálandó Észak-Németalföld addig nem tartozott a legjobban megerősített térségek közé – hiszen a Habsburgok módszeres erődítési programja elsősorban a francia támadások kivédését célozta a déli határvidéken.³³ Mégis okkal írta 1574-ben Don Luis de Requesens, németalföld Habsburg kormányzója, hogy „Nem lenne rá sem idő, sem a világ minden pénze elegendő, hogy erővel bevegjük azt a huszonnégy várost, amely fellázadt Németalföldön, ha olyan sok időnkbe telik bevenni őket, mint amennyi időt korábban elpocsékolunk hasonló városok bevételére”.³⁴ Nem véletlenül választotta tehát ezt a megoldást évtizedekkel korábban az ausztriai Habsburg kormányzat is az oszmánok feltartóztatására Magyarországon – s változtatta néhány évtized alatt a Magyar Királyság belső területeit Európa legjobban megerősített térségeinek egyikévé.³⁵

Ám II. Fülöp hadvezérei óriási erőfölényük birtokában képesek voltak felvállalni az ország „elárasztásának” stratégiáját – amit manapság a hadviselés „spanyol iskolájának” neveztek el.³⁶ A küzdelem első évtizedeiben a németalföldi konfliktus még sokkal inkább hasonlított mai világunk harmadik világbeli aszimmetrikus fegyveres küzdelmeire, mint a kor oly sokszor emlegetett „klasszikus” európai háborúira – hiszen kezdetben itt is egy nehezen körvonalazódó csoport választotta a fegyveres ellenállást, amely külhatalmak támogatásával is csak fokozatosan jutott el egy új, önálló állami entitás létrehozásáig, a mozgalom eredeti területének kisebbik részét birtokolva csupán.³⁷

Bár utólag a többnyelvű, középkori hagyományait tekintve igencsak tagolt területen folyó küzdelem, amely a függetlenségét kivívó csoport emlékezetében a harcban születő holland nemzet függetlenségi háborújává nemesült, a kormányzat katolicizmusa és a felkelők protestantizmusa miatt sok szempontból nyugodtan vallásháborúnak is tekinthető, de mindenképpen magán viselte a polgárháború ismérveit is, amelyben egy-egy város,

³¹ *Geoffrey Parker* recenziója *Erik Swart*: *Krijgsvolk: Militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger, 1568–1590*. Amsterdam, 2006. című könyvéről. *The Journal of Military History*, 71. (2007) 1226. o.

³² A spanyolok 1572 és 1576 közötti erőfeszítéseiről és nehézségeiről: *Duffy* 1979. 70–73. o. *Werner Hahlweg* szerint a holland nép ekkor egyenesen „totale Wiederstandskrieg”-et vívott a spanyol királlyal. *Hahlweg* 1987. 19. o. A terror történelmi és politikai szerepéről a németalföldi konfliktusban: *Waxman* 1997.

³³ *Parker* 2005. 75. o. Vö.: *Bragard* 2016.

³⁴ Idézi: *Parker* 2005. 77–78. o.

³⁵ *Pálffy* 2012. Vö.: „...on must not generalize from the conditions of warfare in the Netherlands or in Hungary or Lombardy, the areas where the bastions lay thick, to other theatres with more room for manoeuvre.” *Parker* 1972. 20. o. (Kiemelés: tőlem.) Lásd továbbá: *Parker* 2005 84. o.

³⁶ *Adams* 1995. 262–264. o.

³⁷ A szuverén holland állam megteremtése felé tett lépéseket (1579: Utrechti Unió, 1581: II. Fülöp trónfosztása, 1588: Republik der Zeven Verenigde Nederlanden) azonban így is csak az 1609-ben megkötött fegyverszünettel ismerte el III. Fülöp spanyol király. A teljes értékű spanyol elismerést csak az 1648. évi münsteri spanyol–holland békeszerződés hozta el Hollandia számára.

vagy régió nem feltétlenül lakói meggyőződése miatt választotta a felkelők, vagy a spanyolok táborát, hanem mert szomszédos régi riválisa az ellenfélhez csatlakozott.³⁸

Minden bizonnyal érdemes lenne ezért nagyobb figyelmet szentelni Geoffrey Parker mára már klasszikus könyvének bevezető fejezetében a németalföldi háború korszakhatáiról és azokon belül a hadviselés gyökeresen eltérő jellegéről írt fejtegetéseknek.³⁹ Habár Parker mindig is kiemelte a spanyol szolgálatban álló, kis létszámú hispániai *jinete* és albán eredetű *stradiota* könnyűlovasság és a német lövész könnyűlovasság, az *arcabuceros a caballo* hatékonyságát, mind mezei ütközetekben (például Gemboloux-nál, 1578-ban), mind a vidéki „csendőrségi” szerepkörben,⁴⁰ szerinte a nyolcvanéves németalföldi háború elsősorban a gyalogság párviadala volt, hisz mindkét oldalon gyalogság viselte a harc fő súlyát. A gyalogság ostromolta és védte a városokat, és a városokat, mezővárosokat, falukat és kis erősségeket is mind-mind gyalogos helyőrségek védték – elsősorban a váratlan rajtaütésektől: 1639-ben nem véletlenül volt 208 állandó helyőrsége a flandriai spanyol seregnek. A spanyol főparancsnok, Alessandro Farnese ugyanis már az 1580-as években rájött, hogy a stratégiai pontok megszállásával, kisebb garnizonokkal kontrollálhatja a vidék feletti uralmat, s blokádot alá tudja venni akár a nagyvárosokat is.⁴¹

Habár a hadtörténészek hagyományosan hajlanak rá, hogy csupán a fő katonai műveletekre redukálják figyelmüket, valójában ezek csupán a jéghegy csúcsát jelentették a korszak háborús hétköznapjaiban. Az 1590-es évekig a nagy seregtestek műveletei „közben” valójában sokkal inkább a kis egységek harca jellemezte a hadszínteret, mozgó, töredezett, láthatatlan „frontvonalakkal”, gyakori fásztó portyákkal és rajtaütésekkel. Az egész sokkal jobban hasonlított koordinálatlan kisháborús összecsapások sorozatára, mint a tankönyvekből oly jól ismert „nagy háborúra”. A németalföldi háború első fele Parkert egyenesen a második világháború orosz frontjának 1941 és 1943 közötti téli állapotaira emlékeztette a helyzet, amikor a megszállt városokon és falvakon kívül nem volt biztos pont, nem volt biztonságos háttér, mivel a szembenálló felek kisebb különítményei folyamatosan egymás hátában manővereztek.

Ez a helyi „kutyaharc” azonban az ő szemében a hadviselésnek egy igen fásztó és intenzív formája, amelyben a sikerhez a résztvevő csapatok szokatlanul nagy kitartására és tapasztalatára volt szükség. A tömeges manőverekkel és a nagy nyílt csatákkal ellentétben ebben olyan kvalitásokra volt szükség, mint független szellemiség, vagy a fegyverek gyors és biztos használata.⁴²

³⁸ A németalföldi felkelés háttéréről és kezdeteiről: *Darby* 2001. A hagyományos magyarországi protestáns szimpátia jegyében, de osztályharcos marxista megközelítésben: *Wittman* 1965. 63–137. o.; *Wittman* 1969. A Magyarországon kevésbé ismert belga álláspontokról: *Van der Essen* 1943.; *De Groof* 1993.

³⁹ *Parker* 1972. 11–14. o.

⁴⁰ „... a spanyol lovasság épp oly félelmetes és csodált volt, mint a terciók.” *Parker* 1995. 39. o.; *León* 2009. 92–93. o.

⁴¹ *Duffy* 1979. 73–74. o. A számos helyőrséget egyfelől a totális katonai megszállás biztos jeleként – másfelől azonban a koronához lojális katolikus lakosság védelme szempontjából is szemlélhetjük. Vö.: *Parker* 1988. 40. o., 87. j.

⁴² „*A zászlóalj a csatában*” című rövid írásában Clausewitz a kisháborúk során jelentkező gyakorlati problémákat vizsgálta meg. A kisháborúkban érdekes jelenség, hogy a reguláris csapatok egyébként merész és bátor katonái sokkal jobban félnek az aktuális veszélyektől, mint ha egy hagyományos háborúban harcolnának. A vállalkozó szellemű huszárok vagy lövészek viszont – akiknek rengeteg tapasztalatuk van a különböző jellegű küldetések végrehajtásából – a kisháború során sokkal nyugodtabbak és összszedetebbek, mint a sorgyalogság katonái. Clausewitz ennek okát a könnyűcsapatok jellegzetes karakterével magyarázta: az itt

Természetesen a XVI. századi parancsnokok is érzékelték az eltérő szükségleteket, és nagy egyetértés mutatkozott abban, hogy nagyon nehéz megfelelő csapatot találni, amely gyakorlott a portyázásban és rajtaütésekben. Ehhez tehát igazi tapasztalt, veterán „öregkatonákra” volt szükség. Ebben a szellemben működött a németalföldi spanyol sereg első – a különféle nézőpontok szerint hírhedt vagy legendás – parancsnoka, Alba hercege is, aki hitt benne, hogy az efféle kis háborúban csak gyakorlott veteránokkal lehet győzedelmeskedni, míg szerinte nyílt csatát szinte bármilyen csapatokkal meg lehet vívni.

Ilyen célokra a spanyol parancsnokok különféle nációkból származó – praktikusán különféle skillekkel rendelkező – katonákat válogattak össze. Így például a hadseregben kisebbségben lévő spanyol gyalogosok különösen vonzódtak a pikák használatához, míg a helyi „bennszülött” erők inkább a lőfegyvereket preferálták.⁴³ Ennek nyomai világosan felfedezhetőek a tizenöt éves háborúban harcba vetett vallon alakulatok fegyverzetén is.⁴⁴

A nagy létszámú adminisztratív egységekből kikülönített, kisebb létszámú, mozgékony, ideiglenes *escuadronok*ba szervezett katonák már kifejezetten alkalmasak voltak az „irreguláris” portyázó hadviselésre is. Így a téves – ám de hazánkban is mély gyökereket vert – hagyományos hadtörténeti hiedelmekkel ellentétben a Habsburg hadakat nem pusztán ormótlan tömegekként lehetett harcba vetni – a németalföldi hadszíntéren iskolázódott Giorgo Basta mozgékony lövészkülönítményei például a magyarországi hadszíntéren is feltűntek.⁴⁵

A reguláris holland és spanyol királyi katonaság mellett szép számmal vettek részt a harcokban irreguláris helyi erők – a magyar hajdúkhoz hasonló szerepet játszó – *vrijbuiter*-ek is, akik szükség és lehetőség szerint cserélgették gazdáikat a harc során. Ők portyáik során előszeretettel hatoltak be mélyen az aktuális ellenség területére – melyet azután gyújtogatva, fosztogatva, gyilkolva, pusztítottak –, nem feledkezve meg a foglyok és a zsákmány begyűjtéséről sem. 1572 és 1590 között így megszámlálhatatlanul sok kis civil közösség vált katonai célponttá a térségben.⁴⁶

Természetesen a közismert spanyol szóval gerilla hadviselésnek nevezett jelenségkör tapasztalata nyomot hagyott a küzdő feleken: az ilyen fajta hadakozásban való részvétel egyáltalán nem állt távol sem a felkelő németalföldiektől, sem pedig a velük szemben álló

harcolók képesek okosan váltani a nagy merészség és az óvatos figyelem között, és tudják kezelni a háborúban jelentkező félelmet is. Az itt leírt egyéni kezdeményezőkézség később a felkelők egyik fontos tulajdonságaként jelenik majd meg fő művében. A félelem minden harcoló emberben jelentkezik, ám azt a reguláris erőknél valaki mindig elnyomja, a könnyűcsapatoknál viszont a természetes ösztön tanítja meg erre a katonát. A reguláris háborúban és a kisháborúban is fontos szerep hárul a katona egyéni okosságára és merészségére, de az utóbbiban ennek sokkal nagyobb a jelentősége.” *Forgács* 2016. 45–46. o.

⁴³ *León* 2009. 103–104. o.

⁴⁴ *Kelenik* 1991b. 5–6. o.

⁴⁵ *Négyesi* 2004. 1289–1293. o. Basta nyomán később Wallenstein is az 1000 fős zászlóaljakat részesítette előnyben tényleges taktika egységként. *Guthrie* 2003. 17. o.

⁴⁶ Mindennek ismeretében talán mégsem annyira „lesajnáló” Parker hangütése a magyarországi hadszínteret illetően – még ha a tizenöt éves háborúról szemmel láthatóan „meg is „feledkezett” 1988-as könyvében –, mint amennyire az első olvasásra Kelenik Józsefnek tűnhetett 1990 táján. *Kelenik* 1990. 86. o. Parker szerint „Magyarországon az 1560-tól számított évszázad során egyes egészen különös, sajátágos határháború alakult ki, melynek során a fő célokat nem a csaták megvívása, vagy a várharcok jelentették, hanem a marhák elhajtása és a fogolyszerzés.” *Parker* 1988. 35–37. o. Tehát, ebben a hosszú, többnyire „békeidőszakban” szinte pontosan az történt, ami szerinte Németalföldön is évtizedeken át zajlott.

Habsburg hadsereg különféle nációkhoz tartozó tisztjeitől és katonáitól.⁴⁷ S az ilyenfajta tudásnak pedig – akárcsak a francia vallásháborúk szintén „rendhagyó” tapasztalatainak⁴⁸ – nagyon is jó hasznát lehetett venni a tizenöt éves háború magyarországi hadszínterein az oszmánok ellenében is.⁴⁹

A kaotikus állapotok letisztulása után lassanként a holland hadműveletek jellege is megváltozott: ekkor már a Schelde és a Rajna közti térség megtisztítása volt a fő cél a Habsburg-hatalom zárványaitól. A spanyolok franciaországi lekötöttsége miatt, Alessandro Farnese főserégének távollétében ezt a feladatot Orániai Móric képes volt teljesíteni. A hollandok módszeresen, lépésről lépésre szorították ki a spanyol helyőrségeket a területről – s közben nem válogattak a módszerekben. Mint láthattuk, ha volt rá mód, egyáltalán nem a költséges és hosszadalmas szabályos ostromokat részesítették előnyben, s ennek megfelelően már első jelentős sikerük, Breda elfoglalása 1590. február 26-án is csupán egy egyszerű „várlopás” volt⁵⁰ – ahogyan Magyarországon például 1554-ben Fülekbe fészkelte be magát csellel a török.⁵¹ A komoly ostromokhoz szükséges korlátozott erőfőlny pénzügyi és logisztikai háttere ugyanis csak lassanként alakult ki a holland oldalon.⁵²

Végül azonban sikerült elérni a célt, hogy egy olyan, természeti akadályokkal körbezárt, viszonylag jól védhető határvonalat nyerjen az új ország, amelyet egy moderált létszámú hadsereg fenntartásával is meg lehet oltalmazni a spanyolok nyomása ellenében, ahogyan az 1550-es évektől hasonló állapot állt elő a Magyar Királyságban is. Ezt azonban sem a hollandok, sem Ferdinánd király nem pusztán saját erőből érték el, ehhez bizony szükség volt a két ellenfél óriási birodalmának sokirányú lekötöttségére, II. Fülöp és II. Szülejmán erőforrásainak szétforgácsolására.⁵³

1600 körül tehát ismét hasonló stratégiai helyzet alakult ki Németalföldön, mint a magyarországi hadszíntéren 1568, a drinápolyi béke után, amikor a bécsi haditanács döntése nyomán – a természeti adottságokat messzemenően kihasználva – racionalizálták a Magyar Királyság oszmánok elleni védelmi rendszerét. S ahogyan Németalföldön, úgy 30-40 évvel korábban Magyarországon is „a török elleni védelmi rendszer megalkotójának igazi érdeme az” volt, „hogy felismerték a vizekben rejlő korlátlan lehetőségeket.”⁵⁴

A harcok így ezután már többnyire csak a határterületekre koncentráálódtak, ám a kisháborús harci cselekményeknek ezzel korántsem lett vége. Ezeken a határvidékeken –

⁴⁷ A spanyolok igen komoly gerilla háborús tapasztalatairól: *Parker* 1995. 43. o., 28. j. Ne feledjük azt sem, a spanyol király hadseregének jelentős részét tulajdonképpen „helyi” vallon (és burgundi) erők adták, akiknek a nyelvtudása és helyismerete nyilván komoly előnyt jelenthetett a gerilla hadviselésben: *Parker* 1972. 28–35. o.

⁴⁸ A németalföldi és magyarországi hadszíntéren egyaránt tevékenykedő lotaringiai katonaság a vallásháborúban a katolikus oldalon harcolva az 1590-es évek közepére szintén igen értékes tapasztalatokra tehetett szert a francia protestánsok mozgékonyaságra – azaz lovasságra – és tüzerőre építő harcászataival szemben: *Love* 1991. 513–524. o.; *Kelenik* 1991a. 86–87. o.

⁴⁹ Egyéb szempontokból hangsúlyozva a vallonok fontosságát: *Kelenik* 1990. 91–93. o. Mindaddig azonban, amíg a tizenöt éves háború eseményeinek módszeres modern feldolgozása elmarad, erről a harcoknak erről az aspektusáról sajnos vajmi kevés derülhet ki.

⁵⁰ A hollandok mindössze 80 embert csempésztek be egy folyami teherszállító hajón a városba, akik belülről segítették a sereg bejutását a városba. *Nimwegen* 1997. 115. o.

⁵¹ *Köhbach* 1994.

⁵² *Zwitzer* 1997. 33–41. o.; *de Jong* 1997. 133–138. o.

⁵³ *Parker* 1998. Vö.: *Fodor* 2015.

⁵⁴ *Kelenik* 1998. 45–49. o., különösen: 46. o.; *Kelenik* 1995.

ahogyan a Németalföld déli részén, a francia határzónában is – egy magyar kutató számára meglepő módon olyan jelenségeket lehetett tapasztalni, mint a magyar–oszmán határvidékeken. A szembenálló felek itt is, ott is egymás területének lehető legnagyobb mértékű megadóztatására törekedtek – 1602-ben Hollandia több millió gulden „tűzadó” remélt Brabantból⁵⁵ –, de Németalföld déli határvidékén a franciák sem zárkóztak el a kettős adóztatástól.⁵⁶ Már az 1595-ben kirobbant francia–spanyol háborúban sem volt ismeretlen ez a jelenség: 1597-ben Párma herceg lovasságát „melyet Artois-nak a francia csapatok portyázásai ellen való megoltalmazására küldött, Biron megverte és szétkergette, a védtelem határvidéket most pusztíthatták és sarcolták a hollandusok öröme, kik már régen kívánták, hogy a vallon tartományok elpártolásuk jutalmául érezzék meg a háború borzalmait”.⁵⁷ Az ezzel szinte egy időben zajló évi turnhout-i ütközetben megvert spanyol különítmény feladat is az lett volna, hogy „Kempenlandot biztosítsa a [Holland] Rendek lovasai ellen, kik a sarcot, mely ere a vidékre ki volt róva, havonként jöttek beszédni”.⁵⁸ Az elhíresült 1600. évi déli holland hadjáratral pedig a kormányzat célja épp az volt, hogy megszerezze a partvidéken Düinkirchen városát, s ezzel egyrészt megfossza az egyre kényelmetlenebbé váló spanyolpárti kalózokat legfontosabb kikötőjüktől, másrészt lehetőség szerint kiterjessze a holland „hódoltságot” a déli tartományokra, spanyol Németalföld magterületeire is.⁵⁹ Azaz határvidékei fő erősségek egyik fontos funkciója – éppúgy, mint Magyarországon – az volt, hogy megfelelő bázist teremtsenek a szembenálló felek adóztató tevékenységéhez.⁶⁰

Gerilla háború a XVI. századi Magyarországon?

Magyarország belső területeinek fokozatos oszmán megszállása a klasszikus „nagy háború” eszközeivel feltartóztathatatlannak bizonyult a Habsburgok számára. A Buda elfoglalását követő, Magyarországon hagyományosan „végvári háborús” korszaknak aposztrofált évtizedekből a történelemszűk és hadtörténelemszűk figyelme sokáig szinte kizárólag a szokásos témákra, a nagy hadjáratokra, jelentős mezei összecsapásokra és gigászi várostromokra irányult.⁶¹ Azon események tanulmányozása, amelyek nem tudták elérni a XIX. századi reguláris hadseregek ingerküszöbét – portyák, rajtaütések stb. –, megrekedt a közismert általánosságok szintjén. Csak az 1960-as évektől kezdte feltérképezni Szakály Ferenc – a kiváló XIX. századi történész, Salamon Ferenc nyomán – a hódoltság születésének hétköznapijait, a magyar adóztatás és a magyar közigazgatás visszatérést az oszmánok által megszállt területekre, s vont le belőlük hadtörténeti jellegű követ-

⁵⁵ *Nimwegen* 2010. 148. o. A védelmi pénzek rendszerének kiépülő állami kontrolljáról: *Parker* 1972. 18. o. Brabant és Flandria északi része még 1640-ben is tartósan „contribution land”, azaz kétféle adózó „hódoltság” volt. *Parker* 1988. 65. o., 66. j.

⁵⁶ *Satterfield* 2003. 320. o.

⁵⁷ *Fruin* 1916. 202. o.

⁵⁸ *Fruin* 1916. 203. o.

⁵⁹ *Nimwegen* 2010. 167–168. o. 1659-ben a franciáknak hódolt spanyol–németalföldi terület félévnyi kontribúcióját nem kevesebb, mint 2 millió forintra becsülte a spanyol kormányzat: *Parker* 1982. 18. o., 1. j.

⁶⁰ A déli határ mentén sorakozó helyőrségeikben akármennyire kisebb és gyöngébb volt a hollandok lovasága magyarországi végvárrendszer őrségeinek lovasságához képest, mégis éppúgy a lovasság a dolga volt a kontribúció vagy a „tűzadó” beszedése a déli, spanyol ellenőrzés alatt álló tartományokban, mint a magyar végvidéken. *Nimwegen* 2010a. 48. o., 29. j.

⁶¹ *Marosi* 1975.; *Szántó* 1980.; *Szántó*, 1985.; *Pálffy* 1996.

keztetéseket is.⁶² A XVI. század középső harmadának történéseit vizsgálva ő úgy látta: „a végvárrendszer elsődrendű feladata a török terjeszkedés megakadályozása (és hadjáratok idején a törökök előrenyomulásának késletetése) volt. A végek őrsége azonban sohasem volt elég nagy ahhoz, hogy a várak közötti réseket elállva ténylegesen megakadályozza a törökök betöréseit és – ezek következményeként – azt, hogy a mögöttük fekvő falvak ne kényszerüljenek török adó fizetésére. Stratégiai célkitűzéseinek tehát csak úgy tudott igazán eleget tenni, ha – egyszersmind viszonzva a török betöréseket – igyekszik átvinni a háború színterét a hódoltság területére... Így aztán természetes, hogy a végvári katonák és hajdúk állandóan a helyszínen járva, könnyen adófizetésre kényszeríthették még a hódoltság mélyén lakó jobbágyokat. Ezért nem szabad mechanikusan szétválasztani, még kevésbé szembeállítani egymással a védelmi és adóztatási szempontokat”⁶³

Bár mostanra az ország több régiójában is jelentős helytörténeti irodalom foglalkozik a korszak harcos hétköznapjaival, az általuk feltárt jelenségek hadtörténeti szempontú újra értékelése mégis várat magára. Kiváló példa erre a Szakály Ferenc által erősen preferált Dél-Dunántúl 1541 és 1566 közötti negyedszázados története.⁶⁴ Bár e térségben az 1543. évi és 1566. évi szultáni hadjárat kivételével ritkán voltak jelentős hadmozdulatok, a harcok szinte sosem szüneteltek, s az 1560-as évek közepére olyan jelentőssé vált a magyar fél lokális erőfölénye, hogy az oszmánok már a saját „hátszáguk” belsejében fekvő Mohácsot is jelentős csapatoösszevonás mellett voltak kénytelenek megerősíteni.⁶⁵

Ami a legendás szigetvári parancsnokok és más kisebb erősségek tulajdonosainak és a parancsnokainak vezetésével az 1550-es és 1560-as években a térségben folyt, bizony kimeríti gerilla háborúról alkotott modern fogalmainkat is. A vietnámi háborúban kárvallott Egyesült Államok egykori külügyminiszterének, Henri Kissingernek arról a háborúról szerzett tapasztalati élesen rávilágítanak az oszmánok magyarországi berendezkedésének lehetőségeire és kudarcára is: „... a gerillák stratégiája ugyanis az uralkodó intézmények által létrehozott bármiféle kohézió szisztematikus aláaknázása... A gerillák kezdetben a stabil, legitim intézmények megszilárdulását akarják megakadályozni”⁶⁶ – ami a XVI. század közepén az átmenetileg összeomló magyar intézményrendszer helyét elfoglalni kívánó, a lakosság egészére kiterjedő oszmán közigazgatás működésének akadályozásával végső soron sikerült is. Ennek jelentőségével pedig már a kortársak is tökéletesen tisztában voltak, mint azt Balassa Jánosnak 1555-ben mondott beszéde is tükrözte: „... a török országunk egyes részeit ugyan elfoglalta, de inkább csak a háta mögött hagyta, mint meghódította. Hisz saját intézményeit, saját törvényeit behozni nem bírta, s kénytelen eltűni, hogy azon részek a maguk szervezetében maradjanak, és hogy a maguk statútumaival éljenek!”⁶⁷

„Elméletileg csak kétfajta stratégiának van valami esélye a felülkerekedésre egy gerillaháborúban.⁶⁸ Az egyik lényegében védekező jellegű, és azt igyekszik megakadályozni,

⁶² Szakály 1981.; Szakály 1997.

⁶³ Szakály 1975. 99. o.

⁶⁴ Szakály 1975.; Hóvári 1985.; Szakály 1990.; Szakály 1992.; Szakály 1999.; Pálffy 2003.; Varga 2006.

⁶⁵ Szivtek 1999.; Sudár 2002.; B. Szabó 2016b.; Varga 2016. 179–190. o.; Sudár 2017.; Sudár Balázs: Kászim bég és a szandzsák kiépítése (1543–1548). Harcban Szigettel: Dervis bég tíz éve (1548–1557). Az erőpróba folytatódik (1557–1566) In: Pécs története. III. k. Főszerk. Varga J. János. Kézirat, megjelenés alatt.

⁶⁶ Kissinger 1998. 635. o.

⁶⁷ Idézi: Takáts 1922. 117. o.

⁶⁸ Értsd: az aktuálisan birtokon belül lévő hatalom számára.

hogyan az ellenség ellenőrzése alá vonja a lakosságot. Ez a stratégia megkívánja, hogy a lakosság olyan nagy többségének biztosítson majdnem teljes biztonságot, hogy a gerillák sikerei a lakosság maradék részében elégtelenek legyenek egy stabil politikai bázis kiépítéséhez.⁶⁹ Ezt a lehetőséget a magyar Alföld földrajzi nyitottsága, illetve a helyi oszmán katonaság elégtelen potenciálja tulajdonképpen ki is zárta – bármennyire is familiáris viszonyban voltak ősi hagyományaikból eredően a kisháború gyakorlatával.⁷⁰ Így előállhatott az a valóban ritka helyzet, hogy a háborús időkben természetes „nyitott határ” rögzült, és bekerült még a békeegyezményekbe is, fenntartva – és megengedve – az alacsony intenzitású konfliktusok lehetőségét a határ mindkét oldalán.⁷¹

Tulajdonképpen itt is az volt a helyzet, mint később Vietnámban: „akármilyen nagy volt is az expedíciós hadsereg, sohasem bizonyult elégségesnek egy olyan ellenség ellen, amelynek utánpótlási vonalai Vietnámon kívül feküdtek, számos biztonságos hellyel rendelkezett és vad elszántággal harcolt.” – Tegyük hozzá, hogy olyan ellenség ellen, amely a fenntartáshoz szükséges anyagi erőforrások jelentős részét épp az oszmánok által megszállt terület lakosságától nyerte – akárcsak a XX. század gerillái.

„A másik lehetséges stratégia szerint olyan célpontokat kellett volna támadni, amelyeket a gerilláknak meg kellett volna védeniük, így az általuk használt menedékhelyeket, utánpótlási raktárakat és különböző bázisokat.”⁷² – Ezt a XVI. században logisztikai hátteret nyújtó a magyar végvári rendszer felgöngyölítése révén lehetett volna elérni, amit azonban minden jelentős erőfeszítés és siker dacára sem sikerült az oszmánoknak elérni. Hiszen a rendszer áttörése esetén a lukakat gyorsan befoltozták, s igaz ugyan, hogy a XVI. század közepén fővárrá váló Gyula, Szigetvár megszerzésével sikerült északabbra tolni a magyar jelenlét határát a hódoltságon belül, de annak a reménye, hogy az 1568-as drinápolyi béke után az itt kialakult gyakorlati kondominiumot ténylegesen fel is számolhatják – még Eger, Kanizsa vagy Érsekújvár elfoglalása után is –, csak a XVII. század végén csillanhatott fel az oszmánok számára.⁷³

Az oszmán hódoltság történetének ilyen irányultságú, hadtörténeti megközelítése három okból sem vált népszerűvé és kívánatosá. Egyrészt a hagyományos XIX. század végi hadtörténeti megközelítés a napóleoni háborúk dús tapasztalatait feledve inkább valamiféle anomáliaként tekintett a gerilla hadviselésre – így a tisztképzés szempontjából fontos hadtörténeti példatár történeti példái is meglehetősen hidegen hagyták.⁷⁴

A későbbiekben pedig a gerilla háború összerosódott a XIX. századi „nép háború” marxista ideológiával leöntött válfajával.⁷⁵ Katonai szemszögből ez nyilvánvalóan nem illeszkedett az oszmán hódítás korának jóval ismertebb tényeihez, például a nagyszabású végvárrendszerhez, a költséges, nagy létszámú állandó végvári katonasághoz, vagy a

⁶⁹ Kissinger 1998. 657. o.

⁷⁰ Hegyi 2007.

⁷¹ Czígány 2013. 70–74. o.

⁷² Kissinger 1998. 657. o.

⁷³ Czígány 2004. 71. o. Kanizsa kiváltása: Kelenik 2005. Érsekújvár kiváltása: Czígány 2001. 280–282. o. A döntő oszmán fölény megnyilvánulása a magyarországi hadszíntéren rövid időre csak a XVII. század végén volt megtapasztalható. Varga 2007. 19–39., 75–135. o.

⁷⁴ Jóllehet – mint azt például Werner Hahlweg évtizedekkel ezelőtt világossá tette – a gerillaháborúknak igenis helyük volt Clausewitz azóta klasszikussá vált hadelméleti rendszerében. Hahlweg 1986. Lásd még: Picaud 2009.

⁷⁵ Deruelle 2014. 754–757. o.; Forgács 2016.

legendássá vált hősieis várvédelmekhez stb.⁷⁶ A téma legalaposabb ismerőjét, a „civil” történetíró Szakály Ferencet az események szorosan vett hadtörténeti vonatkozásai nem is igazán izgatták, sokkal fontosabb volt számára a „magyar feudalizmus” manifesztálódása a hódoltsági magyar adóztatásban, később pedig a magyar államiság továbbélő, visszaépülő jelenségeinek, intézményeinek feltérképezése. Harmadrészt pedig az egész megközelítés nem illett bele a magyar történelem hagyományos patrióta szellemiségű mesterelbeszélésébe, melyben az oszmán hódítók elleni nyílt vagy passzív ellenállás a magyar szellemiség integráns részeként került bemutatásra, a kollaborálás pedig pusztán valamiféle „morális hibahatáron” belüli rendellenségként tűnt fel.⁷⁷ Így nehezen lett volna beleilleszthető a királyi végvárok katonaságának nyílt erőszakos fellépése (is) az oszmánok által megszállt területek lakosságának kettős adófizetésre való kényszerítés érdekében.

Holott a pozitivisták korszak gazdag adatközlései nyomán világhosszá válhatott bárki számára, hogy a végvárok parancsnokainak tulajdonképpen a saját lakosságot engedelmességre, fizetésre, munkára kényszerítő „háborújukat” is meg kellett vívniuk és nyerniük, hogy ezután szembeszállhassanak az oszmánokkal. Ez a keserű történeti tény azonban csak a történelmi magyar elit elleni ideológiai harc égíse alatt, 1948 után válhatott egyre nyilvánvalóbbá.⁷⁸

Összegzés

A fentebb vázolt párhuzam új fényt vethet arra a magyar hadtörténetírásban régóta és szinte máig axiómának számító teóriára, mely szerint a magyar hadügy Mohács után az ország belsejében zajló török elleni küzdelemben a sajátos határháborúk hatására nyerte volna el azt a „féloldalas”, könnyűlovasságra és könnyűgyalogságra épülő szerkezetét, ami azután tartósan alkalmatlanná tette a „modern”, „európai”, „reguláris” módon történő hadakozásra.⁷⁹

Bár a XX. században a hazai marxizáló gazdaságtörténetben oly jelentős elkanyarodási fejlődéelméletekhez igen hasonló ez a teória,⁸⁰ „alapjait” még a II. világháború előtt, a „Szekfű-érában” rakták le az akkori magyar hadtörténet legjobbjai, akik ilyen módon szervesen tudtak kapcsolódni akár a Szekfű Gyula, akár a Domanovszky Sándor képviselte, a nyugati fejlődési iránytól való XVI. század eleji „elkanyarodás” tekintetében hasonló nézeteket való különböző történetírói iskolákhoz.⁸¹ Tóth Zoltán például már az

⁷⁶ Ezek összességét a mára oly divatos való „hibrid háború” kifejezéssel is illelhetnénk – ha a kora újkor esetében ez a megkülönböztetés egyáltalán szükségesnek tűnne.

⁷⁷ A jelenség új megközelítésben: *B. Szabó – Sudár* 2014.

⁷⁸ Az 1555-ben gyakorlatilag oszmán blokád alá vett Szigetvár parancsnokának kétségbeesett leveleiben mindez világosan tükröződött: „Az vár tartománya hat-hét mérföld, az várhoz kevés népet dúlni nem küldhetnék, ha sokat küldek esmé az vár és váras meg szikül nép nélkül. És dúlás nélkül pedig egy falu sem akar beszoigálni.” Kerecsényi László levele Nádasdy Tamáshoz, Sziget, 1555. november 7. Közli: *TT*, 1906. 113–114. o. – „Az terek az egész feldet el tiltotta, hogy be ne szolgáljon, és az kik bejönnek valamelyiket kaphatják mind levágják. Másfelől én immár tebbet égettem el negyven falunál, semmit sem használ, ez földnek el kell pusztulnia!” Kerecsényi László levele Nádasdy Tamáshoz, Sziget, 1555. november 14. Uo. 136. o.

⁷⁹ *Tóth* 1940. 233–234. o.; *Gyalóky* 1941. 234–236. o. Mindennek sajátos módon még ma is megvan a „nyugati” gondolati párhuzama, amely a történeti tapasztalatok dacára egyszerűen kirekeszti a kisháborút „a hadviselés nyugati módjának” eszköztárából. Lásd például: *Hughes – Philpott* 2006. 12. o.

⁸⁰ *Gyáni* 2002. 231–261. o.

⁸¹ *Pach* 1991. 352–353. o.

1920-as években arra a következtésre jutott, hogy a Magyar Királyság hadserege már a XI. századtól kezdve teljes mértékben a „Nyugathoz” igazodott, így ő a nyugatos tendenciák csúcspontjának Mátyás korát látta, amikor „a középkori Európa haditörténetének ismerői viszont meglepődve kell, hogy konstatálják: íme, a Nyugat a Száváig ért.”⁸²

Az, hogy a oszmánokkal vívott háború frontvonala 1541 után tartósan az ország belsőjébe került, nyilvánvalóan nagyon komoly hatást gyakorolt mind a hadügyre, mind a társadalom fejlődésére – gondoljunk csak a tömeges társadalmi militarizáció jelenségére.⁸³ Mégis látnunk kell, hogy Tóth Zoltán hitével szemben „a Nyugat” – abban a formában, ahogy ő elképzelte –, ténylegesen sosem „ért a Száváig”, azaz Magyar Királyság hadi kultúrája mindig is őrzött olyan jelentős, Nyugat-Európaéhoz képest egyedi sajátosságokat, mint például a könnyűlovasság tömeges alkalmazása, melyek inkább „Kelet” örökségének tekinthetők.⁸⁴ Másrészt az oly gyakran pusztán mintaadónak tekintett nyugat-európai hadügyi kultúra sem volt még valamiféle monolitikus egység a XVI. században – sokkal inkább érdemes lenne az ottani állapotokat különféle versengő hadi kultúrák interakciójaként és adaptációjaként leírni, amely folyamatnak Közép-, de még Kelet-Közép-Európa sem pusztán „elszenvedője”, hanem aktív részes volt.⁸⁵

A gyakorta „hadügyi forradalom” néven emlegetett, s oly gyakran igencsak félreértett XVI–XVII. századi hadügyi változások ugyanis – amellett, hogy például korántsem szorították oly mértékben háttérbe a csatadöntő nehézlövasságot, mint azt sok kutató sokáig rendületlenül hitte – épp az erősítések és ostromok jelentőségének ismételt felértékelődése miatt, szerte Európában igen fontos szerephez juttatták a kor legkülönbözőbb könnyűlovas csapatnemeit.⁸⁶ Jól tükrözi ezt a helyzetet az 1546–47. évi schmalkaldeni háborúról tudósító velencei követ, Alvise Mocenigo véleménye: „E német háborúban a császárnak seregei közül egy sem használt annyit, mint e könnyű lovasság; ezek mindig készen álltak az ellenség szállóhelyeit kifürkészni, az élelmiszereket elfoglalni, portyázni, s az ellenek egyéb alkalmatlanságot szerezni, úgy annyira, hogy az én véleményem szerint valóban a könnyű lovasság nemcsak a leghasznosabb, de a legszükségesebb katonaság egy hadseregben, s tán még inkább egy erősített város alatt, amennyiben azt külső szolgálatokra folytonosan a legnagyobb sikerrel alkalmazhatni.”⁸⁷

Ezzel párhuzamosan igen jelentősen megnőtt a kézi lőfegyverek jelentősége, amelyeket azonban nem csak nagy csatákban, a szigorú kiképzés alá vetett, zárt gyalogsági formációkban, hanem a várharcokban⁸⁸ és a jóval nagyobb egyéni szabadságot engedélyező gerilla hadviselésben is kiválóan fel lehetett használni.⁸⁹

⁸² Tóth 1934. 130. o.

⁸³ Czígány 2014. 112–116. o.

⁸⁴ B. Szabó 2010.; B. Szabó 2013. 967–976. o.; B. Szabó 2016a.

⁸⁵ Lásd például az angol útkeresések gazdag irodalmát a korszakból: *Eltis* 1995.

⁸⁶ *Gervase* 1999. 23–30. o.

⁸⁷ Idézi: *Károlyi* 1877. 843–844. o. (Kiemelés: tőlem.)

⁸⁸ „... a várakkal gazdagon megrakott magyarországi hadszíntéren az általános törvényszerűségeken kívül hatott még két olyan sajátos helyi tényező is, ami jelentősen felgyorsította a kézi lőfegyverek elterjedésének folyamatát. Az egyik ilyen jellegzetesség a megerősített köépületek, templomok, apró palánkok, kastélyok, kisebb várak feltűnően nagy száma volt. Ezeket a kicsiny erősségeket, melyek lényegében az örökös, figyelmet szolgáló határőrsők voltak, nem lehetett, de nem is kellett tüzérséggel megrakni. Így e helyeken a védelem súlya szinte teljes egészében a nehéz és könnyű kézi lőfegyverekre nehezedett.” *Kelenik* 1991b. 47. o.

⁸⁹ „A lőfegyver azonban igen alkalmas eszköznek bizonyult a számbeli fölény lefaragására. S mint jó néhány példa igazolhatja, végvári katonaságunk igyekezett is kihasználni e lehetőséget. Egy-egy lesből meg

Ráadásul, mint ahogyan a németalföldi hadszíntér példái is mutatják, hasonló helyeztek nagyon is hasonló hatásokat váltottak ki a hadviselésben, legyen szó akár a „fejletlen” Magyarországról, akár a „fejlett” Németalföldről.⁹⁰ Mindennek tükrében kissé meglepő is, hogy Geoffrey Parker komoly vitát kiváltó tézisei mellett visszhangtalanok maradtak a „kleine Kriege” fontosságát hangsúlyozó megállapításai.⁹¹

A párhuzamosságok később sem feltétlenül múltak el a németalföldi és a magyarországi hadszíntér között – de talán még annyi ismerettel sem rendelkezünk róluk, mint a XVI. századból. A hollandok és spanyolok után ugyanis a XVII. században előszeretettel idealizált franciák esetében is fel lehet fedezni a várharcok és gerillaháború szoros kapcsolatát, mellyel nagymértékben meg tudták támogatni a XIV. Lajos területszerző törekvéseit.⁹²

A téma angolszász kutatója, George Satterfield szerint a Le Tellier és Louvois által modernizált francia hadsereg az 1660-as és 1670-es években Spanyol-Németalföld megszerzése érdekében rendkívül körültekintően kombinálta a várostromokat és csatákat a kis háború teljes eszköztárával, s eközben a harmincéves háborúból oly jól ismert „középkori” módszereket sem haboztak igen széles körben használni, mint a pusztító portyák, égetés és fosztogatás.⁹³ Amikor tehát a XVII. század végén, amikor felállították az első magyar huszárezredeket a francia királyi hadseregben, a kisháború fogalma korántsem valamiféle ideológiailag motivált felkeléssel volt azonos a francia parancsnokok fejében, hanem eleve stratégiai eszköztáruk alapvető részének tekintették azt.⁹⁴

Ugyanekkor, az oszmánok kiszorításáért vívott XVII. század végi nagy háború véres és dicsőséges csatái, pokolian kegyetlen ostromai igen látványos módon teremtették meg a keresztény hadak stratégiai fölényét az oszmánok mezei seregeivel szemben. Az ország területének tényleges felszabadítását azonban mégis a nagy török erősségek (Eger, Kanizsa, Szigetvár, Várada, Gyula) blokád alá vételével és blokádokat alkotó csapatok sorozatos gerilla akcióival érték el – váratlan támadások révén még kisebb erősségeket is sike-

támadt török csapatnak jelentős veszteségeket okozhatott egy jól sikerült sortűz. S ha a dolgok balul ütöttek ki, a törökök nem estek sem el, sem pánikba, a pórul járt lesvetők – kihasználva, hogy lovas ember erdőben, bozótosban, nádasban gyalogost nem üldözhet – kardsapás nélkül elillanhattak. Így nem meglepő, hogy a XVI. század utolsó harmadában a végvári gyalogság harcmodorának egyik legjellemzőbb vonása már a laza, de szükség esetén zárható rendben folytatott lövész harc volt. A harc megvívásának e szabadabb módja egyébként tökéletes összhangban állt a főleg paraszti eredetű gyalogság mentalitásával is.” *Kelenik* 1991b. 48. o.

⁹⁰ Hiszen, mint azt Kelenik József igen lényeglátóan megállapította, „egy kézi lőfegyverekkel ilyen nagy számban rendelkező hadsereg [mint a tizenöt éves háborúban a Habsburgok hadserege] megjelenése a magyarországi hadszíntéren természetesen nem volt, nem lehetett előzmények nélküli. S valóban, mint láttuk, a lőfegyverek felhalmozása és a velük való harc gyakorlása már a XVI. század közepén megkezdődött. Ez részben természetes következménye volt a végvári rendszer kiépülésének, hiszen az aktív tűzharc ekkor már mindenütt a várharc alapvető és általánosan jellemző vonásai közé tartozott.” *Kelenik* 1991b. 47. o.

⁹¹ *Parker* 1988. 41. o.

⁹² A XVII. századi kis háború kérdéséről a francia szakirodalomban: *Picaud* 2007.

⁹³ *Satterfield* 2003. 319–320. o.

⁹⁴ *Fonck – Satterfield* 2014. A korábbi hazai szakirodalom vélekedései és történeti adatokból levonható következtetések disszonanciáját már Kelenik József is jelezte: „A magyar történeti munkák többsége ugyanis a kor [a XVII. század második fele] magyar lovasságát mind a mai napig bátor, de fegyelmetlen, képzetlen, a reguláris harcra alkalmatlan és képtelen katonaságnak tekinti, amely harcérték tekintetében messze elmaradt az európai „normák” mögött. De ha ez valóban így lett volna, vajon miféle csodás átváltozásnak köszönhető, hogy alig 20-30 évvel a jelzett időpont után minden magára valamit is adó európai nagyhatalom hadseregében megkezdődött a magyar, illetve magyar mintájú huszárezredek megszervezése, felállítása.” *Kelenik* 2000. 25. o.

rült elfoglalniuk – hasonlóképpen ahhoz, ahogy néhány évvel korábban a napkirály csapatai szerezték meg Spanyol-Németalföld fontos határvédelmi erősségeit az elszigetelt helyzetbe került spanyol helyőrségektől.⁹⁵ Talán nem is annyira meglepő, hogy épp ezekben a „testhezálló” harcokban volt kitüntetett jelentősége a Habsburg oldalon harcoló magyar katonaságnak, melynek szerepe és jelentősége még ma sem kellőképpen közismert.⁹⁶

BIBLIOGRÁFIA

- Adams* 1995. *Simon Adams: Tactics or Politics? „The Military Revolution” and the Hapsburg Hegemony, 1525–1648.* In: *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe.* Ed. *Clifford J. Rogers.* Boulder, CO, 1995. 253–272. o.
- B. Szabó – Sudár* 2014. *B. Szabó János – Sudár Balázs: A hatalom csúcsein.* Magyarországi származású renegátok az oszmán birodalom politikai elitjében. *Korunk*, 25. (2014) 11. sz. 24–30. o.
- B. Szabó* 2013. *B. Szabó János: Bethlen Gábor, az újjászervező. A kora újkori hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában: az erdélyi Fejedelemség példája a XVII. század első felében (1. rész).* *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. (2013) 4. sz. 963–988. o.
- B. Szabó* 2014. *B. Szabó János: Miről is mesél Zrínyi Miklós képmása? Az európai lovasság elfeledett „reneszánsza” (1630–1670).* *Hadtörténelmi Közlemények*, 127. (2014) 3. sz. 881–891. o.
- B. Szabó* 2015. *B. Szabó János: „Figyeljék a kezemet, mert csalok!” Szakmai csevelyre hívó gondolatok a reflexió és az önreflexió szükségességéről a kora újkori tematikájú populáris angolszász hadtörténeti irodalom ürügyén.* In: *A magyar hadtörténetírás története és aktuális kérdései.* Szerk. *Kincses Katalin Mária.* Budapest, 2015. 65–81. o.
- B. Szabó* 2016a. *B. Szabó János: János király döntő csatái: Tokaj, 1527 és Szina, 1528.* In: *Elfeledett háborúk: Középkori csaták és várostromok (6–16. század).* Szerk. *Pósán László – Veszprémy László.* Budapest, 2016. 426–442. o.

⁹⁵ *Sugár* 1987.; *Sugár* 1993.; *Szita* 1995a.; *Szita* 1995b.; *Bagi* 2015c. Vö.: *Domokos* 1993.; *Csorba* 1989. 164–182. o. A könnyűlovasság alkalmazásának megerősített helyek elfoglalása érdekében igen komoly hagyományra volt már a középkori Bizáncban is: „Akik pedig fallal övezett városokat akarnak harccal elfoglalni, és ezáltal az ellenséges ellenállást meg akarják törni, gyakori betöréseket intézzenek azok földjére kourszársz-ek és trapezitasz-ok útján, akiket a nyugatiak khószároisznak neveznek, valamint más lovas és gyalogos erők segítségével.” *Gáldi*, 1939. 161. o.

⁹⁶ *Czigány* 1989.; *Domokos* 1989.; *Czigány* 2004. 155–159., 182–183 o.

- B. Szabó* 2016b. *B. Szabó János*: Kinek példa – kinek tanulság. Szigetvár első oszmántörök ostroma és az 1555–1556. évi dél-dunántúli hadjáratok. In: Egy elfeledett ostrom emlékezete: Szigetvár, 1556. A kötetet összeállította, a jegyzeteket készítette *Kasza Péter*. Szerk. *Fodor Pál*. Budapest, 2016. 25–48. o.
- Bagi* 2011. *Bagi Zoltán Péter*: Világok harca. A császári-királyi hadsereg szervezete és nemzetiségi összetétele a tizenöt éves háború időszakában. *Keletkutatás*, 2011. ősz. 39–63. o.
- Bagi* 2013a. *Bagi Zoltán Péter*: Karl von Mansfeld és a tizenöt éves háború. In: Az oszmán–magyar kényszerű együttélés és hozadéka. Szerk. *J. Újváry Zsuzsanna*. Piliscsaba, 2013. 287–301. o.
- Bagi* 2013b. *Bagi Zoltán Péter*: Újabb adatok Peter Ernst II. von Mansfeld Magyarországi szerepvállalásához a tizenöt éves háború idején. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. (2013) 4. sz. 1039–1049. o.
- Bagi* 2015.c. *Bagi Zoltán Péter*: Ostrom vagy blokád, ostrom és blokád. Várad visszavételének történetéhez. *Erdélyi Múzeum*, LXXVII. (2015) 178–189. o.
- Bagi* 2015a. *Bagi Zoltán Péter*: Adolf von Schwarzenberg első éve a Magyar Királyságban 1595. *Győri tanulmányok*, 35. (2015). 5–19. o.
- Bagi* 2015b. *Bagi Zoltán Péter*: Egy tragédiába torkollott életpálya: Don Miguel de Lopez karrierje a tizenöt éves háborúban *Acta Historica*, 137. (2015) 71–82. o.
- Bagi* 2016a. *Bagi Zoltán Péter*: Henri Du Val Dampierre karrierjének kezdete a Habsburg Monarchiában (1601–1604) In: Hajdúk nyomában – Régió kutatás és emlékeztörténet. Debrecen, 2016. 43–55. o.
- Bagi* 2016b. *Bagi Zoltán Péter*: François de Bassompierre a magyarországi hadszíntéren 1603-ban. In: Koszta László emlékkötet. Szeged, é. n. (Megjelenés alatt.)
- Bagi* 2016c. *Bagi Zoltán Péter*: „Én alig vónék erősb és rettenetesb harczon és viadalon, mint ez vala.” A keresztény és oszmán főszerep harca 1601-ben. *Iszkaszentgyörgy*, 2016.
- Bragard* 2016. *Philippe Bragard*: The Defensive system of Southern Netherlands under Charles V and Philip II. *CEAMA*, 13. (2016) 221–246. o.
- Chaline* 1999. *Olivier Chaline*: La Bataille de la Montagne Blanche un mystique les guerriers (8 november 1620). Paris, 1999.
- Cuerva* 2016. *Rubén González Cuerva*: „A kiváló erdélyi fejedelem.” A török elleni hosszú háború (1593–1606) a relaciones de sucesos tükrében. *Történelmi Szemle*, 2016. 4. sz. 565–584. o.
- Czigány* 1989. *Czigány István*: A magyarországi csapatok szerepe a török alóli felszabadító háborúkban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 102. (1989) 151–176. o.

- Czigány* 2001. *Czigány István*: Hadügyi reformkísérletek a királyi Magyarországon, 1665–1682. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. (2001) 1. sz. 279–296. o.
- Czigány* 2004. *Czigány István*: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe, 1600–1700. Budapest, 2004.
- Czigány* 2013. *Czigány István*: A Kanizsával szemben végvidék védelmi rendszere a XVII. század közepén. In: Batthyány I. Ádám és köre. Szerk. *J. Újváry Zsuzsanna*. Piliscsaba 2013. 67–90. o.
- Czigány* 2016. *Czigány István*: „Aszimmetrikus” háborúk a kora újkorban, kuruc felkelések Magyarországon (1672–1711). In: *Művészet és mesterség*. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. Szerk. *Horn Ildikó* et al. II. k. Budapest, 2016. 481–498. o.
- Czigány*, 2014. *Czigány István*: Egy korabeli „aszimmetrikus” háború sajátosságai. Kuruc felkelések Magyarországon 1672–1711. In: *Kuruc küzdelmek kora*. Ed. *Peter Kónya*. Prešov, 2014. 111–126. o.
- Csorba* 1989. *Csorba Csaba*: A török végvárak ellenállási lehetőségei a felszabadító háborúk során című tanulmányában. In: *Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686–1699)*. Szerk. *Bodó Sándor – Szabó Jolán*. (Studia Agriensia 9.) Eger, 1989. 159–185. o.
- Darby* 2001. *The Origins and Development of the Dutch Revolt*. Ed. *Graham Darby*. London–New York, 2001.
- De Groof* 1993. *Bart De Groof*: Alexander Farnese and the Origins of Modern Belgium. *Bulletin de l’Institut Historique Belge de Rome*, 63. (1993) 195–221. o.
- de Jong* 1997. *Michiel de Jong*: Dutch Public Finance during the Eighty Years War. The Case of the Province of Zeeland, 1585–1621. *Van der Hoeven*, 1997. 133–152. o.
- Deruelle* 2014. *Benjamin Deruelle*: The sixteenth-century antecedents of special operations’ small war. *Small Wars & Insurgencies*, 25. (2014) 754–766. o.
- Domokos* 1989. *Domokos György*: A magyar katonaság helye és szerepe a császári hadsereg harcászataiban Buda ostrománál. In: *Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686–1699)*. Szerk. *Bodó Sándor – Szabó Jolán*. (Studia Agriensia 9.) Eger, 1989. 57–64. o.
- Domokos* 1993. *Domokos György*: A várak jelentősége és a császári seregek ostromtechnikája a felszabadító háborúban. In: *Végvárak és régiók a XVI–XVII. században*. Szerk. *Petercsák Tivadar – Szabó Jolán*. (Studia Agriensia 14.) Eger, 1993. 73–85. o.
- Duerloo* 2016. *Luc Duerloo*: Dynasty and Piety: Archduke Albert (1598–1621) and Habsburg Political Culture in an Age of Religious Wars. London–New York, 2016.

- Duffy* 1979. *Christopher Duffy*: Siege Warfare. The Fortress in the Early Modern World, 1494–1660. London–Henley, 1979.
- Eltis* 1995. *David Eltis*: The Military Revolution in Sixteenth-Century Europe. London–New York, 1995.
- Fatuska – Fülöp – Gyuszi* 1998. Tata a tizenöt éves háborúban. (A Tatán 1997. május 23-án megtartott tudományos ülészen elhangzott előadások anyaga.) Szerk. *Fatuska János, Fülöp Éva Mária, ifj. Gyuszi László*. (Annales Tataienses.) Tata, 1998.
- Fethrentheil-Gruppenberg* 1937. *Fethrentheil-Gruppenberg László*: Mercoeur lotaringiai herceg magyarországi szereplése. *Hadtörténelmi Közlemények*, 38. (1937) 205–234. o.
- Fodor* 2015. *Fodor Pál*: The Unbearable Weight of Empire – the Ottomans in Central Europe. A Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566). Budapest, 2015.
- Fonck – Satterfield* 2014. *Bertrand Fonck – George Satterfield*: The Essence of War. French Armies and Small War in the Low Countries (1672–1697). *Small Wars & Insurgencies*, 25. (2014) 4. sz. 767–783. o.
- Forgács* 2016. *Forgács Balázs*: A néppel az uralkodóért. Az első gerillaelméletek. *Felderítő Szemle*, 15. (2016) 21–57. o.
- Fruin* 1916–1917. *Robert Fruin*: Tíz év a németalföldi szabadságharcból 1588–1598. Ford. *Antal Géza*. Budapest, 1916–1917.
- Gáldi* 1939. *Gáldi László*: Huszár szavunk bizánci kapcsolatai. *Magyar Nyelv*, 25. (1939) 160–166. o.
- Gervase* 1999. *Philips, Gervase*: The Anglo-Scots Wars, 1513–1550. Woodbridge, Suffolk and Rochester, 1999.
- Guthrie* 2003. *William P. Guthrie*: The Later Thirty Years War. From the Battle of Wittstock to the Treaty of Westphalia. Westport, 2003.
- Gyalókay* 1941. *Gyalókay Jenő*: Végvár és csatatér. In: Magyar művelődéstörténet. Szerk. *Domanovszky Sándor*. 3. k. Budapest, 1941. 214–254. o.
- Gyáni* 2002. *Gyáni Gábor*: Történelemszdiskurzusok. Budapest, 2002.
- Hahlweg* 1986. *Werner Hahlweg*: Clausewitz and Guerrilla Warfare. In: Clausewitz and Modern Strategy. Ed. *Michael I. Handel*. London, 1986. 127–133. o.
- Hahlweg* 1987. *Werner Hahlweg*: Die Heeresreform der Oranier und die Antike. Studien zur Geschichte des Kriegswesens der Niederlande, Deutschlands, Frankreichs, Englands, Italiens, Spaniens und der Schweiz vom Jahre 1589 bis zum Dreissigjährigen Kriege. In: Schriften der Kriegsgeschichtlichen Abteilung im Historischen Seminar der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin, Heft 31. Hrsg. *Walter Elze*. Berlin, 1941. Nachdruck mit Vorwort, Lebensabriss und Bibliographie. (Studien zur Militärgeschichte, Militärwissenschaft und Konfliktforschung, Bd. 35.) Osnabrück, 1987.

- Hegyí 2007. *Hegyí Klára: A török hódoltság várai és várkatonasága. I–III. k. Budapest, 2007.*
- Hóvári 1985. *Hóvári János: Fonyód a török hódítás korában. In: Fonyód története. Szerk. Kanyar József. Fonyód, 1985. 113–166. o.;*
- Hughes – Philpott 2006. *Palgrave Advances in Modern Military History. Eds. Matthew Hughes – William J. Philpott. New York, 2006.*
- Istvánffy 2009. *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/3. k. Budapest, 2009.*
- Károlyi, 1877. *Károlyi Árpád: Magyar huszárok a schmalkaldeni háborúban. Századok, 11. (1877) 642–654., 841–854. o.*
- Kelenik 1990. *Kelenik József: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári-királyi hadsereg valós katonai értékéről. Hadtörténelmi Közlemények, 103. (1990) 3. sz. 85–95. o.*
- Kelenik 1991a. *Kelenik József: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári-királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben. Hadtörténelmi Közlemények, 104. (1991) 3. sz. 80–122. o.*
- Kelenik 1991b. *Kelenik József: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenöt éves háború időszakában. Hadtörténelmi Közlemények, 104. (1991) 4. sz. 3–52. o.*
- Kelenik 1995. *Kelenik József: A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század ’70-es éveinek végén. In: Végvár és környezet. Szerk. Petercsák Tivadar – Pethő Ernő. Eger, 1995. 163–174. o.*
- Kelenik 1998. *Kelenik József: Tata helye és szerepe a végvári rendszerben a 16. század utolsó harmadában. In: Tata a tizenöt éves háborúban. (A Tatán 1997. május 23-án megtartott tudományos ülészen elhangzott előadások anyaga.) Szerk. Fatuska János, Fülöp Éva Mária, ifj. Gyuszi László. (Annales Tataienses.) Tata, 1998. 45–58. o.*
- Kelenik 2000. *Kelenik József: A magyar csapatnem. In: A magyar huszár. Szerk. Zachar József. Budapest, 2000. 9–27. o.*
- Kelenik 2005. *Kelenik József: Egy végvidék születése. A Kanizsa ellen vetett végek kialakulásának története 1600–1601. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk. Hausner Gábor et al. Budapest, 2005. 311–358. o.;*
- Kelenik 2010. *Kelenik József: Szégyen a lopás, de hasznos! Egy „stratégiai jelentőségű” huszárcsíny története. Hadtörténelmi Közlemények, 2010. május 14. Csákváry Ferenc köszöntése. Ünnepi különszám. 59–66. o.*

- Kingra* 1993. *Mahinder S. Kingra*: The Trace Italienne and the Military Revolution during the Eighty Years' War, 1567–1648. *Journal of Military History*, 57. (1993) 431–446. o.
- Kissinger* 1998. *Henry Kissinger*: Diplomácia. Budapest, 1998.
- Korpás* 2005. *Korpás Zoltán*: Ami a magyarországi hadjárat után történt. Bernardo de Aldana és a spanyol zsoldosok sorsa 1552 után. *Fons*, XII. (2005) 3. sz. 379–398. o.
- Korpás – B. Szabó* 2017. *Korpás Zoltán – B. Szabó János*: „Ha követségbe jöttek, sokan vannak, de ha katonának, akkor kevesen” Az 1550-es országegyesítési kísérlet katonai hátteréhez: 16. századi Habsburg haderők és stratégiák Európában. In: *Mozgó frontvonalak: háború és diplomácia a várháborúk időszakában 1552–1568* (Studia Agriensia 35.) Eger, 2017. 89–117. o.
- Köhbach* 1994. *Markus Köhbach*: Die Eroberung von Füleek durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa. Wien–Köln, 1994.
- Krajncz* 2008. *Krajncz Zoltán*: Az aszimmetrikus hadviselés, fenyegetés alapkérdései. Repüléstudományi Konferencia, 2008. április 11. *Repüléstudományi Közlemények*, különszám (2008. április 11.) http://real.mtak.hu/10441/1/Krajnc_Zoltan.pdf (A letöltés időpontja: 2017. január 31.)
- León* 2009. *Fernandó González de León*: The Road to Rocroi. Class, Culture and Command in the Spanish Army of Flanders, 1567–1659. Leiden–Boston, 2009.
- Lescalopier* 1982. *Pierre Lescalopier* utazása Erdélybe [1574]. Közreadja: *Benda Kálmán és Tardy Lajos*. Ford. *Benda Gyula, Benda Kálmán és Tardy Lajos*. Budapest, 1982.
- Losada Málvarez* 2007. *Juan Carlos Losada Málvarez*: Los generales de Flandes: Alejandro Farnesio y Ambrosio de Spínola, dos militares al servicio del imperio español. Madrid, 2007.
- Love* 1991. *Ronald S. Love*: „All the King's Horsemen”. The Equestrian Army of Hernri IV. 1585–1596. *The Sixteenth Century Journal*, 22. (1991) 510–533. o
- Marosi* 1975. *Marosi Endre*: Török várostromok Magyarországon II. Szulejmán korában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1975. 427–464. o
- Metz – Johnson* 2001. *Steven Metz – Douglas V. Johnson II.*: Asymmetry and U. S. Military Strategy: Definition, Background, and Strategic Concepts. 2001. <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pubs/display.cfm?pubID=223> (A letöltés időpontja: 2017. január 31.)
- Nagy* 1983. *Nagy László*: Hajdúvitézek, 1591–1699. Budapest, 1983.

- Négyesi 2004. *Négyesi Lajos*: Az 1604. évi diószegi és osgyáni ütközet, valamint az edelényi csata vitatott kérdései. *Hadtörténelmi Közlemények*, 117. (2004) 4. sz. 1288–1305. o.
- Nimwegen 1997. *Olaf van Nimwegen*: Maurits van Nassau and Siege Warfare (1590–1597). Van der Hoeven, 1997. 113–122. o.
- Nimwegen 2010. *Olaf van Nimwegen*: The Dutch Army and the Military Revolutions, 1588–1688. Woodbridge, 2010.
- Pach 1991. *Pach Zsigmond Pál*: A közép-kelet-európai régió az újkor kezdetén. *BUKSZ*, 3. (1991) 3. sz. 351–361. o.
- Pálffy 1996. *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz.) *Történelmi Szemle*, 38. (1996) 163–217. o.
- Pálffy 1998. *Pálffy Géza*: A császárváros védelmében: A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999.
- Pálffy 2000. *Pálffy Géza*: Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. Pápa, 2000.
- Pálffy 2003. *Pálffy Géza*: A Bajcsavárig vezető út: a stájer rendek részvétele a Dél-Dunántúl törökellenes határvédelmében a XVI. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 116. (2003) 2. sz. 463–504. o.
- Pálffy 2012. *Géza Pálffy*: Defense System in Hungary Against the Ottomans in Sixteenth Century. A Catalyst of Military Development in Central Europe. In: *Warfare in Eastern Europe, 1500–1800*. Ed. *Brian J. Davies*. (History of Warfare, 72.) Leiden–Boston, 2012. 35–61. o.
- Parker 1972. *Geoffrey Parker*: The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars. Cambridge, 1972.
- Parker 1995. *Geoffrey Parker*: The 'Military Revolution, 1560–1660'. – A Myth? In: *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Ed. *Clifford J. Rogers*. Boulder CO, 1995. 37–54. o.
- Parker 1998. *Geoffrey Parker*: The Grand Strategy of Philip II. New Haven, 1998.
- Parker 2005. *Geoffrey Parker*: A hadügyi forradalom védelmében. In: *A korai stratégiai gondolkodás*. Szerk. *Veszprémy László*. Budapest, 2005. 61–87. o.
- Parker 2007. *Geoffrey Parker*: The Limits to Revolution in Military Affairs: Maurice of Nassau, the Battle of Nieuwport (1600) and the Legacy. *Journal of Military History*, 71. (2007) 331–372. o.

- Parrott* 1995. *David A. Parrott*: Strategy and Tactics in the Thirty Years' War: the Military Revolution'. In: The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe. Ed. *Clifford J. Rogers*. Boulder, CO, 1995. 227–251. o.
- Picaud* 2007. *Sandrine Picaud*: La guerre de partis au XVIIe siècle en Europe. *Stratégique*, 88. (2007) 1. sz. 99–144. o.
- Picaud* 2009. *Sandrine Picaud*: La réflexion sur la petite guerre à l'orée du XIXe siècle : l'exemple de Clausewitz (1810–1812). *Stratégique*, 97–98. (2009) 123–147. o.
- Puype* 1997. *Jan Piet Puype*: Victory at Nieuwpoort, 2 July 1600." In: Exercise of Arms: Warfare in the Netherlands; 1568–1648. Ed. *Marco Van der Hoeven*. Leiden–Boston, 1997. 69–112. o.
- Roberts* 1995. *Michael Roberts*: The Military Revolution, 1560–1660. In: The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe. Ed. *Clifford J. Rogers*. Boulder, CO, 1995. 13–35. o.
- Rogers* 1995. The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe. Ed. *Clifford J. Rogers*. Boulder, CO, 1995.
- Rothenberg* 2005. *Gunther E. Rothenberg*: Nassaui Móric, Gusztáv Adolf, Raimondo Montecuccoli és a 17. századi hadügyi forradalom. In: A korai stratégiai gondolkodás. Szerk. *Veszprémy László*. Budapest, 2005. 33–60. o.
- Sahin-Tóth* 1999. *Sahin-Tóth Péter*: A francia katolikus ligától Kanizsáig. Henri de Lorraine-Chaligny életpályája (1570–1600). In: A középkor szeretete. Tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerk. *Klaniczay Gábor és Nagy Balázs*. Budapest, 1999. 453–465. o.
- Sahin-Tóth* 2004a. *Sahin-Tóth Péter*: Lotaringia és a tizenöt éves háború. *Századok*, 138. (2004) 1149–1188. o.
- Sahin-Tóth* 2004b. *Sahin-Tóth Péter*: Egy lotaringiai nemes a „hosszú török háborúban”: Georges Bayer de Boppard. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk. *Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs*. (Monumenta Historica Budapestiensia XIV.) Budapest, 2004. 297–304. o.
- Sahin-Tóth* 2006. *Sahin-Tóth Péter*: Egy miles christianus a tizenöt éves háborúban. Charles de Gonzague-Nevers Magyarországon. In: Ad Astra. Sahin-Tóth Péter tanulmányai / Études de Péter Sahin-Tóth. Szerk. *Oborni Teréz*. Budapest, 2006. 365–391. o.
- Satterfield* 2003. *George Satterfield*: Princes, posts and partisans. The Army of Louis XIV and Partisan Warfare in the Netherlands (1673–1678). Leiden–Boston, 2003.

- Stradling* 1994a. *Robert A. Stradling: Spain's Military Failure and the Supply of Horses 1600–1660.* In: *Robert A. Stradling: Spain's Struggle For Europe, 1598–1668.* London, 1994. 235–249. o.
- Stradling* 1994b. *Robert A. Stradling: Filling the Ranks: Spanish Mercenary Recruitment and the Crisis of the 1640s.* In: *Robert A. Stradling: Spain's Struggle for Europe, 1598–1668.* London, 1994. 251–269. o.
- Sudár* 2002. *Sudár Balázs: „Görösgál ostroma” 1555-ben és a hódoltsági török epikus költészet.* *Hadtörténelmi Közlemények*, 115. (2002) 2. sz. 353–374. o
- Sudár* 2017. *Sudár Balázs: Pécs és Szigetvár párbaja. A Dél-Dunántúli front török szemmel (1543–1566).* In: *Mozgó frontvonalak: háború és diplomácia a várháborúk időszakában 1552–1568 (Studia Agriensia 35.)* Eger, 2017. (S. a.)
- Sugár* 1987. *Sugár István: Heves Megye és Eger visszafoglalása a törököktől.* (*Studia Agriensia* 8.) Eger, 1987.
- Sugár* 1993. *Sugár István: Szigetvár kapitulációja és a megadási szerződés.* In: *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és vár felszabadításának 300. évfordulóján, 1989.* Szerk. *Szita László.* Pécs, 1993. 125–142. o.
- Szakály* 1975. *Szakály Ferenc: Kaposvár a török időkben.* In: *Kaposvár. Várostarténelmi tanulmányok.* Szerk. *Kanyar József.* Kaposvár, 1975. 93–138. o.
- Szakály* 1981. *Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban.* Budapest, 1981.
- Szakály* 1987. *Szakály Ferenc: Egy végvári kapitány hétköznapijai. Horváth Márk levelei Nádasdy Tamás nádorhoz és szervitoraihoz, 1556–1561.* (Somogy Megye Múltjából.) *Levéltári Évkönyv*, 18. (1987) 45–126. o.
- Szakály* 1990. *Szakály Ferenc: A babócsai váruradalom a XVI. század közepén.* In: *Babócsa története. Tanulmányok a község történetéből.* Szerk. *Magyar Kálmán.* Babócsa, 1990. 221–253. o.
- Szakály* 1992. *Szakály Ferenc: A mohácsi csatától a szatmári békekötésig 1526–1711.* In: *Tolna mezőváros monográfiája.* Szerk. *Glósz József – V. Kápolnás Mária.* Tolna, 1992. 91–174. o
- Szakály* 1997. *Szakály Ferenc: Magyar intézmények a török hódoltságban.* (História Könyvtár. Társadalom- és művelődéstörténelmi tanulmányok 21.) Budapest, 1997.
- Szakály* 1999. *Szakály Ferenc: A dél-dunántúli hadszíntér 1526–1543.* In: *Pécs a törökkorban.* Szerk. *Szakály Ferenc – Vonyó József.* (Tanulmányok Pécs történetéből, 7.) Pécs, 1999. 17–50. o.

- Szántó* 1980. *Szántó Imre*: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon. 1531–1593. Budapest, 1980.
- Szántó* 1985. *Szántó Imre*: Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon: az 1551–52. évi várháborúk. Budapest, 1985.
- Szita* 1995a. *Szita László*: Újabb adatok a kanizsai blokádharc és kapituláció történetéhez, 1688–1690. In: *Hadtörténelmi tanulmányok. (Zalai gyűjtemény, 36/1.) Zalaegerszeg, 1995. 53–78. o.*
- Szita* 1995b. *Szita László*: A blokádharc és a permanens portyázó háború a Körösök és a Maros térségében 1686–1695 között. In: *Szita László: A törökök kiűzése a Körös–Maros közéről 1686–1695. (Forráskiadványok a Békés a Békés Megyei Levéltárból 19.) Gyula, 1995. 9–32. o.*
- Szvittek* 1999. *Szvittek Róbert*: Az 1555-ös török hadjárat a Dél-Dunántúlon. In: *PPKE Műhely-tanulmányok. Piliscsaba, 1999. 47–64. o.*
- Takáts* 1922. *Takáts Sándor*: Régi idők, régi emberek. Budapest, 1922.
- Tóth* 1934. *Tóth Zoltán*: A huszárság eredetéről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 35. (1934) 129–196. o
- Tóth* 1940. *Tóth Zoltán*: A hadviselés átalakulása. In: *Magyar művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. 2. k. Budapest, 1940. 201–240. o.*
- Tóth* 1998. *Tóth Sándor László*: A tatai vár és ostromainak szerepe a 15 éves háborúban. In: *Tata a tizenöt éves háborúban. (A Tatán 1997. május 23-án megtartott tudományos ülészen elhangzott előadások anyaga.) Szerk. Fatuska János, Fülöp Éva Mária, ifj. Gyuszi László. (Annales Tataiensis.) Tata, 1998. 19–44. o.*
- Tracy* 2002. *James D. Tracy*: Emperor Charles V, Impresario of War. Campaign, Strategy, International Finance and Domestic Politics. Cambridge, 2002.
- TT* *Történelmi Tár*
- Van der Essen* 1943. *Leon Van der Essen*: Alexandre Farnése et les origines de la Belgique Moderne 1545–1592. Brussels, 1943.
- Van der Hoeven* 1997. *Exercise of Arms: Warfare in the Netherlands; 1568– 1648. Ed. Marco Van der Hoeven. Leiden–Boston, 1997.*
- Varga* 2006. *Varga Szabolcs*: Sziget vár és mezőváros története 1526–1566 között. In: *Szigetvár története: tanulmányok a város múltjáról. Szerk. Bősze Sándor – Ravazdi László – Szita László. Szigetvár, 2006. 45–91. o.*
- Varga* 2007. *Varga J. János*: Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben. (História Könyvtár, Monográfiák 23.) Budapest, 2007
- Varga* 2016. *Varga Szabolcs*: Leónidasz a végvidéken. Zrínyi Miklós (1508–1566). Pécs, 2016.

- Veszprémy* 2005. A korai stratégiai gondolkodás. Szerk. *Veszprémy László*. Budapest, 2005.
- Waxman* 1997. *Matthew C. Waxman*: Strategic Terror: Philip II and Sixteenth Century Warfare. *War in History*, 4. (1997) 339–347. o.
- Wittman* 1965. *Wittmann Tibor*: Németalföld aranykora. Budapest, 1965.
- Wittman* 1969. *Wittmann Tibor*: Les Les gueux dans les bonnes villes de Flandre, 1577–1584. Budapest, 1969.
- Zwitzer* 1997. *H. L. Zwitzer*: The Eighty Years War. In: Exercise of Arms: Warfare in the Netherlands; 1568–1648. Ed. *Marco Van der Hoeven*. Leiden–Boston, 1997. 33–55. o.

János B. Szabó

ASYMMETRICAL WARFARE* IN THE 16TH CENTURY: THE EXAMPLES OF THE WAR THEATRES IN HUNGARY AND THE LOW COUNTRIES

Abstract

The parallel between Hungary and the Low Countries casts new light on a theory which has long been accepted as an axiom by Hungarian military history and which says that the Hungarian military system after the defeat at Mohács reached its new form as a result of the particular border wars inside the country during the fight against the Turks. This new “one-sided” organisation was built on light cavalry and light infantry, and as such, it became unable to “modern”, “European”, “regular” warfare. However, this paper argues that the examples from the war theatre in the Low Countries show that similar situations evoke quite similar effects in 16th century warfare, were it be about the “backward” Hungary of the “developed” Low Countries.

Paradoxically, the leaders of the anti-Catholic and anti-Habsburg revolt starting in the Low Countries in 1567 faced surprisingly similar strategic challenges, both at the outbreak of the revolt and later, during the independence war of the Protestant provinces, as the Austrian Habsburg government and the Hungarian leaders in Hungary in the war against the Ottoman Empire.

The changes in 16th–17th century warfare, often called as “warfare revolution”, made the role of different light cavalry formations very important all over Europe, exactly because of the renewed appreciation of fortifications and sieges. At the same time, the importance of hand guns also increased, for these guns could be excellently used not only in big battles but during the sieges of fortifications and in guerrilla-warfare, a fight which allows much more individual freedom.

János B. Szabó

ASYMMETRISCHE KRIEGSFÜHRUNG IM 16. JAHRHUNDERT: DAS BEISPIEL DER
KRIEGSSCHAUPLÄTZE IN UNGARN UND IN DEN NIEDERLANDEN

Resümee

Die in der Mitteilung aufgezeigte Parallele zwischen den Niederlanden und Ungarn lässt diejenige Theorie in neuem Licht erscheinen, die in der ungarischen Kriegsgeschichtsschreibung bereits seit langem als Axiom gilt: Dass nämlich die ungarische Armee infolge der eigentümlichen Grenzkriege gegen die Türken im Inneren des Landes nach der Schlacht bei Mohács (Mohatsch) ihre „halbseitige“ Struktur erworben hätte, die auf der leichten Kavallerie und der leichten Infanterie aufbaute und die sie dann dauerhaft ungeeignet machte, auf „moderne“, „europäische“, „reguläre“ Weise zu kämpfen. Dies obwohl auch die Beispiele des Kriegsschauplatzes in den Niederlanden zeigen, dass ähnliche Situationen sehr ähnliche Wirkungen in der Kriegsführung im 16. Jahrhundert hervorriefen, unabhängig davon, ob es um das „unterentwickelte“ Ungarn oder die „entwickelten“ Niederlande geht.

Paradoxerweise standen die Leiter der im Jahr 1567 beginnenden katholischen und gegen die Habsburger gerichteten Bewegung in den Niederlanden überraschend ähnlichen strategischen Herausforderungen gegenüber, als der Aufstand ausbrach und der Freiheitskampf der von den protestantischen Stände geleiteten Länder lief, wie die österreichische Regierung der Habsburger und die ungarischen Stände im Kampf gegen das Osmanische Reich.

János B. Szabó

LA GUERRE ASYMÉTRIQUE AU 16^E SIÈCLE : L'EXEMPLE DES THÉÂTRES
D'OPÉRATIONS DE HONGRIE ET DES PAYS-BAS

Résumé

Le parallèle entre les Pays-Bas et la Hongrie, qui fait l'objet de cette communication, apporte un nouvel éclairage sur un axiome ancien de l'historiographie militaire hongroise. Selon cet axiome, après Mohács, ce sont les guerres transfrontalières spéciales menées contre les Turcs à l'intérieur du pays qui ont conduit l'armée hongroise à adopter une structure « boîteuse » basée sur la cavalerie et l'infanterie légères, ce qui l'a rendu durablement inapte à se battre de manière « moderne », « européenne » et « régulière ». Néanmoins, les exemples du théâtre d'opérations néerlandais montrent que des situations similaires ont eu les mêmes effets sur la manière de se battre du 16e siècle qu'il s'agisse de la Hongrie « sous-développée » ou des Pays-Bas « développés ».

Paradoxalement, les chefs du mouvement néerlandais catholique et anti-Habsbourg étaient confrontés dès 1567 aux mêmes défis stratégiques au moment de l'éclatement de l'insurrection et de la guerre d'indépendance des provinces dirigées par les ordres protestants que l'administration Habsbourg et les ordres hongrois en Hongrie lors de la lutte contre l'Empire ottoman.

Du fait de l'importance accrue des places fortes, des sièges et des évolutions militaires des 16e et 17e siècles, appelées souvent « révolution militaire », les différentes armes de cavalerie légère ont joué un rôle important dans toute l'Europe. Parallèlement, l'importance des armes à feu portatives a également augmenté : elles pouvaient être utilisées non seulement dans les grandes batailles, mais également pour les sièges et les tactiques de guérilla qui permettaient plus de liberté individuelle.

Янош Б. Сабо

АСИММЕТРИЧНОЕ ВЕДЕНИЕ ВОЙНЫ В XVI-ОМ ВЕКЕ: ПРИМЕР ТЕАТРА ВОЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ ВЕНРИИ И НИДЕРЛАНДИИ

Резюме

Нидерландско-венгерская параллель обрисованная в публикации проливает новый свет на теорию, считаемую уже давно аксиомой в венгерской военной историографии, согласно мнения которой венгерская военная оборона после Мохач, в борьбе с турками внутри страны и своеобразными войнами на границе, могла бы быть выиграна если бы не была «полусторонней», построенной на основе легкой кавалерии и легкой пехоте, что затем сделала её надолго не пригодной для «современного», «европейского», «регулярного» ведения войны. При том как показывают примеры нидерландского театра военных действий, подобные ситуации оказывали очень похожие действия в ведении войны в XVI-ом веке, будь то «недоразвитая» Венгрия или «развитая» Нидерландская низменность.

Как это ни парадоксально, начиная с 1567-ого года лидеры католических и анти-Габсбургских Нидерландских движений столкнулись с удивительно похожими стратегическими задачами во время вспыхивания восстания, и затем при борьбе за свободу протестантских орденов провинций, как и правительства австрийских Габсбургов и венгерских орденов в Венгрии в борьбе против Османской империи.

Изменения военного дела XVI–XVII веков часто упомянутого под названием «военной революции» того времени, именно из-за повторной переоценки значимости укрепления и осады важности – по всей Европе привели к очень важной роли самые различные виды оружия. Параллельно с этим возрасла значимость ручного стрелкового оружия, которым отлично пользовались не только в больших сражениях, но и в боях за крепости и в партизанских боях, предоставляющих значительно большую индивидуальную свободу.

SZEMLE

ROBERT G. HOYLAND

IN GOD'S PATH: THE ARAB CONQUESTS AND THE CREATION OF AN ISLAMIC EMPIRE

*(Ancient Warfare and Civilization sorozat, Oxford University Press, New York, 2015. 303 o.
ISBN: 978 0 19 991636 8)*

A muszlim birodalom VII. századi hirtelen létrejötte gyakori kutatási téma a történészek között. Nem csoda, hiszen pár évtized alatt meghódították a Kelet-római Birodalom levantei területeit, Észak-Afrikát, és eljutottak a Pireneusokig. Keleten bekebelezték a másik nagy antik birodalmat, a Szászánida Perzsiát, Belső-Ázsiáig és India határáig terjeszkedve. Ez a döbbenetes eseménysorozat alapjaiban változtatta meg a térség viszonyait. Mindez a IX–X. századi muszlim krónikások számára egyértelmű volt: Allah követői megörökölték a Földet, az országokat Ő nyitotta meg előttük. A modern kori történészek a korszak vizsgálatával szokták kezdeni a téma feldolgozását: a természeti, társadalmi, politikai körülmények bemutatásával és hatásaival. Írott forrásokat bőven találnak hozzá, hiszen nem csak muszlim krónikások sora írta meg a kezdeteket, hanem a meghódítottak is tárgyalták. Robert G. Hoyland viszont tudatosan a zömében kortárs, általában keresztény írásos hagyományokat vizsgálta a téma feldolgozása során a később íródott muszlim források helyett (legalább nem csak a győztesek írják a történelmet – bár azért ebben nem teljesen úttörő: feladatául saját tanára, Patricia Crone is a kortárs források fontosságát hangsúlyozta). Az egyetemeken a szakdolgozati témaválasztásnál a hallgatóknak arra kell ügyelniük, hogy elsősorban a forrásokat tanulmányozzák, s azok alapján vonjanak le következtetéseket. Ez természetesen a történelmi kutatás alapja: Hoyland is korábban készített doktori disszertációjára építette kötetét, melyben a muszlim terjeszkedés korai forrásaival foglalkozott (*Seeing Islam as Others Saw It*. Princeton, 1997.), amely jó alapot jelentett ennek a tudományos–ismeretterjesztő kötetnek az elkészítéséhez.

Hoyland könyve „Az arab hódítások világi története” címet is viselhetné, hiszen szándéka szerint a későbbi muszlim krónikák felhasználását igyekezett a szükséges minimumra korlátozni. Az arab hódítók nem a semmiből törtek elő: már századok óta jelen voltak Róma és Perzsia küzdelmeiben, ismerték a két ellenfél politikai–katonai szervezetét, s a szomszédos kultúrák hatása alól sem vonták ki magukat. Röviden, nem lehetett őket műveletlen barbároknak tekinteni. Hoyland rámutat arra, hogy az arab terjeszkedés nem Mohamed után, hanem már előtte megindult. Az 610-es évekből maradtak feljegyzések arab támadásokról; szerinte az arab hódítások elkerülhetetlenek voltak a két meggyengült nagyhatalom kárára. Az iszlám viszont – a korszak más barbár hódításaitól eltérően – ezeket tartóssá tette és a helyi kultúrákkal összefonódva új civilizációt hozott létre. Az antikvitás két nagyhatalma a hosszas háborúskodásban kimerült, gazdasági és társadalmi válságba került. Ez a szomszédos perifériák népeit kedvezőbb pozícióba juttatta, a nomádok nagyobb katonaréteggel rendelkező társadalmakkal könnyen kezdhettek terjeszkedésbe a földművelő civilizációk kárára. Érdekes megjegyzése

Herakleios döntő hadjáratáról a perzsák elleni hosszú háború végéről: a császár 5000 embere mellé türk szövetségese 40 000-et adott – nem csoda, hogy a kínai forrásokban az esemény már úgy csapódott le, hogy a türkök leverték a perzsákat (94. o.). Az arab támadók is viszonylag nagy létszámú csapatokat küldhettek hadjáratokra, amelyet hamarosan tovább növelhettek az addigi határvédő keresztény arab törzsekkel, melyek az első győzelmek után átálltak a támadókhoz (41. o., az egyik császári tisztviselő válasza a járadékkukat követelő araboknak: „A császár a saját katonáit is alig tudja fizetni, nemhogy titeket, kutyák!”). Ellenfeleik viszont sem emberanyag, sem pénz tekintetében nem engedhették meg maguknak az újabb hosszas hadakozást – Herakleios Jarmúk után nem is próbált újabb hadsereget küldeni ellenük, inkább védekezésre szorítkozott.

A perzsáknál ez még kiegészült a vesztes háború utáni trónviszályokkal, melyekből nem tudtak talpra állni, mire az arabok a kisebb portyákról nagyobb hadjáratokra váltottak. Az arabok újonnan alapított katonai telepeikre, mint Kufa és Bászra, több tízezer embert telepítettek, melyek aztán folytatták a terjeszkedést (de máshol is telepítettek beduin törzsbelieket, például Azerbajdzsánban, Horászánban, vagy Maghrebben). Ezek a kolóniák egyúttal a helyi népesség között erősítették az arab–iszlám befolyást: aki a hódítók közé akart betérni, az csak az arab törzsi szervezetbe kapcsolódva tehetette ezt, klienssé válva. Ezáltal tovább nőtt a hódítók száma, akik újabb hadjáratokra indulhattak a szomszédos hitetlenek ellen. Azt is vizsgálja a szerző, hogy mennyire lehet az első kalifák idején muszlim öntudatról beszélni. Úgy látja, indokoltabb arab hódításokról beszélni. Arról sem beszélhetünk, hogy a hódítók kizárólag muszlimok lettek volna: Mohamed medinai közösségébe zsidók és keresztények is tartoztak, akik közösen léptek föl pogány ellenségeikkel szemben (57. o., korai megnevezésük, a mu'min nemcsak hívőt, de hűséget is jelent). Az első hódítások nyomán keresztény arabok tömege is csatlakozott seregeikhez – a IX. században a hittudós Ahmad ibn Hanbalt a zsidók és keresztények részvételéről kérdezték Mohamed közösségében, s ő már csak annyit válaszolt, hogy „ez egy visszautasító kérdés, amit nem szabad vizsgálni” (58. o.).

Az első hódító nemzedék iszlámja még igencsak különbözött attól, ami az Abbászidák alatt kiteljesedett: a kezdeti arabiai ábrahám kultuszából soknemzetiségű civilizációvá vált. Azonban kitűnik a műből, hogy már az első hódítók is vallási terminusokkal határozták meg magukat: 643-ban egy kétnyelvű egyiptomi papiruszon muhádzsirún/magaritaiként írják le őket, s datálása is keresztény és muszlim éra szerinti (57. o.). Vagyis az iszlám már ekkor külön identitást biztosított a hódítóknak – a szerző maga is említi, hogy már Egyiptom meghódítása során voltak, akik áttértek (a szerző sajnos mindezen gyorsan átlép, pedig a téma bővebb kifejtést igényelt volna).

A bevezetőben Hoyland kitér arra, mért döntött úgy, hogy munkája során a VII–VIII. századi nem-muszlim forrásokra kíván támaszkodni. Egyrészt azért, mert ezek révén jobban megérthető az arab hódítások folyamata, elkerülhetők a szakirodalomban található közhelyek (például: „a lelkes muszlim seregek özönvízhez hasonló hódításai”, s a terjeszkedést a valóságban jól lehet szakaszolni, a muszlimok beharcai alapján). Másrészt a vesztesek alapján írt történelem-mentes a későbbi muszlim források idealizált, leegyszerűsített képétől (Allah megnyitotta a hitetlen országokat az igazhitűek előtt, akik így nyertek hatalmat minden vallás és nép fölött). Harmadszor, ezek révén jobban megérthető a hódítások előtörténete, az, hogy miként változott meg a késő antik kori Közel-Kelet a VI. és a VIII. század között. Végül hangsúlyozza, hogy a muszlim források alapján író-

dott munkák természetesen Mohamedre és utódaira koncentrálnak, s a vallási lelkesedéssel magyarázzák a hódításokat. Hoyland szerint azonban ennek fontossága eltűzött, ezért inkább „arab” hódításokról beszél „muslim” helyett.

Az első fejezetben a késő antikvitás világát mutatja be, amelybe behelyezi az arabok fellépését. Az első fontos motívum a Traianusig visszamenő római–perzsa nagyhatalmi konfliktus, amely fordulatos küzdelmeket követően, Heraclius győzelme után úgy tűnt, hogy teljes római győzelemmel ért véget: egy pillanatra mintha Perzsa is keresztény vazallusállammá süllyedt volna. A monoteista vallásosság szintén komolyan terjeszkedett ebben az időszakban: Rómában államvallás lett, keleten több független királyság is áttért (Jemenben a zsidó Himjáríta-dinasztiát az abesszíniai keresztény király buktatta meg). A késő antikvitásban a vallás szorosan összekapcsolódott a hatalommal, a keresztény országokon kívül is, a zoroasztrizmust a szászánidák pártfogolták, s a zsidó vallásnak is megvolt az említett jemeni patrónusa, keleten pedig a buddhizmust több belső-ázsiai fejedelemség és a kínai császárok is felkarolták.

Mindamellet a korszak legaktívabb és legsikeresebb missziója a keresztényeké volt: a birodalom határain kívül Észak-Afrikában, Arábiában, egész Belső-Ázsiáig tevékenykedtek térítőik. Arábiában több helyen is működtek keresztény közösségek: érdekes példa az a felirat, melyet egy vértanú kápolnijára véstek fel 567-ben egyrészt görögül, ami a készített római-keresztény társadalomban betöltött helyét jelzi, másrészt arabul, ami származását és arab kultúrájára való büszkeségét mutatja. A nagyhatalmi rivalizálás a perifériák barbárjait is vonzotta: mindkét hatalom igényelte a segédcapatokat, cserébe anyagi juttatásokat és előkelő címeket osztogattak nekik. Ebből fakadt a barbár királyságok csirája, amelyre hasonló példa az észak-arábiai Gasszanidáké. Hoyland véleménye szerint az arabok lettek a legsikeresebbek ebből a típusból, nem szabad őket elintézni annyival, hogy csak nomád tevékenysztők lettek volna a pusztában.

Magát az arab kifejezést már az asszírok óta használták a Termékeny Félholdtól délre fekvő terület népeire, és a nabateus királyság is arab dialektust használt. Róma szerzett egyéni támogatókat és segédcapatokat a félszigetről, főleg a letelepült csoportok közül, de a nomád beduin elemek szerepe is fontos, akik közül a sivatagi remeték többeket megtérítettek, és a IV. századtól a zsoldos segédcapatok is fontos szerepet játszottak Róma keleti határainak védelmében. Ezek a római-arab közösségek komoly szerepet játszottak az arab identitás kialakulásában azzal, hogy a nomád és a letelepült életmód szokásait egybeolvasztották. A VI. században a római határon a szövetséges Gasszanidák királysága állt szemben a perzsa határon létrejött párjával, a Lakhmidákéval. Erős arab öntudat jellemezte őket, anyanyelvi feliratok maradtak fenn utánuk, utólag nézve csak idő kérdése volt, hogy mikor jön el az a pillanat, amikor a közös arab identításra és nyelvre hivatkozva összefognak és domináns szerepet igényelnek a térségben. A VI. századi válság (a „justinianusi” pestis, valószínűleg vulkáni eredetű lehűlésből származó természecsökkenés, megélénkülő háborúskodás következtében) alapozta meg aztán az arab hódításokat, melyekhez az is hozzájárult, hogy ezek délről érték a letelepült birodalmakat, nem a gyakran támadott, így jobban védett északi határok felől.

A második fejezet a hódítások első évtizedét tárgyalja, miután előbb röviden felvázolja Arábia korai történetét és Mohamed mozgalmát. Sajnos azonban meg sem kísérli, hogy a szemben álló felek taktikájáról, fegyverzetéről képet. Az események leírására koncentráll, és sikerül is jól összeszónie a szálakat, attól kezdve, hogy Mohamed „nyugat-arábiai

koalíciója” hadjáratot indított a potenciális fenyegetést jelentő bizánci-párti északi arab törzsek, majd a szíriai határvidék ellen. Ezen a területen már a perzsa megszállás éveiben voltak arab rablóportyák és a jarmúki győzelemig (636) a muszlimok dúlták a vidéket, de nem vették azt birtokba. Ezután viszont a határvidék városai, melyeknek évszázados gyakorlata volt az arabokkal az egyezkedésben, nem reménykedtek abban, hogy a császár serege megsegíti őket, sorra kapituláltak (a partvidéken viszont Caesarea 641-ig kitartott, Moávija végül ostrommal vette be). Keleten, a perzsa határvidéken hasonló volt a helyzet: a határvidéki arabok évek óta nyugtalanították Mezopotámiát, mire Mohamed hívei színre nem léptek. Végül 636-ban nagyarányú arab invázió zúdult a területre, télen a szászánida főváros, Ctesiphont ostromolták. 637 őszén a perzsa ellentámadás visszaszorította a támadókat az Eufrátesz jobb partjára, de aztán 638. január 8-án a kádiszijai csatában az arabok javára dőlt el Mezopotámia sorsa. Jazdagird a Zagrosz túloldalára menekült, előbb Iszfahánba, majd Istakhrba. Az arabok megszerezték az addigi római–perzsa határvidéket is, mely délebbi hódításaik után nyitva állt előttük. A helységek többsége enyhe feltételekkel kapitulált, Dara és Tella őrségét viszont kardélre hányták, miután azok ellenálltak. A Jazira vidéke ezután viszonylag nyugodtan élte életét, mivel az arabok nem avatkoztak ügyeikbe, a terület határvidék-jellege pedig megszűnt.

A harmadik fejezet témája a további terjeszkedés kelet és nyugat felé, amit megkönnyített ellenfeleik belviszállya (641. Heraclius halála, a perzsáknál pedig a Mezopotámia elvesztése utáni széthúzás). A legértékesebb zsákmányt Egyiptom jelentette, amely viszonylag védtelen volt hatalmas gazdagsága ellenére. A vidéket gyorsan lerohanták, de az erősített helyek bevétele a császár halála után vált csak lehetővé, mikor a védők nem remélhettek segítséget – Kyros pátriárka közvetítése révén kiűrtették Alexandriát. Hoyland szerint téves az a későbbi forrásokra alapozott vélemény, hogy a tartomány üldözött nem-ortodox keresztény lakói üdvözölték a hódítókat – komoly túlzás mindez, bár tény, hogy sokan nem hiányolták az őket folyton zaklató kelet-római igazgatást. Az arabok aztán nyugat felé folytatták portyáikat, előbb behódoltatták Kyrenaikát, majd tovább haladtak Africa tartományba, melynek kormányzója fellázadt Constans császár ellen. 647-ben gyors győzelmet arattak itt is, nagy zsákmánnyal és sarccal megrakva tértek vissza Egyiptomba. Dél felé azonban nem tudtak újabb sikereket elérni: a núbiaiak visszaverték támadásaikat, Etiópia pedig úgy tűnik, az axumi királyság lehanyaglása idején nem vonzotta őket. Miután Bászra és Kúfa megalapításával megszilárdították mezopotámiai szerzeményeiket, több irányból is megindultak Perzsia meghódítására. Sorban bevették Khuzisztán városait, átkeltek a Zagroszon az Iráni-felföldre, a szászánida uralkodók eredeti bázisára, ahová neháveni győzelmük (642) nyitotta meg az utat. Egy harmadik út a Perzsa-öböl partvidékéről vezetett Fársz tartományba, ahol kíméletlenül lemészárolták mindenki, aki az uralkodó elithez tartozott. Ezt nyilván az is motiválta, hogy a birodalom meghódításához ki akarták iktatni a Szászánida-házat – így kíméletlenül üldözőbe vették Jazdagirdet. Miután Media kormányzója kiegyezett az arabokkal, az uralkodó kelet felé hátrált, hogy a türköktől vagy a kínaiaktól próbáljon segítséget szerezni, de 651-ben Mervnél megölték. Fia, III. Peroz viszont meg tudta szerezni támogatásukat, és az északkeleti végeket meg is tudta tartani 663-ig, mikor a polgárháború után újabb arab hadjáratok indultak a térségbe. A Kaukázus vidékén az örmények sikerrel ellenálltak a támadóknak, így önállóak maradtak, kölcsönös katonai segítségnyújtásban egyezve ki Moávijával. A későbbi kalifa ekkor már a flottaépítésre koncentrált, mivel a

bizánciak 646-ban rövid időre visszafoglalták Alexandriát, valamint teljes legyőzésük – Konstantinápoly bevétele – elképzelhetetlen volt hajók nélkül. Egyelőre Ciprus szigete elleni vállalkozásokon gyakorolhatták be a tengeri háború alapjait.

A negyedik fejezet a Moávija alatti hadjáratokról szól. Előbb damaszkuszi kormányzóként, majd kalifaként, voltaképpen ő építette ki a birodalmat. A korszakban inkább Afrikában értek el nagyobb haladást a hódítók, ahol a helyi berber lakosság ellenállása jelentette számukra a fő problémát. Itt újabb előretolt bázist hoztak létre Kairuán alapításával (keleten is ekkoriban telepítettek 50 000 iraki arab családot Mervbe), ily módon biztosították a későbbi hódításokat. Moávija uralkodásával kezdődött a hódítások konszolidációja: Perzsia már nem állhatott lábra, s Bizánc sem volt olyan helyzetben, hogy sereget küldjön Szíriába. Ehelyett a védekezésre koncentrált, diverzióval próbálkozott, a mardaiták Libanonba küldésével, ahol sikerült nagyarányú felkelést kirobbantaniuk az arabokkal elégedetlen helyiek támogatásával. Ezzel ugyan értek el sikereket, de a stratégiai helyzet változatlan maradt: Szíria visszafoglalására nem volt erejük, Moávija flottája pedig megrengette tengeri hatalmukat.

Ebben az időszakban vált láthatóvá, hogy az arab terjeszkedés nem mindenütt ellenállhatatlan: a bizánciak Anatóliába visszahúzódva megvédték Konstantinápolyt (a szerző 668–670-re datálja a nagy ostromot, de nem részletezi, miért tér el a hagyományos kronológiától). A Kaukázus-vidéken a VIII. század elejéig inkább szimbolikus volt az arab fennhatóság, s az Oxuson túl és az afgán hegyvidéken sem nagyon haladtak (gyakran a helyi fejedelmekkel egyezkedve jutottak előbbre). Viszont Perzsia jövője szempontjából döntő volt, hogy a helyi lázadások ellenére az egész ország fölötti muszlim uralmat nem ingathatta meg semmi: a dinasztia kiiktatása után a befolyásos helyi családok nem tudtak vagy nem is akartak széles körű ellenállást szervezni.

Moávija a birodalom megszervezése során tehetséges kormányzókat igyekezett választani, a meghódítottakat általában nem zaklatta szokásaikban, az uralkodói birtokok jövedelméből bőven telt az utak, csatornák, hidak karbantartására és egyéb közfeladatokra, a kereskedelem megélénkült. A kalifa ugyan sikeres birodalomépítő volt, mégis a későbbi muszlim hagyomány inkább negatív színben tünteti fel, több okból is. Egyrészt a kegyes Ali megbuktatásával jutott a címhez, másrészt a dinasztikus elv alkalmazása miatt, mivel fiát, Jazídot tette meg utódjának. „Átkos” emléke főleg az Abbászida-kor szunnita hittudósainak köszönhető, akik megalkották az első négy kalifa alatti muszlim aranykor mítoszát, melyet Moávija zsarnoksága követett.

Az ötödik fejezet a terjeszkedés újabb időszakával foglalkozik 685–715 között, melynek első évtizede zavarokkal volt tele. Jazíd halála után az Omajjád család másik ága jutott uralomra hosszadalmas belviszály után, és Abd al-Malik kalifa (685–705) már nyilvánosan hangsúlyozta az iszlám jelentőségét (pénzverés a muszlim hitvallással, az arab hivatalos nyelvvé tétele). Bizánci kollégája, II. Iustinianos nagy ambíciókkal lépett a trónra, de az erőviszonyokon nem változtathatott, zsarnoki természete pedig újabb belviszályokhoz vezetett. Az arabok Észak-Afrikában ebben az időben kerekedtek felül a berberek legyőzésével és Karthágó bevételeivel. Ezután már csak egy ugrás volt Hispánia, ahol a vizigótok viszályai újabb lehetőséget nyitottak meg a hódítók előtt. A helyzet végül itt is Perzsiához és a keleti területekhez hasonlóan alakult: a király veresége után a helyi arisztokratákkal egyezkedve szereztek meg az ország feletti uralmat. Keleten az arab hódítás ismét nekilendült, bár kevésbé dinamikusán, mint nyugaton. Kutajba ibn Muszlim

a Folyóntúlon két várost is megszerzett, melyek a későbbiekben a muszlim kultúra fontos bástyái lettek: Buharát (709) és Szamarkandot (712). Délebbre viszont a szisztáni medence és az afgán hegyvidék buddhista fejedelemségeinek meghódítása továbbra is nehézségekbe ütközött, Zarang és Bust voltak az arabok előretolt helyőrségei. 703-ban a Kaukázus-vidéken az örmények fejedelmük, Smbat Bagratuni vezetésével fellázadtak arra a hírre, hogy az addigi közvetett uralom helyett kormányzót akarnak a nyakukba ültetni. Három év múlva az arabok győztek és megtizedelték a lázongó örmény nemesseget, de ezután új kormányzójuk békülékenyebb politikát folytatott – alighanem a kazár fenyegetés miatt.

A hatodik fejezet a terjeszkedés korának végét tárgyalja, az utolsó nagy próbálkozásokkal. Szulejmán kalifa 717-ben hatalmas sereget és flottát küldött Konstantinápoly bevételére, hogy a hidzsra szerinti 100. évre az arabok legszívósabb ellenfelét is végre legyőzze. Az eredmény a teljes katasztrófa volt, a seregnek csak roncsai jutottak haza, nyugaton sem sikerült a 720-as évek portyáit a Pireneusokon túlra újabb hódítással fejleszteni (732. Poitiers). Emellett a 740-es években több berber lázadás is bonyolította az arab kormányzók dolgát, akárcsak Megrebben (ezek szerepét fontosabbnak tartja az európai hódítások lezárulásában, mint a frankok erejét) – ekkor a főszerepet már a háridzsiták játszották, vagyis az iszlám – még ha eretnek irányzatként is – közöttük is terjedni kezdett. Keleten Kutajba halála (715) után a még ellenálló fejedelemségek a türges kagánba, Sulukba vetették reményüket, hogy megsegíti őket az arab támadások ellen. A harcokban többször is vereséget szenvedtek az arabok, de 722-ben le tudták törni a szogdiai lázadást, és 731-ben megtartották Szamarkandot a kagán ellenében. Suluk sosem fordította teljes figyelmét Transoxaniára, de miután keleten vereséget szenvedett a kínaiaktól, újra nyugatra fordult, azonban Balkh elleni hadjárata 737-ben vereséggel végződött, majd megbuktatták riválisai. Az Omajjádok kormányzói ezt követően békülékenyebb politikát folytattak Szogdiában, de még egy, később híressé vált csatát meg kellett vívniuk keleten.

744-ben a keleti türk kaganátus összeomlott. Ezután a kínaiak aktív szereplőként léptek a színpadra a térségben. 751-ben a talaszi csatát a Tang-sereg veszítette el, karluk szövetségeseinek átállása miatt – Hoyland ismét leszámol egy közkeletű tévhitel: ez sem volt döntő győzelem, mely a muszlimok kezére juttatta Belső-Ázsiát, hiszen a kínaiak még évekig hadakoztak a térségben. Csak az An Lu-san lázadás (755–763) forgatta fel Kinát annyira, hogy évszázadokra elhagyja a területet. Az arabok a Kaukázus-vidéken ebben az időszakban a kazárok fenyegetésével voltak elfoglalva, akiknek támadásai főleg a mai Azerbajdzsán területét sújtották (bár 730-ban Moszulig is eljutottak portyázóik). Végül 737–738-ban sikerült megverniük a kagánt, de Kazária így is erős szomszéd maradt, amelyet jobb volt szemmel tartani (Darband megerősítése, 24 000 arab telepítése a térségbe). Ekkoriban jutottak el a muszlimok Indiába is, ahol meghódították Szindet, azonban ennek története nehezen bogozható ki a forrásokból (Hoyland muszlim krónikákat is használ itt). További hódításokra azonban nem futotta már erejükből, viszont hamarosan jövedelmező kereskedelmet építettek ki Indiával. Az Omajjád-dinasztia bukását már nem tárgyalja részletesen a szerző, ami kissé fursának tűnik.

Az utolsó fejezet az iszlám civilizáció kialakulását tárgyalja – Hoyland művében ez a fő kérdés: hogyan sikerült a hódítások elakadása után, a politikai egység kezdődő bomlása ellenére a hódító kisebbség vallásából egy többnemzetiségű civilizáció alapjává válnia (arab–iszlámból pogány–iszlám). Az iszlám alapelemeiben ismerős lehetett a Közel-Kelet

népei között. Intézményes egyházi hierarchia nélkül a hódítók különböző csoportjai maguk döntötték el, kiket engednek be az igazhívók közé. (A foglyok sokasága kettős hatást eredményezett, a férfiak csatlósként muszlim uraikhoz idomultak. A rabnóktól származó gyermekek eleve muszlimnak számítottak, de anyai részről más kulturális hatásokat juttattak a hódítókéhoz. Viszont a muszlimok a többnejűség révén gyorsabban sokasodtak, és utódaik a politikailag domináns iszlám világban nem is lehettek mások, mint muszlimok.) Az arabok kezdetről fogva nyitottak voltak a kívülről jött áttértek előtt, bár voltak előítéleteik is (volt olyan korai vélemény, hogy a foglyok kilenczetedét meg kellene ölni).

A könnyű áttérés lehetősége és az áttérni kész foglyok, csatlósok tömege végül megalapozta az iszlám civilizációt. Az egységes arab politikai hatalom viszonylag gyorsan véget ért az Omajjádok bukásával, de az arabizáció és iszlamizáció folyamata tovább zajlott. Az arabizáció a nyelv és az identitás szintjén is zajlott, az arab hivatalossá tétele logikus lépés volt a soknemzetiségű birodalomban: a hódítók egységesen ezt a nyelvet beszélték és ez volt a Korán nyelve. A birodalom népei ehhez kezdtek idomulni, változó mértékben és tempóban. A Közel-Keleten, ahol már amúgy is erős volt az arab nyelv befolyása és nagyobb arányú betelepülés is történt, gyorsabban zajlott a folyamat, a keleti határon, ahol a perzsa kultúra ereje megmaradt, inkább az arab telepesek cseréltek nyelvet. A mediterrán városokra koncentrálódó latin és görög nyelv a politikai és kulturális hatalom elvesztésével gyorsan eltűnt, az arámi és kopt nyelvet a vidéki lakosság tovább őrizte, de ezek is fokozatosan háttérbe szorultak. Mindamelllett az iszlám kizárólagos arab jellege nem maradt meg sokáig, éppen a nagyarányú áttérések miatt. A perzsa hatás különösen erős lett a későbbiekben, de sok más nép szokásait is átvették a hódítók (például jogi téren).

A könyv sajátos felépítése – a fejezetek első része az eseménytörténet, a második különböző témák elemzése – miatt azok, akik a hódítások folyamatát akarják megismerni, ezt könnyen megkapják, de akik az iszlám kialakulására, illetve az arab-iszlámból „ökumenikus” iszlámmá változás folyamatára kíváncsiak, csalódnuk kell. A kezdetekkel és Mohamed életével alig foglalkozik a könyv, a második kérdést illetően pedig nehezen lehet összegezni a kapott információkat a fejezetekre bontás miatt. Az eseménytörténet alapos (ám esetenként nem egyformán), de az eszmetörténet kevésbé (ha már az iszlámról van szó, ennek alakulásáról többet lehetett volna írni). Hoyland ugyan kerüli a valósi magyarázatokat az arab hódítások során, de ez az elképzelés a középkori világ keretei között aligha elégséges (például a zsákmányszerzés fontosságának hangsúlyozása a hitbuzgóság ellenében – aligha volt olyan muszlim, aki szerint a zsákmány nem Allah jutalma volt, vagy éppen a Konstantinápoly második ostroma előtti jóslatok tárgyalásába sem megy bele, pedig ezek apokaliptikus szemléletet tükröznek).

A kötet végén a szerző ismerteti forrásait és felhívja a kutatók figyelmét a kevésbé ismert, VII–VIII. századi keleti keresztény és zsidó emlékek alaposabb vizsgálatára. Az irodalomjegyzéket átnézve utolsó kritikai észrevételként megjegyezzük, hogy fejezetenként sajnos csak egy-két nem angol nyelvű munkát találunk, a nemzetközi szakirodalom ennél bővebb ismerete elvárható lett volna egy ilyen munkától. – Az említett hiányosságok ellenére megállapítható, hogy a kötet ismeretterjesztő és tudományos szempontból egyaránt jól használható, így nyugodtan ajánlható mind a szélesebb, mind a szakmai közönségnek.

Tőser Márton

MEGAN CASSIDY-WELCH (ED.)

REMEMBERING THE CRUSADES AND CRUSADING

(*Remembering the Medieval and Early Modern Worlds. Routledge, Taylor & Francis Group, London, New York, 2017. xii + 251 o. ISBN: 978 1138811140*)

Bevezető tanulmányában a kötet szerkesztője, Megan Cassidy-Welch (Monash University, Melbourne) áttekinti a klasszikus kereszties hadjáratok emlékezete kutatásának főbb állomásait, kiemelve Nicholas Paul tanulmánykötetét és monográfiáját,¹ valamint a *Journal of Medieval History* tematikus számát (2014). Kitért arra is, hogy a háborúk történetére, a közösségek és népek identitására milyen komoly hatása volt a kommunikatív emlékeztől a kulturális emlékezetbe bekövetkezett váltásnak (*Remembering in the time of the crusades*).

Az *emlékezet forrásai* főcím alatt főleg a témakör egyházi megközelítését és műfajait ismerjük meg, némi világi kitekintéssel. Jessalynn Bird (Dominican University, Pardue University Calumet) a kereszties prédikációk forrásait, képkalkotását és múlt-jövő képét villantja fel (*Preaching and crusade memory*). Utal arra a jól ismert tényre, hogy az első kereszties hadjárat és elsőprő sikere hatalmas mennyiségű történeti és teológiai irodalmat eredményezett, melynek gondolatvilágát sikeresen ágyazták be a biblikus és eszkatalogikus hagyományba.

Cecilia Gaposchkin (Dartmouth College) arról ír, hogy Jeruzsálem bevételének napja, július 15-e 1099-ben ünnepnappá vált – a liturgikus könyvek sanctorale részében Szt. Benedek átvitelének ünnepe után kapott helyett – legalábbis a jeruzsálemi patriárkátus területén, amelyről már Türoszi Vilmos is említést tett (*The liturgical memory of 15 July 1099: between history, memory and eschatology*). A francia liturgikus szövegek alapján készítették el az imádságokat, ami többször is módosult, utoljára akkor, amikor 1149-ben, a visszafoglalás ötvenéves évfordulón az újjáépített templomot ismét felszentelték.

Elizabeth Lapina (University of Wisconsin-Madison) a háborúk vizuális megjelenítésének speciális területét mutatja be (*Crusades, memory and visual culture: representations of the miracle of intervention of saints in battle*). Tucatnyi képi ábrázolást sorakoztat fel annak bizonyítására, hogy a harcokba a keresztiesek oldalán beavatkozó szentek meghatározó területét alkották a kereszties mítosz-képződésnek, miként már az antiochiai csata során megjelent György, Merkúr és Demeter. Ugyanakkor érdekes, hogy a hosszú időtartam és a hatalmas létszámok ellenére a hadjáratokról viszonylag kevés képi ábrázolás maradt fenn, az azonban már nem véletlen, hogy legtöbb az első kereszties hadjáratra emlékeztette a nézőt.

Anne E. Lester (University of Colorado-Boulder) megállapítja, hogy a hadjáratokra és Szentföldre leginkább az onnan hozott ereklyék, vagy éppen a Szent Sír-templomot utánzó alaprajzok és replikák emlékeztettek (*Remembrance of things past: memory and material objects in the time of the crusades, 1095–1291*). Ugyanakkor a tárgyi kultúrában nem lebecsülendő része van az onnan hozott emléktárgyaknak, így az ott eltöltött időre

¹ *Remembering the Crusades: Myth, Image, and Identity. (RethinkingTheory). Ed. Nicholas Paul, Suzanne Yeager. Md, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2012.; Utó: To Following Their Footsteps: The Crusades and Family Memory in the High Middle Ages. Cornell University Press, Ithaca, N.Y., 2012.*

emlékeztet egy kitömött krokodil a dél-franciaországi Saint Bertrand de Cumminges székesegyházában, miként számtalan szentföldi zarándokerszény, bot, jelvény, gyűrű, fegyver is fennmaradt. Meghatározó volt az ereklyék mozgása szempontjából Konstantinápoly kifosztása, ami után ezerszámra került Európába az ereklyék.

Darius von Guttner-Sporzynski (független kutató) az első keresztes háború alapvető történetírói alkotásainak számbavétele után a lengyel historiográfia legkorábbi nagy alkotását, a *Gesta Principum Polonorum*ot elemzi, mint a lengyel fejedelmek számára a balti pogányok elleni harchoz való csatlakozás fontos forrását (*Historical writing*).

Lee Manion (University of Missouri) a keresztes témáknak szentelt népnyelvű verses epikát (romance) vizsgálta („*Perpetuel memory*”: *remembering history in the crusading romance*). Műfajilag sem mindig könnyű meghatározni ezeket az epikus alkotásokat, amire a *Chanson d'Antioche* ciklus a legjobb példa Erre inkább *chanson de geste*-ként tekintenek, s számos változáson ment át, amíg a XV. században megszületett prózai változata. Szerzője a Karoling történelemmel állítja párhuzamba az első hadjáratot, amelyben a Nagy Károllyal rokoni viszonyba állított Gottfried mintegy a *Roland ének* szent háborúját folytatja a Szentföldön. Hasonlóképpen figyelemre méltó az 1300 körül keletkezett középanyol *Richard Coeur de Lion*, az angol király tetteit nem kis elfogultsággal magasztalva. Ennek köszönhető, hogy a mű az angol nemzeti identitás alakításában is szerephez jutott, s lelkesítőleg hallgathatták a század angol–francia háborúi alatt. A művek ugyanakkor a morális kérdéseknek is teret engednek, miként Wolfram von Eschenbach *Willehalmja* a pogányok megtérését és életük megkímélését tárgyalja.

Katherine Allen Smith (University of Puget Sound) a korai keresztény mozgalom monasztikus emlékezetben betöltött szerepét vizsgálja (*Communities of memory monastic memories of the early crusading movement*). Fő forrása a *Vita Sancti Adjugatoris*, melynek főhőse a muszlim börtönből való menekülését, majd lelki megtérését Mária Magdolnának és tironi Bernátnak köszönheti, egy olyan csodának, amihez annak biblikus párhuzamai mellett Bohemund története is ösztönzőként szolgálhatott. A művet a tironi szerzetesek kérésére Hugó, cluny-i szerzetes, majd amiens-i püspök röviddel a főhős 1131-es halála után írta meg. Ő maga ugyan nem járt a Szentföldön, de életének franciaországi állomásai egytől egyig a keresztes szellemre és a szentföldi harcokra emlékeztették és látták el szóbeli információkkal.

James Naus and Vincent Ryan tanulmánya keresztes hadjáratok dinasztikus emlékezetben játszott szerepét tárgyalja (*High stakes and high reward. The memory of royal crusading*). A versailles-i palota „Salles des croisades”-termeinek 1843-ban átadott falképeivel indítja írását, melyeken feltűnik Margit magyar királyné és II. András magyar király is. A francia királyok közül VII. és IX. Lajos, az angolok közül kétségkívül Richárd, a németek közül III. Konrád, I. és II. Frigyes, akiknek nevét halhatatlanná tette a keresztes vezérség. Kétségtelen, hogy az útra kelésben a politikai megfontolások mellett mindegyikük esetében az őszinte hitbuzgalom is szerepet játszott, amit azonban a belpolitikai helyzet mindenkor döntően befolyásolt. Nem engedhették meg maguknak bármikor a hosszabb távollétet országuktól, hiszen VI. Lajos majdnem négy évet, IX. Lajos hét évet töltött távol. A hagyománynak is nagy szerepe volt, hiszen Richárd nagyapja az 1101-es hadjáratban, anyja a második keresztes hadjáratban vett részt, ő maga pedig fogadalmát a tours-i Szent Márton székesegyházban tette. A résztvevők is tudták, hogy egy keresztes királyt tekintélye és erkölcsi nyeresége messze az átlag keresztes fölé emeli, még Richárd

esetében is. Utóbbi a hazaúton történt szánalmas elfogása és fogságba vetése ellenére keresztes hírneve a legnagyobb angol királlyá tette, bár állítólag még angolul sem tudott.

Rebecca Rist (University of Reading) két zsidó krónika, az „1007. évi borzalmas esemény”, valamint Shelomo bar Shimshon krónikáját értelmezi a zsidókat ért sérelmek és az őket óvó egyházi-pápai védelem szempontjából (*Jewish memory and the crusades: The Hebrew crusade chronicles and protection from Christian violence*). Az első, valamikor 1220 körül íródott mű II. Róbert herceg, majd király idejében Franciaországban történt atrocitások emlékét idézi fel. A királyi udvar által is támogatott erőszakos konverzió és halálos fenyegetettség miatt a zsidók a pápához fellebbeztek, aki meghallgatta kérésüket és védlevelet adott ki számukra. A második szerzője 1140 körül emlékezett vissza az első keresztes hadjárat idejére. Ebben a pápát sátánnak írja le, noha maga II. Orbán nemigen tett zsidókra vonatkozatható kijelentéseket. A kortárs viszonyokra reflektálva pedig helyteleníti, hogy VII. Lajos elengedte a keresztesek adó- és kamattartozását, talán III. Jenő bullájának hatására.

Nicholas Paul (University of Cambridge) és Jochen Schenk (University of Glasgow) a családi, pontosabban az arisztokrata családok keresztes hagyományát tekinti át és hívja fel a figyelmet annak néhány sajátosságára (*Family memory and the crusades*). Megállapítják, hogy ezek a családok, ha társadalmi érvényesülés és kapcsolatrendszer építéséről volt szó, igen tágan értelmezték a rokonságot. Így az elődök keresztes kötődése széles körben hatott és kötelezte az utódokat a szerepvállalásra. Közép- és Észak-Franciaországban a Monthléry, Courtenay és Le Puiset családok közel 30 keresztest adtak, de német földön ilyenek voltak például a Bergek.² Érdekes példákat jegyeztek fel arról, hogy miként mesélték az ősök tetteit. János, Eppes urának (†1293) epitaphiumán ófrancia nyelven hasonlították keresztes tetteit Roland és Oliver emlékéhez. A Lambert d’Ardres Guines-i grófok történetéből (*Historia comitum Ghisnensium*) pedig megtudjuk, hogy a fiatal gróft 1200 körül idősebb emberek tanították a régmúlt idők, Artúr király és a keresztesek tetteire. Lambert említi meg, hogy a grófok mérgesek voltak a *Chanson d’Antioch* szerzőjére, mert az említés nélkül hagyta művében őseiket. A szintén számos keresztest felvonultató Brienne család portréit pedig a normandiai Foucarmont apátságában festették a falra a XIV. század végén, s elsőként magát Jánost, a jeruzsálemi királyt, II. András keresztes vezértársát helyezték el.

A kötetet a keresztesek bizánci, ibériai, balti és muszlim emlékezetének esettanulmányai zárják. Jonathan Harris (University of London) a keresztes háborúk bizánci emlékezetét vizsgálja, ami nem meglepő módon Konstantinápoly 1204. évi elfoglalására fókuszált (*A blow sent by God’: changing Byzantine memories of the crusades*). A bizánci szerzők csak mellékesen emlékeztek azokra az esetekre, amikor a bizánciak maguk is akadályozták a nyugatiak átkelését, különösen a harmadik keresztes hadjárat idején. Ezzel szemben a velenceiek csalárdságát és a városba betörő, a bizánciak szempontjából skizmatikus nyugatiak tomboló harácsolását még a XV. században is felidéztek a külföldi látogatóknak. A középkori források szelektív emlékezete nem meglepő módon az új és legújabb kori görög publikációkban sem merült feledésbe.

² Erre lásd ismertetésünket: *Alexander Berner: Kreuzzug und regionale Herrschaft. Die älteren Grafen von Berg 1147–1225*. Böhlau, Köln, Weimar, Wien, 2014. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128. (2015) 2. sz. 591–593. o.

Ana Rodriguez (CCHS-CSIC) az ibériai és a szentföldi hadjáratok közötti hasonlóságot, de ugyanakkor eltérő kortárs megítélését mutatja be (*Living and remembering the crusades and the Reconquista: Iberia, 11th–13th centuries*). Az ibériai Reconquista harcai megelőzték a XI. században a klasszikus kereszties hadjáratokat, s 1123-ban III. Callixtus az ibériai harcokban résztvevők égi jutalmát az szentföldiekkel azonosan szabta meg. Ennek ellenére a pápák ragaszkodtak a Szentföld számára a hispániai egyház anyagi támogatásához, ami nem kis helyi ellenállással találkozott. Ugyanakkor a közös élményanyag és motívumrendszer mindvégig fennmaradt, hiszen még X. Alfonz is szívét a Kálvária hegynél temettette volna el, ha végakarátának nem szegülnek ellen (s így az is Sevillebe került). A félsziget uralkodói közül többen is kereszties fogadalmat tettek, ám azt a Reconquistában való részvételtként értelmezték. Különösen Kasztíliaiban a szentföldi utak ritkák voltak, s ha megvalósultak, inkább egyéb okokkal volt magyarázható (keresztiesnek kijáró védelem biztosítása, bűnbánat, kiszabott egyházi büntetés). Nem véletlenül, mint legnagyobb kereszties sikerre, hagyományosan a Las navas de Tolosa-i 1212-es győzelemre tekintettek.

Alex Mallett (University of Edinburgh) azt vizsgálja írásában, hogy a középkori és legújabb kori arab szerzők műveiben a kereszties háborúk mennyiben jelennek meg legitimizáló tényezőként (*The Muslim memory of the crusades*). Ezt legmarkánsabban az Ajjubidák és a Mamelukok estében igazolja, ahol minkét dinasztia a keresztiesek feletti győzelmeknek köszönhetően szerezte meg a hatalmat. Különösen meghatározó szerepet játszik Szaladin alakja, akire még napjaink politikusai, így Szadam Husszein és Asszad is példaképként tekintettek. Ugyanakkor érdekes, hogy a nyugathoz szorosabban kapcsolódó arab országok (Libanon, Tunézia) kiadványaiban mérsékelt és kiegyensúlyozott szemlélet figyelhető meg, szemben a radikálisabb országokéval, amelyek mintegy örökös, máig tartó kereszties háborúkról beszélnek.

Carsten Selch Jensen (København's Universitet) a kereszties háborúknak az észti és lett nemzeti emlékezetben játszott szerepét elemezte (*Appropriating history: remembering the crusades in Latvia and Estonia*). Mindkét terület esetében a német lovagok megjelenése és a területek rendi államukba való betagoása határozta meg a későbbi történetírói reakciókat, a hódítás előtti „romlatlan őállapotot” (ami leginkább Livóniai Henrik 1217-ben befejezett krónikáján alapult) és a hódítás utáni kereszties korszak megítélését. A XIX. századi nemzeti ébredés korában a német hódítást kritika kísérte, míg a 1918–1920-as honvédő háború időszakában a bolsevikok ellen harcoló észtek és lettek szívesen alkalmazták magukra a kereszties eszmekört, hogy majd a második világháborús német megszállás idején az előjelek ismét megváltozzanak. Hasonló váltásnak lehetünk tanúi a balti államok 1991-ben elnyert függetlensége utáni időszakban is, de ezt a szerző már nem érinti tanulmányban.

A kötet tanulmányai értékes párhuzamokat rajzolnak fel a magyarországi kereszties eszmekör kialakulásának elmaradáshoz. Nehezen magyarázható meg, hogy a Balkánon kereszties szerepkörre törekvő magyar kormányzat a XIV–XV. században miért nem merített példákat a klasszikus hadjáratok időszakából, noha erre legalábbis az ötödik hadjárat alkalmával minden lehetőség meg lett volna. Ebben nyilván sok szempont mellett a nemzeti nyelvű irodalom hiánya is nagy szerepet játszott: amit magyarul nem lehetett leírni, arra latinul sem volt igény.

NIELS BRANDT

GUTE RITTER, BÖSE HEIDEN
Das Türkenbild auf den Kreuzzügen (1095–1291)*(Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien, 2016. 408 o. ISBN: 9783412503376)*

A keresztes háborúkról mára már több alaposan kidolgozott eseménytörténeti, illetve hadtörténeti írás született. A téma eszmetörténeti megközelítése, illetve rajta keresztül a középkori Európa török- és iszlám-képének kutatása azonban igazán az utóbbi években lendült fel. Niels Brandt 2016-os munkája, mely magában foglalja mind a hadtörténeti, mind az eszmetörténeti aspektusokat, pontosan ebbe az áramlatba illeszkedik.

A keresztes háborúk egyaránt jelentették a vallások és a kultúrák összeütközését. Európai harcosok első ízben találkozhattak nagyobb számban a többség számára eddig legfeljebb csak hírből ismert keleti, török harcmoddal. A szerző érthető módon azt a kérdést helyezi középpontba, hogy miként jelenik meg az ellenség a keresztes hadjárat-hoz kapcsolódó európai forrásokban, milyen megítélések alakulhattak ki az első keresztes hadjárat résztvevőinek körében a taktikájukban és vallásukban számukra idegennek, újszerűnek tűnő törökökről. Fontos kérdés, vajon az európai lovagok felismerték-e az ellenség ütőképességét, s hogyan viszonyultak a török lovas íjászok taktikájához. Már erre az időszakra is igaz volt, hogy a törökre nem pusztán katonai, hanem vallási ellenségként is tekintettek keresztény körökben, ami növelte a küzdelem lélektani jelentőségét. A munka a hadtörténeti írások mellett kiemelt hangsúlyt fektet a középkori Európa iszlám-képével foglalkozó művekre, a korabeli forrásokra és szakmunkákra.

A tizenkét fejezetes kötet elején a szerző bemutatja, hogyan alakult az iszlám-kép Európában a VII. századtól a XIII. századig a korszak meghatározó forrásai alapján, mind vallásuk, mind harcmódoruk tekintetében. A szerző keresi a választ arra, hogy keresztény körökben tettek-e különbséget a „török” (turci), illetve a „szaracénok” (saraceni) és az „arabok” (arabi) között. A források tanulmányozása alapján elmondható, hogy valóban törekedtek-e a korabeli szerzők, így például Nogent-i Guibert, Chartres-i Foucher a különbségtételre. A második fejezet utolsó alfejezetéből megtudhatjuk, hogy a keresztény szerzőknek már az első keresztes hadjárat idején is voltak információik a közel-keleti politikai helyzetről és az ott történt eseményekről.

Ezt követi az első keresztes hadjárat elemzése, mely érthető módon komoly hangsúlyt kapott a kötetben, két teljes fejezetet tölt ki (62–115. o.). Itt olvashatunk arról, hogyan jelenik meg a török II. Orbán pápa prédikációjában, az iszlámot hogyan jellemzik a korabeli krónikákban és láthatjuk, vajon mennyiben jelennek meg a muszlimok a kötet címében is említett „gonosz pogányként” vagy akár „jó lovagokként”. Ennek megválaszolásához a szerző megvizsgálja az első keresztes hadjárat csata-, illetve ostromleírásait. A leírások nemcsak részletesebb betekintést engednek a török harcmódorba, de a róluk kezdetben kialakult ambivalens képet is szemléltetik.

Ezután Niels Brandt a XII. századi leírásokat elemzi, mint például az antik szerzők munkáival több átfedést is mutató *Gesta Francorum*ot és annak átdolgozásait, továbbá a *Historia Vie Hierosolimitanet*, illetve az első keresztes hadjáratról is tudósító *Gesta Regum Anglorum*ot. A hatodik fejezettől tér rá az elismerő megjegyzések elemzésére,

mint például a *Gesta Francorum* dicsérő szavaira. Kérdések merülnek fel azonban a *Gesta* névtelen íróját illetően. Fontos lenne tudni, hogy a szerző milyen származású lehetett, milyen minőségben vett részt a hadjáratban, illetve a hadjárat mely szakaszában írhatta sorait, mivel inkább a dorylaeumi ütközet lehetett rá hatással, mint a nikaiai kapituláció. A továbbiakban azt elemzi, hogy a törökökre és frankokra egyaránt használt miles/milites kifejezésnek mi volt az értelme, és hogy ezáltal a muszlim lovasokat is valóban „lovagoknak” nevezte-e, akiket vallásuk ugyan elválasztott a keresztény vitézek-től, bátorságuk azonban egyenértékű volt velük. Érdekes, ahogyan a korabeli beszámolók megörökítik a keresztetek magatartását a menekülő, illetve elfogott ellenségével szemben, hiszen itt épp az európaiak kegyetlensége kerül bemutatásra. Noha Európában több esetben is előfordult az elfogott íjászok kivégzése (lovagiatlan fegyver használatá miatt), a kereszties hadjáratok esetében nem említik a források, hogy török foglyokat éppen ezért öltek volna meg. Az ezt tárgyaló alfejezetek mindemellett bemutatják, milyen hatások idézhetők elő ezt a jelenséget, hogyan jelennek meg a keresztetek és muszlimok közti tárgyalások, egyezmények a krónikákban, hogyan alakult át az első szíriai kereszties államok kapcsolata a törökökkel katonaiból politikaiá és milyen mértékben voltak negatívak azok a sztereotípiák, melyek az új államok muszlim szomszédjairól terjedtek el, illetve milyen pozitív és negatív képek alakultak ki magukról a török uralkodókról.

A kereszties államok korai török-képet tárgyaló fejezetben láthatjuk, hogyan helyeződik a súlypont a politikai kapcsolatokra, illetve ennek milyen hatása van a leírásokra. Érdekes nézőpontot jelent ebből az időszakból Ordericus Vitalis munkája, melyben a normannok fosztogatásait és kegyetlenkedéseit is kiemeli, illetve fiktív történeteiben keresztény hitre térni kívánó török hercegnők is szerepet kapnak. Ezzel máris egy árnyaltabb török-képpel találkozunk, mely, noha az iszlámot továbbra is elítéli, de már bemutat pozitív alakokat is a nők képében.

Az 1147-ben megindult második kereszties hadjárat krónikaiban ismét a kegyetlen kép erősödik fel, és a leírásokban az ekkorra már szokásos tulajdonságok mellett több esetben állatias jelzőkkel illetik őket. Mindez azonban más fényben tűnik fel, mielőzt az ármánykodónak és árulónak bemutatott „görögökkel” (bizánciakkal), különösen Mánuel császárral kerülnek összehasonlításra, melynek következtében már nem is a muszlimokat, hanem a bizánciakat tartják a kereszties hadjárat igazi ellenségének. A politikai viszonyok stabilizálódása azonban a török-kép javulását is maga után vont. Türoszi Vilmos, aki a mamelukokról részleteiben tudósító első nyugati szerző, fő művében a politikai érdekeknek megfelelően formálódott muszlim-képet láthatunk, tartalmazva a klasszikus sztereotípiákat, ugyanakkor továbbra is lovagoknak nevezve a török lovasokat.

A kilencedik fejezetben a szerző azt a kérdést vizsgálja, mennyiben tisztelték a keresztetek az egyiptomi csapatokat, hiszen míg a törökökről elismerő vélemények születtek, egyes munkákban az egyiptomi gyalogság összeomlásáról, taktikájuk elmaradottságáról, máshol pedig tiszteletreméltó ellenféli mivoltukról tudósítanak.

Ezt követően a könyv újabb markáns szakasza kezdődik meg. A tizedik fejezet a keresztény források Szaladinról alkotott képét vizsgálja I. Richárd és Barbarossa Frigyes hadjáratán keresztül, valamint bemutatja, hogy amíg az első kereszties hadjáratban egyértelmű különbséget tettek „török” és „szaracén” között, ezek a harmadik hadjárat idejére gyakorlatilag szinonimákká válnak.

A tizenegyedik fejezet a XIII. századi iszlám- és muszlim-képet taglalja. Fő kérdése, hogy vajon népszerűbbé vált-e ekkorra a „jó lovag”-képe a „gonosz pogányénál”, tapasztalható-e változás az iszlámképben. Szaladin utódairól olvashatók pozitív, illetve elismerő tudósítások. A korabeli munkákban pedig különbséget tesznek a törökök, türkmének, beduinok és a keresztések körében is tiszteletnek örvendő mamelukok között mind életmód, mind fegyverzet és harcmódor szempontjából. A könyvben tárgyalt utolsó jelentősebb személyiség Baibars szultán, aki sikerrel vette fel a harcot a hetedik kereszties hadjárat csapataival, illetve a mongol támadás során. A türoszi templomos védők kivégzése és további hasonló tettek következtében igen negatív képet kapott és a kereszténység ellenségének, valamint árulónak nevezték, ám ez már nem befolyásolta különösebben az általános török-képet.

A könyv tehát részletesen bemutatja a kereszties hadjáratok iszlám- és török-képének változási folyamatát, abból kiindulva, hogy már az első kereszties hadjáratról kezdve az iszlám vallás negatív fényben jelent meg, gyakorlatilag a kereszténység ellenpárjaként tartották számon. Mindez az első találkozások és közvetlen ismeretek megszerzése következtében módosulni, árnyalódni kezdett. A törökökről, mint „a frankok utáni legjobb lovagokról”, tisztelettel kezdtek írni a beszámolóknak, alaposabban bemutatva például harcmódorukat, fegyverzetüket. Ezek az első hadjárat idején kialakult karakterisztikák gyakorlatilag változatlanok maradtak, és végig megtalálhatóak a kereszties háborúkról írt krónikákban. Az elismerő szavak mellett természetesen ott voltak a negatív jelzők is a vadságukról, kegyetlenségükről, de a lovas íjászok harcmódorát sosem nevezték gyávnak. Propagandisztikus célokból ezek a leírások módosulhattak, a kereszténység ellenségeinek nevezhették őket, jobban kidomborítva kegyetlenségüket, mint harctéri erényeiket. Több társadalmi, illetve katonai átfedés is tapasztalható volt a keresztény lovagok és a török lovasok között, hiszen a kegyetlenség, a rablások, fosztogatások ugyanúgy jelen voltak az európai hadszíntereken, mint keleten. Ennek köszönhetően a hasonló tulajdonságok felismerése a két fél között nem volt nehéz. A diplomáciai iratokban is látható ez a fajta nyitottság, melyben félretették a vallási előítéleteket. Nagyobb differenciálódás vehető észre azonban a jelesebb személyek leírásában, hiszen megjelentek a negatív fényben feltüntetett vezetők (például Karbuga). A török-kép folyamatosan alakult az idők folyamán, melyre jó példa a *Gesta Francorum*, melyet többször is átdolgoztak, és az általa közölt leírások némileg negatívabbá váltak. A XII. században újabb aspektusok jelennek meg, mely által az ármánykodással és árulással megvádolt bizánciak jóval gyűlöltebb szereplőkké váltak a muszlimoknál. Ez a pozitív irány megtörik az 1187-es hattíni csatavesztés traumájával, és ismét a kegyetlen kép erősödik meg, mely azt a célt is szolgálta, hogy a kereszties államok megsegítésére újabb európai csapatokat toborozhassanak. A török azonban mégsem vált azzá az apokaliptikus ellenséggé, mint kezdetben volt, és Szaladin szultánról is – akit eleinte kegyetlen zsarnoknak neveztek, majd a harmadik kereszties hadjárat végére tiszteletreméltó ellenfélle nőtte ki magát – viszonylag reális képet alkotnak a kortársak, sőt, még az európai lovagideálban elhelyezve is bemutatják.

Brandt azt a megállapítást teszi, hogy ami egyes krónikásokat leginkább a „gonosz pogány”-kép felé mozdította, a vallási különbségnek volt köszönhető. Diplomáciailag és katonailag azonban más volt a helyzet. Barbarossa Frigyes császár hadjárata során például a kisázsiai törökökre nem is tekintettek ellenségként, hanem csak az Ayyubidákra. Az újabb kereszties traumák, mint például a hattíni csata, illetve Jeruzsálem eleste követ-

keztében ismét a negatív kép éledt föl, a muszlimokat a szent helyeket meggyalázó kegyetlen barbárokként nevezve meg. A későbbi leírások egészen a hetedik keresztes hadjáratig azonban már kifejezetten pozitív hangvételűek voltak, ami annak is köszönhető, hogy az ekkoriban készült munkák zöme a lovagi közönségnek íródott, és ezekben a vallási aspektusok nem foglaltak el központi helyet. Adódtak még negatív hangvételű, klasszikusnak mondható jelzőkkel dolgozó írások, például Baibars szultánról, de az ekkorra már több évszázados kulturális, diplomáciai és katonai kapcsolatok lehetővé tették, hogy a muszlimokra nem az apokaliptikus népeként és kiirtandó pogányként tekintsenek, mint 1095-ben, hanem tiszteletreméltó ellenfélre, akikben ugyanúgy megtalálhatók az erények és hibák, mint európai vetélytársaikban.

A könyvet rövidítésjegyzék, majd egy huszonnégy oldalas bibliográfia, egy hely- és névmutató zárja.

Niels Brandt munkája értékes új adaléka a középkori török- és iszlám-képet elemző szakirodalomnak. Az eseményeket kontextusukba helyezve mutatja be és elemzi azt a pozitív képet is, ami nem csupán jelen volt a korszakban, hanem meghatározó jelenséggé vált a keresztesek, illetve az európai szerzők számára. A könyv fontos a keresztes háborúkat eszme-, illetve hadtörténeti szempontból vizsgáló kutatók, illetve érdeklődők számára, ugyanakkor kiváló írás azok számára is, akik a kora újkori iszlám- és oszmán-képpel foglalkoznak, mélyebb ismeretekre téve szert annak XI–XIII. századi előzményeiről.

Szuromi Kristóf

E. J. MYLOD, GUY PERRY, THOMAS W. SMITH AND JAN VANDEBURIE (ED.)

THE FIFTH CRUSADE IN CONTEXT THE CRUSADING MOVEMENT IN THE EARLY THIRTEENTH CENTURY

*(Crusades – Subsidia. Routledge, Taylor & Francis, Abingdon, Oxon, New York, 2016. 240 o.
ISBN: 978-1472448576)*

A kötet tanulmányai előadásként a Kenti Egyetem konferenciáján hangzottak el Canterburyben 2012-ben, amelyet az akkor még posztgraduális szerkesztők szerveztek meg. A bevezető fejezetben Jan Vandeburie (Università degli studi Roma) az ötödik keresztes hadjárat historiográfiáját tekinti át. Az időpont akár sorsszerűnek is tekinthető, hiszen a hadjárat legalaposabb és talán egyetlen jelentős monográfiájának (1986) szerzője, James M. Powell az előző esztendőben (2011) hunyt el – ezért ajánlották a könyvet az ő emlékének. A hadjáratral, annak ellenére, hogy az egyik leghosszabb és számos részsikert elérő vállalkozásnak tekinthető, az első tudományos feldolgozás csak 1887–1888-ban született meg Hermann Hoogeweg tollából. A többek által lebecsült Reinhold Röhrich mindmáig használható segédletet bocsátott a kutatók rendelkezésére, ami után hosszas évtizedeket kellett várni, hogy Thomas C. van Cleve tárgyalja az eseményeket Setton 1969-es kézikönyvében. Powell monográfiája után hosszabb szünettel mára egymás után jelennek meg a monográfiák, így a II. Frigyesről (Marcello Pacifico, 2012.) vagy János, Jeruzsálemi királyról (Guy Perry, 2013.). Végül a szerző is figyelmeztet arra, hogy a hadjá-

rat nem szakítható el a közel azonos időben történt portugáliai és balti kereszties akcióktól, miként ezeket már a második hadjárat esetében is együtt vizsgálják a kutatók.¹

A kötet következő nagy fejezete a pápa és császár szerepét vizsgálja a kereszties hadjárat menetének alakulásában. III. Honorius pápa kereszties ideológiáját levelei tükrében árnyaltan mutatja be Pierre-Vincent Claverie (Université de Paris I). Thomas W. Smith (Trinity College, Dublin) szintén III. Honorius tevékenységével foglalkozott. A pápa, miután elődje halála után átvette a hadjárat irányítását, mindvégig folyamatosan figyelemmel követte az eseményeket. A hadjáratot magát semmiképpen sem irányította, sokkal inkább az egyháziak adóztatása, az utánpótlásra való buzdítás, legátusával és a Kelettel való kapcsolattartás alkotta tevékenységi körét. Arról nem a pápa tehetett, hogy a résztvevő uralkodók nem maradtak végig a hadszíntéren, s általában az elhúzódo hadjárat során a résztvevők gyakran váltották egymást. A pápai tervek és levelek ellenére a hadjárat megindulásakor javasolt ciprusi találkozó nem valósult meg. Mivel II. András és Honorius 1217 folyamán váltott leveleket, meglehet, hogy együttesen igyekeztek János Jeruzsálemi királyt kész tények elé állítani, s azért tervezhettek még a vele való találkozás előtt egy stratégiai egyeztetést.

Smith utal korábbi tanulmányára, miszerint² III. Honorius sokáig II. Andrást akarta a kereszties had élén látni. Ezt bizonyítaná, hogy János királyhoz 8, míg a magyar királyhoz 23, igaz Frigyeshez 36 levelet írt. A magyar uralkodó támogatásnak a jele lehetett, hogy az első haditanácsot a megérkezés után a magyar király sátrában tartják. Jánossal szemben a ciprusi királynak korábban is voltak nézeteltérései, s nem lehet véletlen, hogy 1217 végén a magyar és ciprusi uralkodó együtt távozik a kereszties táborból. A pápa azonban már régebből is a császári kereszties hadjáratban bízott, s különleges kapcsolatot ápolit Frigyesseel, még ha János örmény trónigényét annak 1220-as eltávozásakor támogatta is. Ennek jele volt Frigyes 1220. évi császári koronázása és annak támogatása, hogy elvegye János leányát, Izabellát.

A fenti gondolatsort folytatta Guy Perry (University of Leeds), egy János király és II. Frigyes császár viszonyára vonatkozó, eddig mellőzött forrás elemzésével és közlésével. Ennek hátterében a Damietta elfoglalása utáni viták álltak: kinek a fennhatósága alá kerüljön a város. Frigyes táborban lévő német hívei kívártak volna, míg Pelagius legátus az Egyháznak tartotta volna fenn. A kényszernek engedve végül Pelagius is beleegyezett, hogy a császár megérkezéséig János legyen a város ura. Valószínűleg közvetlenül ezt követően, 1219. november 12-én kelt János király Frigyesnek címzett két másolatban is fennmaradt levele. Ebben Frigyeset kereszties fogadalmá beváltására próbálja rávenni, eldicsekedve az elért hadi sikerekkel, így azzal, hogy a szorult helyzetbe került ellenfél lerombolta és elhagyta Tabor várát, s talán Banjászt is említi, Jeruzsálem falainak lerombolásával együtt. Részletesen közli a muszlimok ajánlotta fegyverszünet feltételeit, miközben a levél azt sugallja, hogy a keresztiesek vezére maga János.

A kötet következő nagy fejezete a kereszties prédikációkkal és propagandával foglalkozik. Bernard Hamilton (University of Nottingham) János pap közismert témájára tér visz-

¹ Lásd ismertetésünket: *The Second Crusade Holy War on the Periphery of Latin Christendom*. Ed. Jason T. Roche, Janus Møller Jensen. Brepols Publishers, Turnhout, 2015. *Hadttörténelmi Közlemények*, 130. (2017) 1. sz. 243–246. o.

² Thomas W. Smith: *Between Two Kings: Pope Honorius III and the Seizure of the Kingdom of Jerusalem by Frederick II in 1225*. *Journal of Medieval History*, 41. (2015) 1. sz. 41–59. o.

sza tanulmányában. A rejtélyes személyre és királyságára a keleti keresztények története adja meg a választ, akikkel, így az örményekkel, grúzokkal a pápák megpróbálták együttműködni a hadjárat során. A helyszínen tartózkodó Jacques de Vitry egyenesen úgy vélte, hogy több keresztény él Keleten, mint muszlim. Ennek része volt János pap országa, akinek a Bizánci császárhoz írott fiktív levele az 1160-as években vált ismertté Európában. A szerző szerint a fiktív alak mögött az abesszin keresztény királyságot kell keresni, melynek követői nem is olyan régen nagy feltűnést kelteve jelentek meg Kairóban, ajándékot hozva a kopt pátriárkának. A forrásokban szereplő mitikus Dávid király és János pap története sajátos módon vegyült, s ehhez az Örményországot 1220–1221 fordulóján megtámadó mongol hadak ismerete is csatlakozott. Egyfelől a támadás megakadályozta, hogy az örmények segítséget küldjenek Damiettához, másfelől azonban a muszlimok és a szír területek megtámadása miatt a korabeliek egy része kereszténynek gondolta őket és szövetségest reméltek bennük.

Barbara Bombi (University of Kent) írásában azt vizsgálta, hogy a muszlimok térítése, s különösen Szent Ferenc egyiptomi fronton való 1219-es megjelenése mennyiben volt hatással a hadjárat folytatására, s mennyiben jelenthette esetlegesen a fegyveres harc alternatíváját. Szent Ferenc saját írásaiban soha nem tett említést erről az eseményről, s csak Celanoi Tamás *Vita primájában* tűnik fel elsőként a történet, míg a történetírók között Jacques de Vitry-nél. A szerző számon tartja Bokody Péternek Szent Ferenc freskóival, azon belül „Ferenc a szultán előtt” képével foglalkozó tanulmányát is.³ Jessalynn Bird (Dominican University, River Forest, IL) eddig ismeretlen, az V. keresztes háború korából származó szerző-gyűjteményre hívta fel a figyelmet (Bibliothèque Nationale, nouv. acq. lat. 999), melynek forrásai a prédikátorok számára kézikönyvként és mintagyűjteményként szolgálhattak.

A kötet történeti szempontból legérdekesebb tanulmányát Alan V. Murray írta Egyiptom stratégiai helyéről az 1099 és 1221 közötti keresztes hadjáratok történetében. A látszólag távoli Egyiptom keresztes haditervekben való feltűnése csak a laikus olvasót lepheti meg, a nyugatiak már az első hadjárat óta tudatában voltak e terület jelentőségével. A szeldzsuk törökök elleni szövetség reményében a siita Fátimidák követsége már 1097/98 telén megjelent a keresztesek antiochiai táborában, amit aztán követett egy második is, javaslatot téve a szentföldi területek megosztására, s a Szíriától délre eső területek biztosítása fejében a szenthelyekhez szabad átjutást ígérve. Az események azonban más irányt vettek, s nem kis szerencsével a keresztes erők 1099 augusztusában legyőzték a túlerőben lévő Fátimida csapatokat Ascalonnál. Az ellenségeskedések azonban folytatódtak, mivel Tírosz és Ascalon továbbra is Fátimida kézben maradt, sőt 1102-ben a ramlai csatában a keresztényekre érzékeny csapást mértek, miközben két másikban a frankok kerültek ki győztesen. A déli és keleti szárny biztosítása azonban megkerülhetetlen volt a kereszteseknek, ezért látott hozzá I. Balduin 1116-ban Montréal várának építéséhez, majd 1118-ban az első nagyobb – ha nevezhetjük nagynak a néhány százfős csapatot – támadó hadjárat keretében a sínai partok mentén egészen az antik Pelusiumig hatolt (al-Faráma). A merészebb stratégiai tervekben már szerepet játszott az itáliai városállamok flottáinak

³ *Bokody Péter: Idolatry or Power: St. Francis in Front of the Sultan. In: Promoting the Saints: Cults and Their Contexts from Late Antiquity until the Early Modern Period. Ed. Ottó Gecser etc. Budapest, CEU Press, 2010. 69–81. o.*

állandó jelenléte, valamint a zarándokok és potenciális keresztetek folyamatos beáramlása a frank területre. A nyugatiak tengeri fölényt a szárazföldivel szemben viszonylag hamar megszerezték, s nemcsak az 1101, 1102 és 1105-os egyiptomi támadások elhárításában, hanem Tirosz 1124-es elfoglalásában is szerephez jutottak az itáliai hajók, utóbbi esetében a velencei flotta. A nyugati flotta éppen az ostromlott városba utánpótlást szállító egyiptomiakra mért döntő vereséget. Végül az utolsó palesztinai arab erősség, Ascalon 1153-ban esett el, a keresztények javára fordítva a korábbi erőviszonyokat. I. Amalric király idejében a század közepén öt hadjáratot indítottak Egyiptom ellen, s mivel a Fátimidákat fenyegette a szunnita Ajjubidák támadása, jó alkalmat láttak a terület elfoglalására. A nagy támadásra 1169-ben került sor, mely valóban jelentős létszámot mozgató meg, s a bizánci tengeri erőkkel együttműködve törtek előre Damiettaig. Sok tekintetben az 1219-es akció főpróbájának is tekinthető volt. A hadjárat idején a nyugati flotta bizonyította szállító kapacitását, elsősorban professzionális lőszállító hajóival. Az ajjubida sereggel végül is nem bírtak, a flotta sem győzte a sereg ellátását. Szaladin és a vele megjelenő mamelukok vették kezükbe az események irányítását, ami végül a keresztetes háborúk legnagyobb súlyú katonai vereségébe, az 1187-es hattini tragédiába torkollott. A keresztényeknek Egyiptom elleni tengeri razziai azonban megmaradtak, s bármikor el tudtak küldeni néhány hajót zsákmányolni Damietta kikötőjéig. A hajózási technika közben tovább tökéletesedett, s a Damietta és Akkó közötti 200 kilométer, amit az utánpótlást szállító hajóknak meg kellett tenni, egyáltalán nem tűnt jelentős akadálnak. Ebbe a képbe illik, hogy a keresztetek szinte kivétel nélkül a tengeri utat választották a XIII. században, a korábbi szárazföldivel szemben, bár a szelek és áramlatok sok kockázatot jelentettek. Az, hogy az V. keresztetes hadjárat idején János király és Lipót három nap alatt leért Palesztinából Damiettahoz, még inkább kivételesnek tekinthető.

Kenneth Scott Parker (University of London) azt a kérdést vizsgálta, hogy az egyiptomi keresztények támogathatták-e a kereszteteket. Köztudomású, hogy a keresztetek keleti tartózkodásuk során legalább kilenc helyi keresztény felekezet tagjaival kerültek kapcsolatba, a melkitáktól a koptokig. Külön fejezetet érdemelne, hogy a pápai politikai mennyire és milyen módszerekkel próbálta meg őket Róma fősége alá téríteni, már ahol persze erre lehetősége nyílt. A részleteket illetően nem tudunk meg túl sokat, de érdekes, hogy *Az alexandriai kopt egyház pátriárkáinak története* című arab és kopt nyelvű, többszörösen folytatásokkal kiegészített mű szerint a frank király csapatai (aki talán valóban II. Andrással azonosítható) Akkó mellett Raharban a melkitákra és szír keresztényekre bíztak négy sebesült katonát. A magyarok eltávozása után azonban az arabok megölték őket – a helyi keresztények nem tudták ezt megakadályozni. A király, visszatértekor értesülvén erről, a falu (melkita) papjának hasát felvágatta, a környéken lakókat foglyul ejtette és kifosztotta a területet, majd Akkó felé távozott. Érdekes, hogy ugyanez a forrás örökítette meg – vélhetően – II. András érkezését is, 160 hajóval, majd a partraszállás után tartott szemlén négyezer lovagról és 90 ezer gyalogosról ír.⁴ Al-Kámil szultán toleráns politikájának haszonélvezői voltak a keresztények is, még ha másodrangú alattvalók is maradtak. Az ötödik keresztetes hadjárat során Damietta ostroma alatt az egyházaikat

⁴ Vö.: *History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria I–IV*. Ed. B. Evetts. (Patrologia Orientalis 3/2.) Paris, 1906–1915. Itt: 3. k., 2. rész, 210–215. o. (<https://sites.google.com/site/demontortoise2000/hist9-htm>, a letöltés időpontja: 2017. március. 15.)

súlyos károk érték az ellenük forduló araboktól, igaz, a latinok damietai győzelmük után helyi keresztényeket nem ejtettek fogságba. A modern történészek a forrásokat elemezve inkább arra hajlanak, hogy a helyi keresztények óvatosan és fenntartással reagáltak a latinok érkezésére, s nem egy esetben adták tanújelét a muszlim kormányzattal való lojalitásuknak. A koptok a damietai vereség után ismét magukra találtak, és az események hosszabb távon nem váltak a kárukra.

Az egyiptomi szent helyekre történt zarándoklatokat vizsgálta E. J. Mylod (University of Leeds), megállapítva, hogy ezek jelentősége a kortársak előtt nyilvánvaló volt. Hosszabb szünet után a XII. században a Sínai félszigeten is megjelennek a latin zarándokok, köztük olyan személyek, mint I. Barbarossa Frigyes követe, Strassburgi Burchard, akinek leírását Lübecki Arnold krónikája őrizte meg számunkra. Az V. keresztes hadjáratot népszerűsítő egyházi szerzők aztán erre, a szent helyek biztonságának garantálására alapozták az egyiptomi hadjárat jogszerűségét is, így Jacques de Vitry és Oliver von Paderborn, vagy Thietmar 18 másolatban fennmaradt útleírása. A hadjárat kudarcát követően is élénk maradt az érdeklődés, s nem véletlen, hogy a más vonatkozásban is többször emlegetett Philippe Mousket 1241 körüli krónikájában is Egyiptom változatlanul a Szentföld részét alkotja.

Az elbeszélő forrásokat bemutató tanulmányok sorában elsőként Ernoul és Eracles, Tyroszi Vilmos ófrancia fordításának kapcsolatát elemezte Peter Edbury (Cardiff University). Az előbbi 8, utóbbi 45 középkori kéziratban maradt ránk, s a kettő szorosan összefügg azáltal, hogy Tirosoi Vilmos munkája eredeti záró éve, 1184 után Ernoul szövegét vették át.

Az V. keresztes hadjárat a hadjáratok kritikusaiknak is bizonyítékokat szolgáltatott, amint azt a francia trubadúr Saint-Quentin talán már 1221-re elkészült *Jérusalem se plaint et li pais* című műve igazolja. A szerzők, Ester Dehoux (Université de Lille), Amandine Le Roux (LAMOP, Paris) és Matthieu Rajohnson (Université Paris Ouest) következtetései szerint nemcsak a hadjárat vezetését, egyes változatokban a Judásként ábrázolt és bitófát érdemelő Pelagius legátusi tevékenységét kritizálják, a muszlimok által kínált béke elmulasztását, hanem kritikában részesítik a fogadalom pénzbeli megváltásának lehetőségét, miközben a világi harcosok bátorsága és önfeláldozása képezi a pozitív ellenpontot.

Nicholas Coureas (Cyprus research Center, Nicosia) egy névtelen szerző ciprusi krónikáját mutatta be, amely utolsó velencei tulajdonosáról nyerte az Amadi nevet. A krónika fő forrása a már említett Eracles szövegcsalád, s az elemzésben éppen a két szöveg közötti eltérésekre hívja fel a figyelmet. Damietta ostromának érdekes részleteit állítja élénk a szöveg, a minta-kézirathoz képest apró változtatásokkal. Lényeges apróság, hogy a hadjárat elején tartott akkói haditanácskor nem említi, hogy János király is jelen lett volna II. András sátrában. Ennek hátterében talán az állhat, hogy I. Hugó ciprusi és János jeruzsálemi király már 1213 óta feszült viszonyban voltak. II. András a résztvevők közül Hugóhoz került a legközelebb, s nem véletlen, hogy amikor eltávozott a magyar király, Hugó Tripoliig vele tartott.

Az egyes európai királyságok szerepének bemutatására három esettanulmányban olvasható. Karol Polejowski (Uniwersytet Gdański) a Német Lovagrend V. keresztes hadjáratra visszavezethető népszerűségét és terjeszkedését vizsgálja francia területen (1218–1258). Az egyiptomi harcok során a lovagrend elismerésre méltó módon állt helyt és vett részt a harcokban, működtetett egy tábori kórházat, s 1218 májusában maga a nagymester,

Hermann von Salza is a helyszínre érkezett. A drámai hevességű 1219. nyári harcokban a francia kontingens mellett harcolnak, ami a rendkívül nagyszámú, francia területről származó adományban nyilvánult meg. Támogatásuk mértéke olyan mértékű volt, hogy az 1250-es évekig még egy francia rendtartomány megszervezése is felmerülhetett, ám változott a helyzet, s a templomosokkal és a johannitákkal nem tudtak versenyben maradni.

A magyar olvasók számára különösen érdekes Hrvoje Kekez (Katolikus Egyetem, Zágrábi Történeti Intézet) tanulmánya arról, hogy a Babonicsok elkísérték-e II. András a kereszties hadjáratra. A Babonicsokról írt disszertáció (2012) szerzője írásának központjában II. András jól ismert, eredetiben is fennmaradt oklevele áll, amelyet a magyar kutatás Pauler Gyula, Karácsonyi Sándor és Szentpétery Imre óta hamisnak tekint. Meglepő módon a szerző erről a példányról nem tud, csak annak 1352-es átírásról, s úgy gondolja, hogy hitelességét Nada Klaić vonta először kétségbe.⁵ A szerző alapjában a magyar nemesség szóbeli kultúrájával érvel, ami hosszabb távon is megőrizhette az ősök emlékezetre méltó cselekedeteit. Persze, a hamis okleveleknek is van forrásértéke, s különösen azoknak nem birtokadományokra, kiváltságokra vonatkozó részei őrizhettek meg hiteles történeti információkat. Ugyanakkor az oklevélben említett „nova donatio” az Orsiniektől való származás emlegetése óvatosságra int, nemkülönben a kíséret magas, 250 főnyi száma. A tanulmány értékes része azonban az útvonal rekonstruálása, miközben a magyar szakirodalomban a király látogatásának és a zágrábi székesegyház felszentelésének egybeesése meglepő módon háttérbe szorult. Nem különben érdekes, hogy a Babonicsoknak az 1330-as posadai csatában való szereplését leíró oklevelet is minden további nélkül hitelesként kezeli, noha az a *Képes krónika* felhasználásával készült nyilvánvaló hamisítvány.⁶

Pål Berg Svenungsen (University of Bergen) a hadjáraton való lehetséges norvég részvételt tárgyalja. A részvétel lehetősége adott, hiszen 1101 óta a norvégok rendszeresen részt vettek a szentföldi zarándoklatokban és hadjáratokban (1108, 1152, és a III. kereszties hadjárat). Ingi királyuk 1217-ben felvette ugyan a keresztet, de hamarosan elhalálozott. Ennek ellenére kisebb kontingensek útra kelhettek, bár marad efelől bizonytalanság. Azonban a feltételezések ellenére sem valószínű, hogy a Sigurd-vezette csapat szárazföldi úton, így Magyarországon át vonulva csatlakozott volna II. Andrásnak a dalmát partokon. Ebben a kérdésben a *Stájer rimes krónika* állítása nem bizonyul perdöntőnek. Egy másik csapat hajón próbálkozott, de vissza kellett fordulniuk. A Nidarosiak két hajójáról már biztosabb híreink van, az egyiket Akkónál, a másikat Damiettánál említik. A résztvevők száma legfeljebb 200 körül mozoghatott, amit meglepő módon neveznek az izlandi források egy „nagy utazásnak”.

A jól szerkesztett kötet remekül összefoglalja a kutatás jelenlegi állását a kereszties hadjáratot illetően, s számos olyan szempontot felvet, eddig számunkra nem ismert forrásra utal, amit a hazai kutatás hasznosíthat a későbbiekben.

Veszprémy László

⁵ *Krešimir Kužić*: Hrvati i križari križarski pohod hrvatsko–ugarskog kralja Andrije II. i austrijskoga vojvode Leopolda VI. iz 1217. godine s osvrtom na dodire Hrvata s križarskim pohodima. Zagreb, Hrvatski Institut za Povijest, 2003. könyvében még sokkal kritikusabb. Itt jegyezzük meg, hogy feltételezésük szerint a horvát királyi koronát is magához vette a magyar király és a Szentföldön, más kincsekhez hasonlóan, azt is értékesítette.

⁶ Anjou-kori Oklevéltár, 14. kötet. Szerk. *Almásy Tibor – Kőfalvi Tamás*. Budapest–Szeged, 2005. 613. sz.

FADI EL HAGE

ABRAHAM FABERT. DU CLIENTÉLISME AU MARÉCHALAT (1599–1662)*(L'Harmattan, Paris, 2016. 177 o. ISBN: 978-2343090283)*

Fadi El Hage azon fiatal francia hadtörténészek közé tartozik, akik kitartóan igyekeznek bepótolni az elmúlt évtizedekben elhanyagolt kora újkori hadtörténeti életrajzás hiányosságait. Miután 2011-ben megjelentette óriási terjedelmű és hihetetlenül adatgazdag doktori disszertációjának könyvváltozatát (*Histoire des maréchaux de France à l'époque moderne*. Paris, Nouveau monde/DMPA, 2012.) – amely egyébként elnyerte az év francia hadtörténeti munkája díjat is –, fáradhatatlanul írja a neves vagy elfeledett kora újkori francia hadvezérek és/vagy történészek újabb és újabb életrajzi monográfiáit. Mint ismeretes, 2012-ben adta ki Villars marsallról szóló munkáját,¹ majd megalkotta Napóleon történeti portréját és a legutóbb megjelent Vendôme marsall életrajza mellett még ez utóbbi személy obskurus biográfusának, Bellerive lovagnak is szentelt egy kötetet. E néhány év alatt figyelemre méltó teljesítményt felmutató fiatal történészt a szakmabeliek máris a kora újkori francia marsallok egyik legszakavatottabb tudósának tartják. Egyik legutóbbi kötetét – amely a L'Harmattan kiadó gondozásában látott napvilágot 2016-ban – szintén egy napjainkra teljesen elfelejtett francia marsallnak, Abraham Fabert-nak szentelte. A kivételesen nem a nemesi származású Fabert-t már a maga korában igyekeztek példaképül állítani, mint olyan személyt, akinek katonai teljesítményét a francia hadseregben értékelték. E teljesítmény eredményeképpen Fabert társadalmi felemelkedést szimbolizáló alakká vált. Az „első plebejus marsall”-ként számon tartott Fabert a III. Köztársaság korszakában az érdemen alapuló előremenetelt, vagyis a franciák számára oly kedves meritokráciát jelképezte. Fadi El Hage új könyve a megérdemelt szolgálat után a francia katonai társadalom élére kerülő harmadik rendből származó katona ikon-szerű figuráját vizsgálja a történetírás mítosza és történeti források alapján rekonstruálható valóság közötti eltérések mentén.

A könyv nagy érdeme, hogy számos tévhitet oszlat el. Egyrészt alaposan bemutatja Abraham Fabert származását. Noha valóban nem francia, hanem birodalmi német elzászi (Strasbourg) és később lotaringiai (Metz) családról van szó, amelynek neves tagjai a könyvnyomtatásnak köszönhetően emelkedtek ki a tömegből, az igazság mégiscsak az, hogy a család nemességet kapott 1603-ban IV. Henrik francia királytól. Ezt követően a marsall pályája már kevésbé tekinthető atipikusnak. A nemesi származás mellett nagyon jól követhető a Fabert család bonyolult kapcsolatrendszere a lotaringia és franciaországi nemességgel, amely kiválóan egyengethette az „ál-úrhatnám” fiatalember katonai pályáját. A másik fontos támogatást Jean Louis de Nogaret de la Valette, Épernon hercege (1554–1642) részéről kapta, aki Metz kormányzójaként hamar felkarolta az apja révén a hercegi klientúrába jól beilleszkedett fiatalembert. A herceg fontos szerepet játszott a IV. Henrik meggyilkolása utáni franciaországi helyzet konszolidálásában, ezért jelentős hatalomra és befolyásra tett szert Medici Mária régensnő és XIII. Lajos uralkodása alatt.

¹ *Fadi El Hage: Le maréchal de Villars. L'infatigable bonheur*. Berlin, Párizs, 2012. *Polgár Balázs* recenziója: *Hadtörténelmi Közlemények*, 127. (2014) 1. sz. 244–246. o.

Így kerülhetett a fiatal Abraham Fabert már 1613-ban a királyi gárdába. Katonai karrierje viszont – ellentétben a későbbi legendákkal – korántsem volt olyan magasra ívelő a kezdetekben, és hosszú évtizedek szolgálata után, viszonylag későn értett be az egyébként kiváló katonatiszt teljesítményének gyümölcse. A negyvenöt év szolgálat valóban kiemelkedően hosszú volt ebben a korban, és valószínűleg ez is hozzájárult annak a tévhitnek az elterjedéséhez, hogy Fabert nem nemesi származású lévén, csak igen hosszú katonáskodás után érhetett el a francia katonai pályafutás csúcására. Ez utóbbi állítás egyébként teljesen megállja a helyét, a csaknem valamennyi háborúban résztvevő Fabert kiváló katona, nagyszerű hadszervező és a háborúzás alapját képező logisztikai kérdésekben is járatos szakembernek bizonyult. Legfontosabb munkáját az 1642-ben a Francia Királysághoz csatolt stratégiai fontosságú sedani erődítmény első katonai kormányzójaként végezte. Az erődöt hamarosan a Spanyol Németalföld határán lévő a francia területek egyik legbiztosabb támaszpontjává alakította, amely szerepet egyébként Sedan egészen a XIX. század végéig megőrizte. A Fronde idején Fabert kitartott Mazarin mellett, és az egykor protesztáns rebellis város kormányzójaként fontos szerepet játszott.

A kötet másik, számomra fontos újdonsága, hogy egy meglepő, de annál izgalmasabb hadtörténeti témát mutat be: azt, hogy egy nemes főtiszt uralkodóhoz fűződő, kitartó hűsége paradox módon hogyan gátolhatja a ranglétrán való előmenetelt. Természetesen itt nem általános problémáról, hanem nagyon is a XVII. századi francia történelem egyik jellegzetességéről van szó. A vallásháborúk utáni konszolidáció és az abszolutista államhatalom Richelieu bíboros és környezete által megindított módszeres kiépítése időszakában számtalan konfliktus keletkezett a királyi hatalom és a főnemesi klánok között. Ezek rendezése részben véres leszámolásokkal, részben kompromisszumok árán valósulhatott meg. Bevert gyakorlattá vált, hogy a marsallbotot olyan egykori rebellis – például a Fronde idején vezető szerepet játszó – főnemesek nyerték el, akiket ezzel igyekezett a pártjára állítani a királyi udvar. Noha Abraham Fabert négy évtizedes katonai szolgálata alapján rangidősként már jóval korábban megérdemelte a liliumdíszes marsallbotot, ennek elnyerésére végül csak 1658-ban került sor. Fadi El Hage tudományos életrajza végén összefoglalja a marsall életére vonatkozó művek rövid historiográfiai vázlatát, amelyben néhány, ma már kevésbé ismert korabeli szöveg – elsősorban Courtilz de Sandras *Histoire du maréchal de Fabert* című munkája és több párizsi könyvtárban őrzött kéziratos munka – segítségével mutat rá, hogyan keletkezett számos Fabert-t övező legenda. Ezek közül talán a legérdekesebb az a folyamat volt, melynek során Fabert az 1871-ben elveszített Elzász-Lotaringia első számú francia nemzeti hőségévé lépett elő. Ebben nagy szerepet játszottak XIX. század végi életrajzírói – Ernest de Bouteiller és Jules Bourelly –, akik máig is tudományos tekintélyt parancsoló életrajzaikban az „elveszett tartományok” szimbolikus figurájává alakították a metzi születésű egykori sedani kormányzót.

A kötet végén életrajzi kronológia, bibliográfia és részletes bibliográfia található. A téma iránt behatóbban érdeklődő olvasó természetesen jobban örült volna, ha lábjegyzetekkel és névmutatóval is ellátták volna a szöveget. Itt valószínűleg a könyvsorozat népszerűsítő jellege és a kötet terjedelmi korlátai szabták meg a szerző lehetőségeit. Mindenesetre Fadi El Hage a XVII. századi európai katonai pályák elgondolkodtató alapkérdéseit felvető új kötete alapján nemcsak Abraham Fabert marsall életét, hanem a magyar történelem hasonlóan elfelejtett katonai kiválóságait is érdemes volna újra felfedeznünk.

Toth Ferenc

BAGI ZOLTÁN PÉTER

**„ÉN ALIG VOLTAM ERŐSB ÉS RETTENETESB HARCZON ÉS VIADALON,
MINT EZ VALA”****A keresztény és az oszmán főserég harca 1601-ben***(Iszkaszentgyörgyi Községi Önkormányzat, Iszkaszentgyörgy, 2016. 215 o. ISBN: 978-963-12-6268-2)*

Bagi Zoltán Péter neve jól ismert a magyar kora újkor kutatói előtt. A történész-levéltáros a tizenöt éves háború (1591–1606) történetének elhivatott kutatója, amit a császári-királyi haderő szervezetét bemutató, 2011-ben megjelent alapvető monográfiája mellett többtucat, témával foglalkozó tanulmánya igazol. Most a századvég hosszú háborújának is nevezett küzdelemsorozat – eleddig meglehetősen kevés figyelemre méltatott – 1601. évi hadműveleteinek bemutatására vállalkozott. A témaválasztás önmagában is figyelmet érdemel, tekintve, hogy a hadi vállalkozással Tóth Sándor László ezredfordulón megjelent, a háború eseménytörténetét felvázoló kötete mellett jószerevével csak Gömörly Gusztávnak a *Haditörténelmi Közlemények* hasábjain 1892-ben megjelent tanulmánya foglalkozik magyar nyelven; nem számítva ehelyütt az erősen ingadozó színvonalú, helytörténeti irányultságú feldolgozásokat. Hozzátehetjük, hogy a Székesfehérvár körzetében zajló harcselekmények a külhoni historikusok érdeklődését sem keltették fel. Mint az előszóból megtudjuk, a témaválasztást illetően az egykori koronázó várossal határos Iszkaszentgyörgy település önkormányzata lépett fel kezdeményezőként, amely intézmény a (könyvesbolti forgalomban nem kapható) kiadvány megjelentetésének költségeit is magára vállalta.

Mint azt a kötet hozzávetőleg felét kitevő, a hadműveleteket kronologikusan taglaló fejezetekből kitűnik, az 1601. esztendő ugyan nem volt sorsfordító a háború menetében, de mégis fontos volt a háború egészét tekintve. A névleg Habsburg Mátyás főherceg, valójában a főhadparancsnok-helyettesként eljáró Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercege és Hermann Christoph von Russworm főtábornester vezette császári-királyi főserég legfőbb fegyverténye Székesfehérvár bevétele volt szeptember 20-án. A szembenálló felek stratégiai célkitűzéseit bemutató fejezetből megtudjuk, hogy a Habsburg Monarchia katonai döntéshozói magától értetődően ezúttal is a hódoltság természetes központjának számító Buda mielőbbi visszavételét szorgalmazták. Hogy végül mégis Székesfehérvár alá vonult a császári-királyi haderő, több okkal magyarázható. A keresztény haderő csak szerfelett kis számban gyűlt össze, ezért az eredeti hadicél nem volt megvalósítható. Továbbá, a hadvezetés tudomást szerzett az ostromra nem számító fehérvári helyőrség gyengeségéről. A város megtámadását annak tudatában is rendelték el, hogy Buda majdani ostroma nem képzelhető el az oszmán garnizon kiiktatása nélkül.

A szerző legnehezebb és leghálátlanabb feladata a szembenálló erők számának és összetételének meghatározása volt. A keresztény alakulatok minuciózus számbavételével bizonyította, hogy a tervezett 28-30 000 fő helyett mindössze 13-20 000 katona nézett szembe az 50-60 000 főre becsült oszmán erővel, ami meghatározta összecsapásuk arculatát. A nagyvezír Székesfehérvár visszafoglalására érkezett hada ugyanis nem tudta megerősített állásaiból kivetni a császári-királyi erőket, akik érthető módon ódzkodtak megtámadni a nyomasztó túlerőben lévő ellenséget. Ezzel magyarázható, hogy

az oszmán főerőkkel október 10. és 15. között, a város előterében vívott összecsapásoknak nem volt egyértelmű győztese. A szerző érdeme, hogy a korábban rendszerint csak fehérvári (avagy sárréti) csatának nevezett küzdelemsorozat mindhárom helyszínét lokalizálta. Ugyancsak lényeges újdonság, hogy azokat csatározásként és ütközetként definiálta. Indoklása szerint bár ott főerők csaptak össze, ám annak a háború kimenetelére nem volt számottevő hatása.

A kötet téma jellegéből adódó súlyponti részét képezi a keresztény haderőt és táborukat bemutató, primer forrásokat hasznosító fejezet. Az alapvetően hazai szakirodalmi eredményekre és kiadott forrásokra épülő oszmán oldal kevesebb teret kapott. Előbbinél maradvá: a szerző az egyes lovas és gyalogos csapatnemek lényegre törő bemutatása során újabb példákat hoz a szakirodalomból már ismert jelenségre, arra, hogy az egyes külhoni toborzású alakulatok soraiba más nemzetek fiait, köztük magyarokat is felfogadtak az egyértelmű tilalom dacára. Kevésbé volt ismert ugyanakkor, hogy a rendi országgyűléseken megajánlott hadisegélyből fizetendő hazai katonákat nagyrészt arisztokraták fogadták fel. Szintén nem köztudott, hogy a háború során a monarchia más országainak és tartományainak rendjei is állítottak fel tisztán magyar toborzású alakulatokat. Kifogyhatatlannak tűnő utánpótlásukat éppen a háború során egzisztenciájukat veszítettek tömegei biztosították. A kudarcok okainak keresésekor – a haderő említett heterogén jellege mellett – azt is szükséges hangsúlyozni, hogy a „tizenöt éves háború időszakában a parancsnoki kar tisztségviselőinek és azok feladatainak meghatározásában ugyanis folyamatos kísérletezés zajlott, hiszen ez volt az első alkalom, hogy ezek kialakulhassanak... a végvidéki apparátusnak kellett immáron egy mozgó háború, a mezei hadseregek által támasztott követelményeknek megfelelni.” (66. o.)

A Habsburg Monarchia háború alatti költségvetését bemutató fejezet beillesztése ugyancsak üdvözlendő. A külföldi és hazai feldolgozások a legújabb időkig érthetetlen módon kevés figyelmet szenteltek a hadfinanszírozás alapvető jelentőségű kérdésének. Kenyeres István – szerző által is hivatkozott – tanulmányában meggyőzően bizonyítja, hogy a Habsburg államháztartást már a végvárrendszer „békebeli” fenntartása is megoldhatatlan feladat elé állította. Az egyre inkább eladósodó udvar éppen a leginkább fenyegetett országok és tartományok borítékolható nagyobb áldozatvállalásában bízva szánta el magát a nyílt háborúra. Jóllehet a bécsi döntéshozók ebbéli várakozásaikban nem csalódtak, a mezei haderő fenntartása a büdzsé kiadási oldalát jelentősen megnövelte, így nem csökkent a hiány. A szűkebb téma szempontjából is fontos körülmény, hogy a dinasztia a háború második felében katonák kiállítására helyett lehetőleg készpénzben igényelte rendjei hozzájárulását.

Jóllehet a tartalom valóban azt nyújtja, amit a kötet (al)címe ígér, a recenzióban mégis némi hiányérzetet kelt, hogy a Székesfehérvár környéki (fő) hadműveletekkel egyidejűleg zajlott, a belső-ausztriai tartománycsoportot irányító Ferdinánd főherceg által szorgalmazott sikertelen kanizsai ostrom nem került részletes bemutatásra. Ennek legvalószínűbb oka, hogy ezt a szerző az *Aetas* hasábjain 2013-ban, egy terjedelmes tanulmányban már megtette. Tárgyalása ehelyütt sem lett volna haszontalan. Az erőforrások két hadszíntér közötti megosztása ugyanis kezdettől fogva negatívan befolyásolta a hadműveletek kimenetelét. Elegendő Ferdinánd sorozatos haderő-átcsoportosítás iránti kéréseire gondolnunk, illetve arra, hogy a főseregtől a hadműveletek lezárultával Kanizsa ostromára vezényeltek át mintegy 6-8000 főt. Bár Jemisci Haszán nagyvezír Székesfehérvár környéki csatározás

zásai oszmán szempontból inkább kudarcként értékelhetőek, végső soron ez késleltette a keresztény erőket abban, hogy csatlakozzanak a Kanizsát körülzáró sereghez, ami fordulatot adhatott volna az ostromnak.

Már csak a kötet adatgazdagsága okán is szükségét éreztük volna egy összegzésnek is, amelyet a téma nemzetközi beágyazottságára tekintettel idegen nyelvre is át lehetett volna ültetni. Csak remélhetjük, hogy ennek háttérében nem anyagi megfontolások húzódtak meg. A Székesfehérvárért folyó, de még inkább a környéken zajló, fordulatos küzdelmek jobb követhetősége érdekében nem lett volna haszontalan azokat térkép-vázlat(ok)on is megjeleníteni. Az olvasónak nagy segítséget jelent ugyanakkor az akkuratúsan összeállított személynévmutató. Utóbbi az imponálóan gazdag levéltári forrásjegyzék és a hazai mellett bőséges idegen nyelvű szakirodalmat és kiadott forrásokat is tartalmazó bibliográfia után kapott helyet.

Bagi Zoltán Péter jelen kötete – a már említett, a kanizsai ostromot taglaló tanulmány-nal kiegészítve – az 1601. évi hadműveletek legrészletesebb, teljesség igényére törekvő bemutatása. Értékét emeli, hogy az események szinte szemtanú hitelességével vetekedő, napi szintű rekonstrukciója már-már szépírói mondatfűzéssel, lebilincselő stílusban valósul meg. A szerző feltárta a bécsi állami archívum taglevéltáraiban őrzött változatos iratanyagot. Nemcsak az olykor egymásnak is ellentmondó (kiadott és kiadatlan) forrásokat sikerült egymással és a vonatkozó szakirodalommal hézagmentesen összeilleszteni, de helyére került a rész is az egészben. A kiadvánnyal nem csak az annak megírására ösztönző és azt anyagilag is támogató település, hanem a hazai történetírás és a nemzetközi historiográfia is gazdagabb lett.

Végh Ferenc

ELISABETH BADINTER

LE POUVOIR AU FÉMININ

Marie-Thérèse d'Autriche 1717–1780. L'impératrice-reine

(Éditions Flammarion, Paris, 2016. 353 o. ISBN: 9782081377721; ISBN Epub: 978208139887; ISBN PDF WEB 9782081398894)

Az idén ünnepeljük Mária Terézia magyar királynő születésének 300. évfordulóját. Az évfordulóra elsősorban Bécsben készültek színvonalas kiállításokkal, konferenciákkal és kiadványokkal. A kerek évfordulóra a neves francia művelődéstörténész és feminista filozófus, Elisabeth Badinter különleges életrajzzal lepte meg a közönséget. A történeti feminizmus kutatásában előkelő helyet elfoglaló francia történész – korábbi kutatási témáihoz hasonlóan – most is történelmi női szerep vizsgálatára vállalkozott és e szemszögből mutatja be Mária Terézia uralkodónő életpályáját. Történeti módszereire jellemző a forrásszövegek széleskörű használata, a gyakori idézés és azok elsődleges lélekelemző használata. A szerző forrásait rendkívül széles levéltári gyűjtemény-együttesből emelte ki: a párizsi központi levéltárak mellett németországi (Berlin, München, Wolfenbüttel), ausztriai (Bécs, Klagenfurt), csehországi (Brno) és itáliai (Párma) archívumok kútfői szolgáltatták a nyersanyagot a könyvhöz. A szerző kiváló érzékkel tapintott rá a nagyszámú és

jó minőségű francia nyelvű forrásra, melyek segítségével sikerült az egyik legvitatottabb francia királynő (Marie-Antoinette) édesanyja, Mária Terézia személyét a francia olvasók számára is közelebb hozni.

A kötet bevezetőjében a Kantorowicz által felállított „király két teste”-elmélet nőiesítésével indítja munkáját a szerző, és kiemeli Mária Terézia mint „király-nő” történelmi szerepét. Elisabeth Badinter hősnője sikerének több titkát igyekszik megfejtetni. Egyik ezek közül az lehetett, hogy saját korának egyik leghosszabb ideig uralkodó történelmi szereplője volt, aki ráadásul kiválóan érvényesítette női személyiségét a politikában. Pedig gyermekkorra egyáltalán nem predesztinálta Mária Teréziát uralkodói szerepre. Annak ellenére, hogy apja, VI. Károly császár mindent elkövetett, hogy a leányági örökösödést biztosító Pragmatica Sanctio elfogadtatásával biztosítsa leánya, Mária Terézia és később férje, Lotaringiai Ferenc uralmát, valójában soha nem készítette fel őt az uralkodói szerepre. A korának hercegnőihez hasonlóan „jó keresztény”-hez illő kiváló nevelésben részesítették, de apja haláláig távol tartotta leányát az uralkodástól.

A szülők portréinak megrajzolása során Elisabeth Badinter az apát egyébként Mária Terézia tökéletes ellentétének ábrázolja, akin élete végén elhatalmasodott a depresszió, és a sikertelen 1736–39-es török háború után szinte reménytelen helyzetben adta át a trónt leányának. A negatív férfiportrék közül talán csak Mária Terézia férjét ábrázolja a szerző sötétebb színekkel, akinek sikerült szinte a legelső időktől kezdve megutáltatni magát a bécsi udvarban és monarchia különféle területein. Ezzel szemben – talán kissé elfogultan – Mária Terézia anyai nagyanyjának, Krisztina Lujza öttingeni hercegnő szellemi képességeiről igen elismerő hangon szól a szerző, és őt tekinti Mária Terézia egyik példaképének is.

A kötet részletesen beszámol az európai hatalmi rendszer változásairól. A Mária Terézia örökösödése körüli krízis egyik fontos előzménye volt Lotaringiai Ferencsel kötött házassága, amelynek következtésben a francia külpolitika riadtan tapasztalta, hogy a korábban semleges vagy inkább franciapárti lotaringiai hercegség osztrák hídfőállássá vált. Stratégiailag különösen nyugtalanító volt a tény, hogy a hercegség területéről egy korabeli hadsereg néhány nap alatt Párizs falai alá érhetett. Nem volt tehát kétséges, hogy a kialakult hatalmi feszültség hamarosan háborúhoz vezet a két nagyhatalom között. A háborút kirobbantó szikra végül lengyel földön pattant ki, ahol 1733-ban, II. Ágost király halála után ismét a franciapárti Leszczyński Szaniszlót választották királlyá, aki ekkor már a fiatal XV. Lajos apósa volt. Ugyanakkor az ellenjelölt, a későbbi III. Ágost nemcsak VI. Károly, hanem Anna Ivanovna cárnő támogatását is élvezte, aki hamarosan hadsereget küldött Lengyelországba. A lengyel válság hamarosan kiterjedt Nyugat-Európára is, mivel a francia uralkodó 1733. október 10-én hadat üzent a császárnak. A bécsi békeszerződés a háborúban érintett felek számára egy reális kompromisszumot hozott: a Lengyelországban vereséget szenvedett Leszczyński Szaniszló lengyel király kárpótlásul megkapta Lotaringiát, III. Ferenc lotaringiai herceget pedig a toszkán nagyhercegséggel kompenzálták. Így elhárult a veszély, hogy Lotaringia kérdése egy újabb francia–császári fegyveres konfliktus forrása lehessen. Az ellentétek azonban nemsokára újra feléledtek.

Az 1736–39-es török háború súlyos kudarccal végződött a szövetséges orosz–osztrák csapatok számára. A három évig tartó háborút végül az 1739. szeptember 1-jén megkötött belgrádi béke zárta le. A Habsburg Birodalom számára a háború keserves kudarccokat

hozott, hiszen az óriási költségek és a nagy emberveszteség ellenére egy „szégyenletes békével” fel kellett adnia a pozsareváci békével megszerzett a szerbiai és kis-oláhországi területeit és a stratégiai fontosságú Belgrádot, amelynek következtében megpecsétlődött Szilézia sorsa is, hiszen a déli hatáira összpontosító birodalomtól könnyűszerrel szakíthatta azt le II. Frigyes a következő évben, amikor az osztrák örökség kérdése került előtérbe.

1740 decemberében VI. Habsburg Károly halálakor a leánya, Mária Terézia igen nehéz körülmények között lépett trónra. Az egykori győzedelmes császári hadsereg siralmas állapotban volt, az előző évek háborúi következtében a bécsi udvar pénzügyi lehetőségei meglehetősen korlátozottak voltak. A néhai császár gondosan próbálta előkészíteni leánya örökösödését a Pragmatica Sanctio széleskörű európai elismertetésével, ám halála után rögtön több hatalom is megkérdőjelezte annak jogszerűségét. Először II. Frigyes porosz király használta ki az osztrák hatalmi válság okozta lehetőséget, és már 1740 decemberében elfoglalta Sziléziát. Elisabeth Badinter II. Frigyes jellemrajzánál ismételten felhasználja az ellenpontozás eszközét, és nemcsak Mária Terézia ellenségének, hanem totális ellentétének ábrázolja a porosz királyt. Eközben a francia kormányzatban erős osztrákelenes párt szintén mozgósította erőit, és felkarolta Károly-Albert bajor választófejedelem – Miksa Emánuel választófejedelem fia – császári trónra irányuló ambícióit. A versailles-i kormány Belle-Isle marsallt küldte Frankfurtra a császárválasztó gyűlésre, hogy képviselje Franciaország érdekeit. Mária Terézia ekkor még hitt ügye igazában és a békés rendezés lehetőségében. III. Ágost lengyel király és szász választófejedelem szintén pályázott a császári címre. Mária Terézia nehéz helyzetére való tekintettel és II. Frigyes első katonai sikereit figyelembe véve Belle-Isle elutasította az osztrák tárgyalófelek ajánlatait. Látszólag úgy tűnt, hogy tényleg igaza volt II. Frigyesnek, amikor 1740-ben azt állította, hogy Franciaország a „mérleg nyelve” az európai hatalmi egyensúlyban.

Ugyanakkor Mária Terézia 1741-es pozsonyi megkoronázása után legitim magyar királynőként sikeresen megnyerte magának az egykori rebellis magyarok támogatását. 1741. szeptember 11-én a királynő a Pozsonyba összehívott magyar rendek képviselőihez fordult, hogy segítsenek koronáját fegyverrel megmenteni. A magyar nemesek a királynő beszédének hatására egyhangúlag biztosították akár életük és vérük feláldozásával való támogatásukról (*Vitam nostram et sanguinem consecramus!*) az uralkodónót. A híres pozsonyi jelenet bemutatásánál a szerző ismét Mária Terézia női szerepének sikerét igyekszik kihangsúlyozni, noha tisztában van az azt megelőző tárgyalások fontos szerepével.

Az osztrák örökösödési háború eseményei azonban hamarosan kedvezőbbé váltak, és noha francia és bajor csapatok sikeresen elfoglalták Prágát, hamarosan a hadi szerencse az osztrák fegyvereknek kedvezett. Mária Terézia ebben az időszakban válik – a szerző szavaival „metamorfózissal” – valódi uralkodóvá. A szorult háborús helyzetben megedződött, többször megalázott királynőből valódi uralkodó vált, aki mellett a szerényebb képességű férje jelentősége teljesen elhalványodott. Hivatalosan fennmaradt a ketős uralkodás rendszere, a valóságban azonban az 1740-es évek közepétől már „nőuralom” vagy „matriarchátus” jellemezte a bécsi udvar kormányzatát. A szerző Mária Terézia sikerét abban látja, hogy ügyesen hágtá át kora megváltoztathatatlan hitt szabályait és még ügyesebben váltogatta szerepeit. A magyar királlyá való koronázásának eseményét, az azt megelőző előkészületeket és a ceremónia sikerét csak a pozsonyi jelenet érzelmekre ható ereje tudta felülmúlni. Női megérzéseit ügyesen állítja később is a hatalom szolgálá-

tában és alakítja ki hűséges minisztereiből és hadvezéreiből az új Habsburg kormányzatot. A diplomáciában kiváló partnerre talál I. Erzsébet cárnő személyében, akivel sikerül megerősítenie az orosz–osztrák szövetséget. A szerző nem feledkezik meg az uralkodónó portréja mellett a nő és anya belső arcának ábrázolásáról sem. Megismerhetjük, hogy a puritán erkölcsű uralkodónó hogyan élte meg családi problémáit. Férje halála után újabb hatalmi kihívást kap fia, József részéről, akivel férjéhez hasonlóan megosztva gyakorolta a hatalmat. Az anya–fiú szerepek korántsem bizonyultak konfliktusmentesnek, és a kötet meggyőzően mutatja be, hogy a konok József sokkal kevésbé vetette magát alá anyja akaratának, mint az apja. Az első időszakban a közös uralkodás viszonylag kis összetűzések árán, elsősorban a Kaunitz kancellár segítségével sikeresen zajlott, viszont az 1770-es években József egyre inkább fellázadt az anyai hatalom ellen és az anya és fiú konfliktusa különösen megnehezítette Mária Terézia utolsó évtizedét. A kötet epilógusában a szerző – visszatérve a könyv kiinduló gondolatához – a „királynő három testé”-ről osztja meg gondolatait az olvasóval. Elemzése szerint Mária Terézia három testtel bírt: egy fizikai értelemben vett halandó testtel, egy szimbolikus és halhatatlan uralkodói testtel és egy dinasztián keresztül áteredő anyai testtel.

E különleges uralkodói életrajz a gazdag forrásanyagon kívül kiválóan ötvözi a Mária Teréziával kapcsolatos kutatások legfrissebb eredményeit is. Ezek közül érdemes megjegyezni, hogy a könyv borítója az uralkodónó kezét ábrázolja, amelynek ikonográfiai jelentőségéről nemrég kiváló doktori disszertáció született Anne-Sophie Banakas tollából (*Les portraits de Marie-Thérèse : échange et pouvoir entre la souveraine et les élites politiques de la monarchie*. Université Paris I, 2016.). Bár a bibliográfia erről nem tájékoztatja az olvasót, a szerző igen alapos dokumentációval rendelkezhetett a kötet magyar (például a koronázás részletei) és cseh vonatkozású fejezeteinek megírásakor. Elisabeth Badinter különleges megközelítésű Mária Terézia életrajza az elmúlt időszak egyik legnagyobb francia történeti könyvsikere volt, nemrég megjelent németül és remélhetőleg hamarosan magyarul is kezébe veheti majd az olvasó.

Tóth Ferenc

HAJAGOS JÓZSEF

TÖRÖK IGNÁC, A HADMÉRNÖK TÁBORNOK

(Aradi Vértanúk sorozat, sorozatszerk. Hermann Róbert. Line Design, Budapest, 2017. 270 o. ISBN: 978-615-80101-4-6)

Örvendetesen gyorsan, már 2017 tavaszán megjelent a tavaly ősszel indult *Aradi Vértanúk* sorozat újabb önálló kötete, amely az 1848–1849. évi szabadságharc jobbjára elfeledett személyiségének, nemescsói Török Ignác vezérőrnagynak állít emléket. A munka szerzője Hajagos József, a gyöngyösi Berze Nagy János Gimnázium történelem–földrajz szakos tanára, a korszak egyik kiváló ismerője, aki most több évtizedes kutatási eredményeit összegzi a szabadságharc hadmérnök vértanújáról.

Ahogy a bevezetőben maga a szerző megjegyzi, Török Ignáchoz nem volt kegyes az utókor. Noha az aradi vértanúk azon kisebb csoportjához tartozott, aki született magyaroknak számított, tevékenysége mégis szinte teljesen kiesett a történeti köztudatból. Ennek

egyik legmarkánsabb bizonyítéka, hogy Jókai Mór, a kor ünnepezt írója, Komárom híres szülőtte, a város 1848–1849-es történetének egyik legjobb ismerője egyik 1875-ben megjelent műve lábjegyzetében Majthényi István tábornok lemondása után rögtön Guyon Richárd vezérőrnagyot tette meg a komáromi erőd védőjének; sőt, utóbbi ostrom alatti bátor helytállásának több novellát is szentelt. Ám a valóságban Guyon csak 1849. április 20-án, két nappal a cs. kir. ostromzár feltörése előtt jutott be a várba; a sorsfordító hónapokban (1849. január–április) valójában Török Ignác tartotta meg az erődöt a magyar oldal számára. Ezért is fontos, hogy életéről és tevékenységéről most egy új, modern feldolgozást vehetünk a kezünkbe.

Török Ignác 1795 júniusában született a Pest vármegyei Gödöllőn, ahol június 23-án keresztelték meg. Édesapja, a Vas vármegyei Nemescsóról elvándorolt id. Török Ignác ekkor a Grassalkovich-uradalom gazdatisztje volt, édesanyja, Khorher Franciska pedig kismemesi családból származott. A római katolikus vallású család hat gyermekéből Ignác volt a legidősebb, akinek a képességei már a helyi elemi, majd a ferences gimnáziumban is megmutatkoztak. Ennek, valamint apja új munkaadójának, báró Brudern János tábornok támogatásának köszönhetően Török Ignác 1811 őszétől az Osztrák Birodalom legjobb katonai műszaki iskolájába, a bécsi Hadmérnöki Akadémiára került. Bár az akadémia elsősorban a cs. kir. hadsereg számára képzett hadmérnököket, a műszaki tárgyakon kívül igen széleskörű tudást is adott. Az iskolát Török Ignác kiváló eredménnyel végezte el, 1817-ben, mint alhadnagy került a hadmérnöki karhoz. Hosszú szolgálata alatt szinte a birodalom összes tartományában és erődjében megfordult: 1817–1822-ben Peschiera, 1822–1827 között Velence, 1827–1831-ben Komárom és Lipótvár, majd Krakkó, Verona, Mantova és Tarnów voltak állomáshelyei. Közben folyamatosan haladt előre a ranglétrán: 1818-ban főhadnagy, 1823-ban alszázados, 1830-ban főszázados lett.

1839-ben helyezték át a Magyar Királyi Nemesi Testőrséghez, ahol az „ideiglenes és tartós erődítések” tanárává avaszták. A magasabb szintű tisztképző intézménnyé átszervezett testőrség oktatójaként tanítványa volt több, később a szabadságharc során komoly hírnévre szert tett katonatiszt is; például Görgei Artúr, Klapka György, Máriássy János, Korponay János és Krivácsy József. 1846-ban visszahelyezték a hadmérnöki karba, ahol előbb Lembergbe, majd a horvátországi Károlyvárosba került. Az 1841-ben őrnaggyá, 1848 elején alezredessé előléptetett Török Ignácot itt érték az 1848-as év forradalmi eseményei. A bécsi hadügyminisztérium 1848. augusztus 6-án előbb Aradra, majd Komáromba rendelte a helyi erődítési igazgatóság átvételére.

Török a parancsot (ellenérzése dacára) végrehajtotta, és 1848. szeptember végén megérkezett Komáromba. A birodalom egyik legfontosabb és legjobban kiépített erődrendszérének a birtoklása a magyar kormány számára létfontosságú volt, ezért annak biztosítására és megerősítésére a kezdetektől igyekezett mindent megtenni. A vár élére szeptember 30-val Majthényi István ezredes (majd tábornok) került kinevezésre, akinek a kezdetektől kiváló segítőtársa lett Török Ignác. Noha az első időszakban többen is megkérdőjelezték megbízhatóságát, az alezredes munkájával hamar eloszlatta az iránta felmerülő kételyeket, és jelentős szerepe volt abban, hogy az erődöt sikerült védhető állapotba helyezni, illetve a befejezetlen szakaszok (a Nádor-vonal V. bástyája, a Vág-vonal, illetve a Vág-hídfőerőd) kiépítése is megkezdődött.

Az 1848 októberében az ország irányítását az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke, Kossuth Lajos vette át, aki novembertől elrendelte, hogy Komáromnál a Duna

jobb partján a feldunai hadsereg számára egy sánctábor készüljön. A komáromi erődítési kar újjászervezésével, valamint a többi erődítési munkákkal is küszködő Török Ignác a nehézségek megkezdte ellenére ennek a műnek az építését, és december közepére majdnem sikerült befejeznie. Ám a cs. kir. főserég 1848. december 16-án meginduló offenzíváját a feldunai hadsereg nem tudta megállítani, ezért a komáromi befejezetlen sánctábort is fel kellett adni; Komárom erődje bekerítésbe került. A fővárosok eleste után az addig határozott Majthényi tábornok elbizonytalanodott, és 1849. január 7-én lemondott tisztségéről; helyére a vár haditanácsa a rangidős, 1848. december 17-én honvéd ezredessé előléptetett Török Ignácot javasolta, aki ezt ideiglenesen elfogadta.

Az ezt követő három hónap lett Török Ignác '48-as szerepvállalásának legfontosabb időszaka. Noha az 53 éves hadmérnök törzstiszt szinte semmilyen tapasztalattal nem rendelkezett egy jó hadtestnyi (körülbelül 12 000 fős) helyőrség vezetése terén, és beosztottjai sem voltak különösebben tapasztaltak, ennek ellenére feladatukat jól oldották meg. A számos töredékalakulatból sikerült egységes zászlóaljokat szervezni, azokat megfelelően felszerelni és kiképezni. A vár tűzrendszerét sikerült jól megszervezni, és a lövegekhez elegendő képzett tűzért biztosítani; az erőd befejezetlen részeit sikerült megerősíteni annyira, hogy védhetők legyenek. Mind a helyőrség, mind a város lakosságának alapellátását sikerült biztosítani; a felmerülő gondokon (például pénzhíány) pedig közös erővel úrrá lenni. Amíg a cs. kir. záróerők gyengesége megengedte, a helyőrség több sikeres kitörést is vezetett, és ezzel komolyan zavarta a cs. kir. főparancsnokság terveit. A cs. kir. erősítés megérkezése, az ostromgyűrű szorosabbá válása, majd a cs. kir. ostromtüzérség bombázásának megkezdése után a várparancsnokság megoldotta a leégő város lakosságának elhelyezését; a március végi cs. kir. ostromkísérletet pedig sikeresen elhárította. Noha nem minden esetben sikerült a lehető legjobb megoldást megtalálni és a katonai, illetve a civil hatóságok, valamint a várőrség és a polgárság között is folyamatosak voltak a súrlódások, a vár és őrsége felkészültségi szintjéhez képest megfelelő teljesítményt nyújtott, így elmondható, hogy az 1849. január 28-án végül honvéd vezérőrnaggyá előléptetett Török végül megszolgált a belé helyezett bizalmat.

Hogy ez a jó negyedév miért nem lett annyira hangsúlyos a köztudatban, mint Guyon Richárd lényegében eseménytelen, alig egyhónapos (1849. április 20. – május 28.) várparancsnoksága, annak egyrésztől alighanem Török Ignác személyisége volt az oka. Ez a jóformán csak a szakmájának élő, zárkózott, hallgatólag agglegény nem volt kimagasló hadvezér, és másokkal ellentétben igyekezett csendben végezni a dolgát. Alárendeltjeivel méltányos, sőt néhol elnéző viselkedése oda vezetett, hogy az OHB által néha a helyi viszonyok ismerete nélkül ugyanarra a pozícióra kinevezett, egyes ambiciózus törzstisztek között annyira elharapózott az intrikálás, hogy az már zavarta a várőrség működését, és rontotta a közhangulatot is. Ám a fő oknak alighanem a kormánybiztosi tisztségben február elején bekövetkező személycsere bizonyult. Február 4-én az addig közmegelegedésre feladatait ellátó Jeszenák János bárót az OHB rendeletéből Puky Miklós, korábbi Heves vármegyei kormánybiztos váltotta. Ez az amúgy jó képességű, de extravagáns, intrikus személyiségű politikus a Kossuth által ráruházott teljhatalom birtokában lényegében a nagy francia forradalom egyik konvent biztosának képzelte magát, és kormánybiztosként kezdettől nemcsak beleszólást, de elsőbbségét követelt magának a polgári és a katonai tárgyú várvédelmi ügyekben is. A tiltakozó törzstiszteket azonnal leváltással fenyegette meg; az ellene felszólaló Kosztolányi Mór ezredest, a várőrség parancs-

nokát pedig felfüggesztette. Török Ignác hiába figyelmeztette a biztost arra, hogy a vár védelme elsősorban a katonákra tartozik és hiába igyekezett a saját működési jogkörének határozott megőrzése mellett a lehető legjobban együttműködni vele. Puky jelenléteiben ugyanis Komárom meglévő gondjait mérhetetlenül eltűlozta, Török jellemét egyszerűen „besározta”: sommásan a „zsarnok” Kosztolányi bábjának, gyáva, a veszély pillanatában esztét vesztő, gyenge személyiségnek állította be a tábornokot, és folyamatosan sürgette mindkettejük mielőbbi leváltását. Mivel ebben az időszakban történt meg Eszék erődjének ellenállás nélküli kapitulációja (február 14.), Kossuth a tábornok és a várvédelmi tanács ellenében inkább politikai megbízottjának hitt, és előbb Puky jogkörét erősítette meg, majd március 10-én Guyon Richárd tábornokot várparancsnokká, Lenkey János tábornokot a várórség parancsnokává nevezte ki. Így, amikor Lenkey április 10-én végül bejutott az erődbe, Török Ignác kénytelen volt azonnal átadni neki a parancsnokságot. Kitartásáért azonban nemhogy elismerést nem kapott, hanem a megerkező Guyon még vizsgálati fogságra is vetette, és eljárást kívánt indítani ellene az ostrom során elkövetett állítólagos mulasztásaiért. Görgei Artúr fővezér a tényeket megismerve azonban engedélyezte számára az eltávozt. (Nota bene: Puky hasonló stílusban lépett fel mind Guyon, mind pedig Lenkey ellen, de a két új, Kossuth bizalmát élvező kinevezettel szemben már ő húzta a rövidebbet: az elnök ezúttal nem állt mellé, és ezért május közepén lemondásra kényszerült.)

Török Komáromból Pestre, majd Debrecenbe távozt, ahol végül májusban a honvédsereg hadmérnöki karának helyettes vezetőjévé nevezték ki. E minőségében előbb az elfoglalt budai vár lerombolására készített terveket, majd júniusban a párkányi hídfő erődítési munkálatait irányította. A cs. kir. és a cári csapatok gyors előretörése miatt ez a munka végül félbemaradt, majd a június 29-i haditanács értelmében ő kapta feladatul az új összpontosítási körzet, Szeged környékének a megerősítését. A körülbelül 80-100 000 főre tervezett sánctábor kialakításán ugyan hasonló lendülettel dolgozott, ám a rendelkezésre álló idő ennek befejezésére sem volt elegendő; ráadásul az új fővezér, Henryk Dembiński puskalövés nélkül ürítette ki azt július végén. Török Ignác augusztus első napjaiban az aradi erőd védműveit vizsgálta felül, majd a temesvári vereség után Görgei seregéhez csatlakozva 1849. augusztus 13-án Világosnál (Szőlősnél) került orosz hadifogságba.

Miután az oroszok augusztus 23-án átadták tábornoktársaival együtt a cs. kir. hadseregnek, sok illúziója nem maradhatott, mivel korábban már így nyilatkozott: „...ha megbukunk, felakasztanak.”Az aradi cs. kir. haditörvényszék előtt azzal védekezett, hogy a bécsi hadügyminisztérium utasítására került Komáromba, és a jelentős kincstári vagyont nem hagyhatta őrizetlenül; az átállástól pedig a magyar fél árulókkal szembeni fellépése, illetve Alfred zu Windisch-Grätz herceg, cs. kir. fővezér által a visszatérő tisztek ellen indított eljárások tántorították el. Ez azonban nem használt: tábornoktársaihoz hasonlóan halálra ítélték, és október 6-án hajnalban a hóhér másodikként akasztotta fel. A kivégzés előtti éjszakán – jellemző módon – szeretett szakmájában keresett vigaszt: a nagy francia hadmérnök, Sebastian Vauban marsall erődítésekről írt munkáját olvassatta.

A kötet első részét záró epilógusban Hajagos József röviden összefoglalja hőse pályafutását, ismerteti családi és rokoni viszonyait, és egyúttal bemutatja, hogy Török Ignác alakja miért merült feledésbe, illetve azt, hogy a közelmúltban milyen erőfeszítések tör-

téntek (elsősorban Gyöngyösön és Gödöllőn) azért, hogy a tábornok emlékét megmentésük a feledés homályától.

A munka második részét egy 173, zömmel korábban soha ki nem adott dokumentumot tartalmazó okmánytár alkotja, amelyből közelebbről megismerhető Török Ignác majd-nem teljes 1848–1849-es tevékenysége. Az okiratok többsége természetesen a tábornok komáromi időszakából való; ezekből nemcsak az erőd megerősítéséről, a védelem kialakításáról, a harcokról értesülhetünk, hanem a várórség, a tisztikar és a legénység mindennapjairól, a fegyelmi és ellátási helyzetéről, valamint a polgársággal való (néha súrlódásokkal tarkított) együttélésről. Hasonlóan érdekesek a kevésbé ismert párkányi, illetve a szegedi erődítéseket részletező jelentések. Kár, hogy ezek a jobbára szakmai utasításokat, intézkedéseket tartalmazó jelentések nem világítják meg jobban kiadójuk, Török Ignác személyiségét, aki a források hiánya miatt – a szerző erőfeszítése ellenére – továbbra is rejtélyes, megismerhetetlen maradt.

Az igényes színvonalú, számos képpel ellátott kötetet bibliográfiának is beillő rövidítésjegyzék, név-, helynév-, és tárgymutató zárja.

A műben, mint minden munkában, előfordulnak nyomdahibák, elírások és tévesztések. Krivácsy József természetesen 1849-ben, és nem 1949-ben volt Török Ignác beosztottja (14. o.). A Komáromban szolgáló 64. honvédszászlóalj 1849 márciusáig valóban a 17. sorszámot viselte, de ez a zászlóalj Zólyomban alakult, és nem azonos a Léván, majd Komáromban megszervezett, később az I. hadtest kötelékében szolgáló 17. honvédszászlóaljjal. Ezért célszerűbb lenne a korábbi időszakban (2.) 17. honvédszászlóaljnak nevezni (29. o., ill. passim). Az 59. lábjegyzet hivatkozása (Klapka 1987.) nincs a rövidítésjegyzékben feloldva (40., 83. o., valószínűleg itt Klapka György: *Emlékeimből* című, Katona Tamás gondozásában 1986-ban megjelent emlékiratáról van szó.). Az idézett április 16-i cs. kir. jelentés első mondatából hiányzik a „vette” szó (52. o.). Az augusztus 3-i szegedi ütközet helyesen inkább újszegedi ütközet (64. o.). Lenkey János századosként nem egész ezredével, csak a 6. (Württemberg-)huszárezred ezredesi 2. századával szökött haza Galiciából 1848. május végén (246. o., 535. lábjegyzet). Végül a hátlapon a befejező mondat kicsit félreérthető: így úgy tűnik, mintha Török Ignác nemcsak a Berze Nagy János Gimnázium jogelődjének tekinthető gyöngyösi ferences gimnázium, hanem a szerző, Hajagos József diákja is lett volna...

A fentiek ellenére a recenzens csak ajánlani tudja mindenkinek ezt a munkát, aki közelebbről is meg akar ismerkedni az 1848–1849-es szabadságharc egyik jobbára elfelejtett alakjával, aki megnyilatkozásához híven „minden kitelhető erővel a végpillanatig” hűségesen, legjobb tudása szerint szolgálta a magyar ügyet.

Kemény Krisztián

BRIAN CALKINS

FELDKAPPE**Cloth Headgear of the Austro-Hungarian Army***(Skull Rock Ranch Publishing, 2015.² 140 o. ISBN: 978-0990799115)*

Magyarországon sem ismeretlenek a gyűjtői összefogással megvalósított militária tematikájú kötetek, amelyek általában egy-egy adott témát dolgoznak fel, mint például a m. kir. Csendőrség egyenruhái és felszerelése,¹ vagy éppen a Károly csapatkereszt.²

Hasonló gyűjtői összefogásból született meg az Amerikában megjelent kötet, amely az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús használt táborigénykészeivel és hasonló fejfédőivel foglalkozik. A szerző, Brian Calkins szakmájára nézve grafikus és több mint 25 éve gyűjt első világháborús katonai fejfédőket, a témáról 1990-ben már jelent meg egy kötete.³ Nem sokkal ezután fordult érdeklődése az osztrák–magyar táborigénykészek felé, 2015-ben pedig a jelen recenzió tárgyát képező művében – mely már a második, bővített kiadás – igyekezett rendszerbe foglalni a gyűjtési területéről felgyülemlt információt. A kötethez számos amerikai, valamint osztrák, olasz és cseh gyűjtő járult hozzá saját gyűjteményének darabjaival.

Az ajánló és a rövid bevezetés után a könyv első fejezete egy kislexikon, amely a sapkák készítésekor felhasznált alapanyagok felsorolását és rövid magyarázatát tartalmazza. Ez mindenképpen hasznos, hiszen a korban alkalmazott és mindenki által jól ismert anyagok egy része ma már kikopott a mindennapokból. A különféle textíliák esetében hasznos annak ismertetése, hogy egy-egy megnevezés pontosan milyen eljárással készített szövetet takar.

A következő, rövid rész az átvételi bélyegzőkkel foglalkozik, ebben is tetten érhető a szerző „gyűjtői szemlélete”, hiszen ezek a bélyegzések igen fontosak lehetnek egy-egy darab eredetiségének megállapításában. Sajnos ennek a fordítottja is igaz, ugyanis a militaria-hamisítók gyakran pont ezekkel a viszonylag könnyen reprodukálható jelölésekkel próbálnak ügyeskedni. Bár a szöveg viszonylag jól összefoglalja az átvétélbélyegzők témáját, nagy hiányossága, hogy képanyag nem tartozik hozzá. Bár a kötet tárgyfőtőin a későbbiekben számos átvételi pecsét megfigyelhető, jó lett volna legalább grafikus formában egy-két példával szemléltetni.

A kötet első nagyobb egysége azokat a táborigénykészeket mutatja be, amelyek az első világháború idején rendszerben álltak az osztrák–magyar haderőben. Itt kezdődnek azok a kis, keretbe foglalt, nem mindig szorosan a kötet témájához kapcsolódó rövid írások, amelyek egy-egy érdekességet mutatnak be az első világháború időszakából. Ezeket eléggé érződik, hogy az amerikai szerző főként a hazai olvasóközönségnek szánta művét. Például a nálunk is közismert Svejket a hasonló attitűdökkel rendelkező Gomer Pyle ten-

¹ *Sipos András: A magyar királyi csendőrség egyenruházata és felszerelése 1920–1945.* Budapest, 2010.

² *Dr Virágh Ajtony: Csaták tigrisei. A Károly Csapatkereszt története.* Budapest, 2015.

³ *Brian Calkins: Collecting Military Headgear of the First World War, 1914–1918.* A. Mowbray Incorporated, h. n., 1990.

gerészgyalogossal állítja párhuzamba. Utóbbi az 1960-as években futó televíziós komédiasorozat révén lett népszerű figura Amerikában.

A következő fejezet foglalkozik a hazai terminológiában „extrának” nevezett tábori sapkákkal. Ezek többé-kevésbé megfeleltek a hivatalos előírásnak, azonban kereskedelmi forgalomban voltak megvásárolhatóak. Anyagminőség és kidolgozottság tekintetében általában felette álltak a kincstári daraboknak, és számos árkategóriában válogathatott az a katona, aki kicsit igényesebb megjelenésre vágyott. Ezek a saját tulajdonú extra fejfedők egyébként gyakoribbak is, mint a kincstári darabok, a gyűjtői piacon kevésbé számítanak értékesnek. Meg kell említeni, hogy az itt (43. o.) elhelyezett egyik „keretes érdekesség” viszont téves információkat tartalmaz. A szóban forgó szöveg Lugosi Béláról szól, aki Drakula szerepei miatt ma is közismert figura. Az interneten, számos helyen elérhető életrajzok szerint Lugosi – akkor még Blaskó Béla – gyalogos hadnagyként szolgált a közös hadseregben az első világháború alatt. A valószínűleg magától Lugositól származó információ azonban nagyrészt valótlan. Egyfelől semmiféle hivatalos dokumentum nem támasztja alá, hogy valóban tiszt lett volna, másfelől megfelelő iskolai végzettség hiányában nem volt lehetősége tisztii állás betöltésére.

A további két egységet a szerző a lovassági tábori sapkáknak szentelte, az előbbihez hasonlóan kincstári, illetve saját beszerzésű darabok felosztásában. Külön részt kaptak a tisztii társasági sapkák, ezek bemutatása azonban kissé zavarosra sikeredett, ugyanis egy egységben tárgyalja a mű a fekete, a tábornokek és a vezérkari tisztiek által szabályosan viselt csuka- és tábori szürke darabokat, de ide kerültek a szabálytalanul viselt tisztii, sőt, zászlósi tábori szürke példányok is. Bár formailag hasonló fejfedőkről van szó, rendszerint hiba ezeket egyben bemutatni, hiszen a vezérkari tisztiek és a tábornokek merevített oldalú sapkái a tábori viselet részét képezik, míg a fekete sapkákat szolgálaton kívül lehetett hordani.

A kötet leghosszabb fejezete a kissé félrevezető *Különleges egységek sapkái* címet kapta, mivel itt mutatja be a m. kir. Honvédség és a cs. kir. Landwehr tábori sapkái is. Ebből a részből – de a kötetből is – kilóg az osztrák csendőrség által viselt sisakról szóló fejezet, főként úgy, hogy a m. kir. Csendőrség által viselt kalapról nem esik szó, a boszniai csendőrségről pedig még említés sincs a szövegben. A kötet legelhibázottabb része a vasúti csapatokról szól, sajnos a szerző teljesen összemosza a katonái és a civil vasutasokat. Az itt bemutatott fejfedő egy polgári vasúttársasághoz tartozik, nem pedig a közös hadsereg vasúti katonáihoz. A repülőcsapatok fejezetnél látható, repülő jelvényekkel díszített fekete tisztii társasági sapka állítólag egy repülőtisztii hagyaték része – azonban gyanúra adhat okot az eredetiséggel kapcsolatosan az, hogy a fejfedő jól láthatóan tisztii viselői gombokkal van felszerelve. A mellette szereplő illusztráció Emil Uzelac ezredesnek, az osztrák–magyar repülőcsapatok parancsnokának széles körben ismert fényképe, érthetetlen, hogy a fejére miért kellett sapkát montírozni a kötet szerkesztőjének. A következő, zenekarokról szóló rész igen rövid, azonban az itt bemutatott fejfedő katonai eredete kétséges. A felsoroltak mellett ebben a fejezetben kaptak helyet a rohamcsapatokhoz, az egészségügyhöz, valamint az autócsapathoz kapcsolódó sapkák.

A mű következő egysége a szélsőséges időjárásii viszonyok között viselt fejfedőket tárgyalja. A meglehetősen ritkának számító, világos vászonból készítettett nyári, valamint a magashegyi és téli viszonyok között viselt tábori sapkák mellett egy trópusii sisakot is bemutat a szerző, ismét kissé kilógva a kötet tematikájából.

A nemzetiségi alakulatok és légiók címet viselő fejezet a bosnyákok feze, a tiroli és dalmát lövészek fekete tábori sapkája mellett a lengyel, ukrán és albán légiók fejviseletét mutatja be. Itt mindenképpen érdemes lett volna különválasztani a békeidőben is létező reguláris alakulatokat a háború alatt felállított nemzetiségi légióktól. Még egy ruházattal foglalkozó összefoglalásban is szerencsétlen megoldás egy kalap alá venni az igen magas harcértéket képviselő bosnyák alakulatokat az albán segédcapatokkal. Mivel az ukrán légió sapkái közül szerepel a kötetben eredeti példány, felesleges volt mellé még egy másolat fotóját betenni. A 99. oldalon látható albán qeleshe eredetisége kétségsbe vonható, ugyanis nem a világháború alatt használt kokárda van rátűzve, hanem az ALBANIEN-feliratú emlékjelvény.

A szerző a továbbiakban egy-egy rövid leírást szentel a sapkarózsáknak és a sapkagomboknak. Előbbiek bemutatásánál sajnos a honvédségi verzió kimaradt, bár a kötetben a korábbi oldalakon megjelenik. A 105. oldal jobb alsó kékén látható sapkarózsa zászlósi, tehát az angol „junior officer” felirat téves. Itt kapott helyet néhány szokatlan kialakítású korabeli tábori sapka is. A tábori sapkákon viselt jelzéseket és díszeket a következő rész tárgyalja, valamint itt látható számos sapkajelvény.

Az utolsó előtti fejezet az első világháborús militaria gyűjtésének egyik kevésbé ismert területéről szól. Bár a fémdetektoros kincsvadászat a nagy háború csatateréin is dívik, a talaj a szerves anyagból készült tárgyakat általában nem őrzi meg. Kivételt jelentenek azonban az Alpok magashegyi harcterei, ahol a jég és az alacsony hőmérséklet jó állapotban őrzi meg a szövetet és a bőrt, így a tábori sapkákat is, amelyeket megfelelő szakértelemmel helyre lehet állítani. A kötetben több ilyen módon megőrzött fejfedő is látható. A globális felmelegedés hatására egyre több lelet kerül elő, ami morális kérdéseket is felvet, mert nagyon gyakori, hogy a tárgyak emberi maradványokkal együtt, sok esetben az elesett katona tetemén kerülnek napvilágra. A „leleteknek” pedig komoly pénzbeli értékük van a nemzetközi militaria-piacon.

Az utolsó fejezet a hamisítványokról szól, a kötetet pedig egy rövid, főként német kifejezéseket tartalmazó szószeret és irodalomjegyzék zárja.

Összességében elmondható, hogy a szóban forgó mű leginkább egyfajta gyűjtői útmutató, sajnos számos hibával. Ennek oka az is lehet, hogy egy tengerentúli szerzőnek nyilván jóval nehezebb az elsődleges forrásokhoz hozzájutnia (szabályzatok, rendeletek, visszaemlékezések, fényképek) mint európai kollégájának. A világhálón, gyűjtői körökben számos hamis információ, tévhit kering, melyeket nehéz kiküszöbölni. Sajnos a körülmények erre a munkára is rányomják a bélyegüket, bár a szerző láthatóan próbált alapos munkát végezni. A hibák egy részéért kárpótol a bőséges képanyag, néhány kivételtől eltekintve valóban szép és ritka tárgyakat lehet tanulmányozni az illusztrációkon, melyeket archív felvételek kiegészítenek ki. Némelyik tárgyfoto gyengébb minőségű, ez a más gyűjtők által hozzáadott tárgyaknál figyelhető meg. Az egyébként igényes megjelenésű, puha kötésű könyv elsősorban az amerikai és a nyugat-európai vásárlók számára lehet vonzó, főként kedvező ára miatt. A komolyabb, német nyelvű szakirodalommal sem szakmailag, sem ár-érték arányban veszi fel a versenyt.

Bálint Ferenc

HARALD HEPPNER (HRSG.)

UMBRUCH MIT SCHLACHTENLÄRM

Siebenbürgen und der Erste Weltkrieg

(Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2017. 440 o. ISBN: 978-3-412-50516-5)

Az első világháború centenáriumának negyedik évében több német nyelvű tanulmánykötet jelent meg, melyek közül néhány magyar szempontból is érdeklődésre tarthat számot. Kiemelkedik a gráci egyetem Délkelet-Európa történelmével foglalkozó professzora, Harald Heppner által szerkesztett és a patinás Böhlau Kiadó gondozásában megjelent könyv.

A történelmi Magyarország részét képező Erdély Nagy Háború alatti történetének számos aspektusa van, a kötet szerzői pedig nem kevesebbre, mint azok minél szélesebb körű bemutatására vállalkoztak. A tanulmányok java részéből egyértelműen kiviláglik, hogy a tulajdonképpen háborús események Erdély földjén csupán rövid ideig zajlottak és nem érintették annak egész területét, mégis mély nyomot hagyott az első világhégés az erdélyi lakosság emlékezetében.

A kötet szerkesztőjének bevezetője után az első nagy témaegység Erdély világháború előtti történetére koncentrál. Gerald Volkmer *Az erdélyi kérdés befolyása a Németország, Ausztria–Magyarország és Románia 1914–1916 közötti diplomáciai kapcsolataira* című tanulmányában megvilágítja a Hármasszövetség és Románia között 1883-ban kötött szerződés lényegi pontjait, annak későbbi meghosszabbításait 1914-ig. A szerző elemzi a különböző román politikai pártok külpolitikai orientációját, a román semlegesség kinyilvánításának hátterét az első világháború kitörésekor, 1914. augusztus 3-án. A tanulmány írója bemutatja a központi hatalmak meghatározó külpolitikai szereplőit a háború első éveiben, közérthető módon megvilágítja az erdélyi kérdés lényegét a központi hatalmak és a Románia között 1914 augusztusa és 1916 augusztusa között lezajlott politikai tárgyalások folyamán.

Manfried Rauchensteiner *Erdély a háború stratégiai középpontjában* című tanulmányában kidomborítja a történelmi Magyarország legkeletibb régiójának szerepét a magyarság szempontjából, majd bemutatja az Osztrák–Magyar Monarchia és az 1883-tól vele szövetséges Románia politikai és gazdasági viszonyát. A szerző kitér gróf Tisza István magyar miniszterelnök 1914. júliusi, az Erdély elleni esetleges román támadás kivédésére vonatkozó nézeteire, aggodalmaira a Szerbiának küldendő ultimátum esetén, megvilágítja az 1914. augusztus 3-án kinyilvánított román háborús semlegesség okait és hátterét. Rauchensteiner megállapítása szerint alaptalannak bizonyultak az erdélyi kiegészítésű közös és honvéd alakulatok megbízhatatlanságára vonatkozó előzetes feltételezések. Megtudhatjuk, milyen katonai és politikai intézkedések történtek a dunai birodalomban 1916 augusztusáig Erdély biztosításának érdekében. A tanulmány írója körülmárja az Erdély elleni román támadás következményeit, felvázolja a Románia ellenében kivívott gyors német és osztrák–magyar közös győzelem főbb állomásait.

K. Lengyel Zsolt *Veresség, helyreállítás, újjáalakítás, összeomlás. Erdélyi magyar reform- és jövőtervek az első világháború előestéjén és idején* címet viselő tanulmányában elsőként a magyar fennhatóságú Erdély politikai, gazdasági viszonyait veszi górcső alá

a dualizmus idején. Bemutatja a számos ellenzéki politikust tömörítő Erdélyi Szövetség megalakítását és ténykedését 1913-tól kezdődően, majd annak tevékenységét és politikai elképzeléseit az 1916. augusztusi román betörés után. Képet kapunk arról, milyen magyar politikai tervek léteztek 1918 novemberétől Erdély vonatkozásában, s miért hiúsult meg a Jászi Oszkár nevével fémjelzett dunai konföderáció terve. Stephanie Danneberg *A szászok és románok közötti viszony Erdélyben 1910–1916* című tanulmányában megvizsgálja a nemzetpolitikai ellentétek kiéleződését az erdélyi románok és szászok között az 1910 és 1914 közötti időszakban, a két nemzetiség euforikus lojalitásának megnyilvánulásait 1914 augusztusában a Nagy Háború kitörésekor. Végül elemzi viszonyukat 1915–1916 során, a román háborús semlegesség időszakában. Dácz Enikő „Két lelket érzek, ah (!) a mellkasomban.” Erdélyi képviselők és viták a magyar parlamentben 1914–1918 témájú tanulmányában kiemeli, hogy a Monarchia osztrák felében a parlament a nemzetiségek iránti bizalmatlanság miatt nem ülésezett 1914-től. A magyar törvényhozás viszont folyamatosan működött. A szerző bemutatja, hogyan viszonyultak egymáshoz a magyar, a román és a szász képviselők a magyar parlamentben, miként képviselték választóikat a sarkalatos kérdésekben a szavazások alkalmával a háború idején. Végül összehasonlíja a három nemzetiség képviselőinek a törvényhozásban használt retorikáját.

A második nagy témaegység Erdély első világháború alatti történetét mutatja be. Harald Roth *Az erdélyi városok szerepe az első világháborúban* című tanulmányában kihangsúlyozza, hogy a jelentősebb erdélyi nagyvárosok (Kolozsvár, Brassó, Gyulaféhevár, Marosvásárhely, Fogaras, Szászsebes) a háború kitörése után katonai csomópontokká váltak, ahol kisebb-nagyobb helyőrségek állomásoztak. Megtudjuk, hogy az erdélyi város lakók 1914 nyarától 1916 augusztusáig átlagos hátországi életet éltek, különféle megszorításokkal. A szerző kiemeli Nagyszeben és Brassó jelentőségét a románok elleni 1916 őszi hadjáratban, sorra veszi, mely osztrák–magyar valamint német politikai és katonai vezetők tettek látogatásokat a fontosabb erdélyi városokban 1914 és 1918 között.

Ulrich A. Wien *Az evangélikus egyház Magyarország erdélyi területein az első világháború alatt* címet viselő tanulmányában az egyházi lapok közvélemény formáló szerepét, az evangélikus egyház háború során tett intézkedéseit, a politikai és katonai változásokra adott reakcióit, s az 1916-os román betörésre adott egyházi válaszokat ismerteti meg az olvasóközönséggel.

Ingrid Schiel *Az erdélyi szász nők az 1914/18 és 1918/19-es háború frontjai között* című tanulmánya egy kevésbé kutatott témakört állít a vizsgálódások középpontjába: a nők szerepét a háborús években és a közvetlenül azt követő időszakban. Irmgard és Werner Sedler: *Zied (Vessződ) – Egy falu az első világháborúban 1914–1918. Tények és visszaemlékezések* címet viselő tanulmányukban egy kis falusi közösség háború alatti történetének összefoglalására vállalkoztak. Frank M. Schuster *Az idill, a kaland, a szolidaritás, az aggodalom és félelem között. Heltaui (Nagydisznód) menekült- és megszálló tapasztalatok 1916* című tanulmányában Nagydisznód község civil lakosságának az 1916. augusztusi román betörés következtében elszenvedett anyagi és erkölcsi veszteségeit állítja vizsgálódásainak középpontjába. Hansgeorg von Killyen *Erdélyi orvosok az első világháborúban* témájú tanulmányában az erdélyi orvostársadalom szempontjából követi az 1914 és 1918 közötti eseményeket, megismertette az olvasót néhány nevesebb erdélyi származású orvos életútjával és háborús ténykedésével.

Erika Schneider és Eckbert Schneider *Dr. med. Hermann Breckner (1892–1976) és szibériai hadifogsága* című tanulmánya a hazájától távol, a szibériai orosz hadifogságban sínylődő egykori osztrák–magyar katona egyéni sorsán keresztül mutatja be a dunai birodalom több százezer, hasonló körülmények között raboskodott hadifoglyának életét a világegés idején. Ionela Zaharia *Erdélyi származású román katonai lelkészek az első világháborúban* témájú tanulmányában nyomon követi a Monarchia román származású ortodox vallású katonai lelkészeinek háború alatti tevékenységét a fronton, a kórházakban és a hadifogolytáborokban.

A harmadik nagy témaegység Erdély első világháború utáni történetére koncentrál. Rudolf Gräf *Osztálytudat a nemzettudat ellenében. Egy bánati szociáldemokrata és a Bánát 1918/19-ben* című tanulmányában a térségben található államok (Magyarország, Szerbia, Románia) érdekeinek ütközőpontjában fekvő Bánát történetét foglalja össze röviden Koloman Müller, egy temesvári munkásvezető visszaemlékezésein keresztül, az 1918 őszétől 1919 nyaráig tartó időszakban.

Florian Kühner-Wielach „Maniu, alszol?” Etno-regionális vita az első világháború után egy esettanulmány kapcsán címet viselő tanulmányában az 1922-ben román nyelven megjelent, Magyarországon kiadott, irredenta nézeteket tartalmazó lapok által Romániában kiváltott politikai reakciókat járja körül. Franz Sz. Horváth *Az erdélyi magyarság viszonya a románokhoz és a szászokhoz. Az elesettek emlékezete és a háborús emlékek az erdélyi magyaroknál 1918–1940* című tanulmányában a magyarországi háborús emlékműveket, a Székely Hadosztály veteránjainak szövetségét, a Romániában élő erdélyi magyarok 1918–1940 közötti háborús emlékezetét, az 1940–1944 között Észak-Erdélyben emelt első világháborús magyar emlékműveket teszi elemzése tárgyává. Bernhard Böttcher *Az első világháborúra vonatkozó emlékezetkultúrák az erdélyi szászoknál és a bánati sváboknál a két világháború közötti időszakban* címet viselő tanulmányában a romániai német kisebbségek fontosabb emlékműveit mutatja be, s összefoglalja a németiség emlékezetkultúráját egészen a második világháborúig. Természetesen megvizsgálja a román lakosság és politikusok reakcióit az említett periódusban.

Markus Lörz *A világháborús ciklus Ludwig Hesshaimer háborús grafikáinak vonatkozásában* című tanulmányából Ludwig Hesshaimer művészi pályájának fontosabb állomásait ismerhetjük meg az első világháború végéig, majd a művész 1919–1921 között elkészült világháborús témájú, Erdélyre vonatkozó 15 rajzát tartalmazó kötet egyes képeinek szakszerű kommentálását végzi el a szerző.

A kötetet rövid román és magyar nyelvű összefoglaló, a szerzők névsora, továbbá a személy- és helységnévmutató egészíti ki. A több magyar vonatkozású tanulmányt is tartalmazó, a témakörre vonatkozó legújabb nemzetközi kutatási eredményeket az olvasók elé táró könyv elolvasását elsősorban a Nagy Háború történetével foglalkozó történészek figyelmébe ajánlom, azonban a korszak eseményei és összefüggései iránt érdeklődő olvasók számára is egészen biztosan érdekfeszítő olvasmány lehet.

Balla Tibor

ILLÉSFALVI PÉTER

„GYOPÁR A SAPKÁNK DÍSZE”**Hegyivadásztiszt-képzés a magyar királyi honvéd Ludovika Akadémián***(Írott Szó Alapítvány – Magyar Napló, Budapest, 2015. 200 o. ISBN: 978-615-5195-26-6)*

A csapat- és fegyvernemtörténet művelése a magyar hadtörténetírás feladatkörébe tartozó – intenzitását tekintve korszakonként változó – tevékenység volt. A két világháború közötti időszakban a Nagy Háború csatáiban résztvevő és kiemelkedő haditetteket véghezvivő katonák, tisztek, tábornokok és a hősiességük keretét adó alakulatok történeti feltárása és bemutatása nagy lendülettel indult el a '20-as évek közepétől és folytatódott egészen a rendszer fennállásáig. A második világháborút követően a regnáló új politikai hatalmak vezetői a felbomló, megszűnt hadsereget és annak állományát különböző jelzőkkel (horthysta, fasiszta, népellenes) illették, és tevékenységük megörökítését, az utókor számára történő továbbadását egyenesen károsnak, sőt, bizonyos időszakokban akár büntetendőnek tartották. Mindezeket figyelembe véve nem túl meglepő, hogy a hadtörténetírás hosszú ideig negligálta a mikro-szintű hadiesemények és szervezetek kutatását. Lassú módosulás az ellenforradalmi rendszer és hadseregének megítélésében a '80-as évek kezdetétől–közepétől figyelhető meg, amikor először jelentek meg a különböző periódikákban a politikai elfogultságoktól mentes közlemények, tanulmányok – a mostani kötet lektorának, Szakály Sándornak első publikációi is – a magyar királyi Honvédség működéséről, egyes fegyvernemeinek kiemelkedőnek tekinthető ténykedéseiről. Változás és egyben fellendülés a rendszerváltást követő években bontakozott ki, melynek következtében, ha nem is „régis dicsőségében és fényében”, de ismét jelentős figyelem irányult a csapat- és fegyvernemtörténet művelésére a hadtörténetírás keretében.

Illésfalvi Péter a Hadtörténeti Múzeum fiatal munkatársaként a '90-es évek elejétől kezdte el a hegyicsapatok történetének szisztematikus feltárását, vélhetően a már korábban kialakult érdeklődését és elkötelezettségét valósíthatta meg a tudományos műhely falai között. A magyar királyi Honvédség hegyi csapatnemének alakulatairól, történetéről, a második világháborúban való harcselekményeiről rendkívül kevés forrásanyaggal rendelkezünk, így Illésfalvi Péter több éves, évtizedes történészi kutatómunkája elsősorban a fellelhető levéltári dokumentumokra, az egykori résztvevők írott és az oral history visszaemlékezéseire támaszkodva próbálta meg rekonstruálni, összegezni és közzé tenni e különleges csapatnem történetét.¹

Most megjelent kötetében első ízben kaphatunk információkat egy érdekes, izgalmas és eddig feltáratlan témakörből, az 1939 októbere és 1945 májusa között fennálló hegyicsapatok egységeit, alegységeit vezetni hívatott hegyivadász tisztek oktatásának megszervezéséről, a kiképzés fordulatosságairól. A szerző mondanivalóját két, egymást kiegészítő tartalmi egységben tette közzé. Az első részben bepillantást nyerhetünk a történelmi előzményekről, a revíziós politika sikerének következtében a magyar királyi

¹ A hegyicsapatok szervezettörténetéről szóló tanulmánya: *Illésfalvy Péter: A hegyicsapatok megszervezése a magyar királyi Honvédségnél 1939–1940-ben. Hadiörténelmi Közlemények*, 113. (2000) 4. sz. 743–770. o.

Honvédség keretében felállításra kerülő hegyicsapatok hadrendi- és létszámnövekedéséről, majd a Ludovika Akadémia önálló hegyivadász alosztályának megszervezéséről és működéséről. A második rész, amely az *Arcképcsarnok* címet viseli, a hegyi kiképzést kapott akadémikusok (három avatás során 83 fő) és közvetlen parancsnokaik életrajzi adatait tartalmazza.

A hegyicsapatok genezise a XIX. század végére és a XX. század elejére tehető. Elsősorban azon európai hadseregek hadrendjeiben jelentek meg ezek a speciális katonai alakulatok, ahol a terepviszonyok (magashegység, magas középhegység) ezt megkövetelték és a szélsőséges domborzati és időjárási viszonyok közepette is képesek voltak a hadvezetés számukra előírt harctevékenységek sikeres végrehajtására. Az első egységek – tartozhattak bármely fegyvernemhez (gyalogosság, tűzérség, lovasság), vagy szakcsapatokhoz (utász, híradó, vonat) az egységes hegyicsapatok elnevezéssel Franciaországban, Németországban, Olaszországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában jöttek létre. Ez utóbbi területén az 1900-as évek első évtizedében kerültek felállításra Tírol központtal a cs. kir. Landwehr állományába tartozó 1–2–3. lövészezredek. A Nagy Háború során a m. kir. Honvédségben is állítottak fel hasonló kötelékeket, bár ezek többnyire ad hoc jellegű csapatok voltak, és a „hegyi” elnevezést elsősorban a rendszeresített lövegtípusoknak (hegyiágyú, hegyitarack) köszönheték. A világháború befejezését követően Magyarország új terepviszonyai nem követelték, a trianoni szerződés előírásai pedig nem tették – hosszú ideig – lehetővé az ilyen jellegű csapategységek megszervezését. Változás a revíziós politika sikerei nyomán bontakozhatott ki, Kárpátalja és Észak-Erdély csatlakozása nyomán vált szükségessé a hegyi és határvadász dandárok, a hegyivadász-zászlóaljok valamint a határvonalak szorosainak, hágóinak lezárását biztosító erődszázadok felállítása. A megnövekedett létszámú és szervezetű hegyicsapatok irányítására a kezdeti időszakban a Ludovika Akadémia felavatott, elsősorban gyalogos hadnagyai közül vezényelték az arra rátermetetteket és a speciális körülményeket vállalókat. A későbbiek (1942–1943) folyamán tüzér, huszár és vonat fegyvernemű tiszteket is beosztottak, bár továbbra is a gyalogos tisztek dominanciája érvényesült.

Az önálló hegyivadász tisztképzés Ludovikán történő bevezetésének gondolata a Honvédség felső vezetőinek körében feltehetően 1942-től válhatott egyre időszerűbbé. Az önálló hegyivadász alosztály felállításának pontos idejét és rendeleti számát a szerző kutatása során nem tudta egyértelműen megállapítani, amit bizonyossággal feltárt, az Makrai Zoltán századosnak, a komoly harctéri tapasztalatokkal rendelkező és egy géppisztolyosorozat által jobb kezére megrokkant tisztnek megjelenése az akadémikus lövészzászlóalj törzsénél, 1943. szeptember 1-jén. Az ő szervező munkájának köszönhetően indult meg november végén – december elején a hegyisportok iránt érdeklődő és síelni tudó II. és III. évfolyambeli akadémikusok között a toborzó munka. A m. kir. Honvéd Ludovika Akadémia hegyivadász alosztálya teljes, 35 fős létszámmal először 1944. január 10-én, az orvosi vizsgálat napján állt össze – ez az időpont tekinthető a megalakulás hivatalos dátumának. Az új kötelék első megmérettetésére a Kárpátokban (Fekete-havas, Pop Iván csúcs körzete) megtartandó magashegyi január 13–26-i sítanfolyamon került sor. A szerző a kiképzés emberpróbáló mindennapi nehézségeit elsősorban a visszaemlékezésekre támaszkodva idézi fel, mutatja be. Megtudhatjuk, hogy Makrai százados célkitűzése a kiképzési terv összeállításakor az 1939/40-es finn–szovjet téli háború tapasztalatainak megismertetésére és – a lehetőségek szerint – elsajátítására irányult, hiszen a sítalpa-

kon nesztelenül sikló, kis létszámú, összeszokott finn csapatok számos győzelmet arattak a sokszoros technikai és számszerű fölényben levő, de a terepet nem ismerő, s a téli harc sajátosságaira fel nem készített szovjet csapatokkal szemben. A kiképzési napok – mint a Ludovikán – itt is a csuklógyakorlatokkal kezdődtek, melynek része volt a síbottal együtt történő hóban futás. Ezt követően került sor a síoktatásra, majd a tanultak begyakorlása céljából egy 3 kilométeres sífutásra. Szinte minden nap gyakorolták a hóba való beásást, a meredeken való siklást, a védelem megszervezését – mindezt teljes menetfelszereléssel. Az átlagos kiképzési napok szűrkeségét néhány különleges feladat gyakorlása szakította meg. Így a jégmászás, melynek során több tíz méter magas jégfalon való feljutást kellett végrehajtani, felszereléssel, fegyverzettel együtt. Ehhez nem csak átlagon felüli fizikai teljesítményre, hanem komoly mászó-technikai tudásra is szükség volt az akadémikusok részéről. A lavina-kiképzés során azt az alapelvet kellett szinte sulykolás-szerűen begyakorolni, hogy lavinába kerülve a sítalpak lerázását követően úszómozdulatokkal kíséreljék meg magukat a felszínen tartani. Ugyancsak a kiképzés részét képezte a szabadban való éjszakázás és táborozás fortélyainak megismerése, a lombsátor, az eskimó hókunyhó („iglu”) építése, valamint a tűzgyújtás elsajátítása. A kiképzés befejeződésével, január 26-án – záró gyakorlatként – sítalpon Rahóra kellett lesiklani a teljes állománynak, harcfeleladatok végrehajtásával. Másnap megtörtént a berakodás, és két nap múlva érkeztek meg Budapestre.

A leendő hegyivadász-tisztek ezt követően visszakerültek eredeti ludovikás tantermi egységeikbe, hiszen az új alosztály csak a terepen folytatott gyakorlatokon különült el az akadémia lövészszázlójától. Magyarország bombázásának megkezdését követően sor került az akadémia hallgatóinak kitelepítésére, így a lövészszázlóját három százada a Cserhát községeibe települt. Mivel a hegyivadász század ismét önálló kötelékként szerepelt, így ők külön lettek elszállásolva Cserhátszentiván faluban. A harcászati, tereptani, műszaki és híradó kiképzések mellett az iskolaparancsnokság terveiben hamar megfogalmazódott egy sziklamászó tanfolyam megszervezése, amelynek helyszínéül a Békás-szoros környékét, a háborús viszonyok közepette is közkedvelt üdülőhelyet, a Gyilkostót választották. A mászó-kiképzést 1944. június 17-től július 18-ig tartották, amelyet a salzburgi XVIII. védelmi körzetparancsnokságtól vezényelt hegyivadász tiszt, Rudolf Margreiter hadnagy és két hegyivadász altiszt segített. A gyakorlati és elméleti kiképzés a felkészítés első nyolc napján megszakítás nélkül folyt. El kellett sajátítaniuk a csomózás tudományát, a kötelek átvezetését, a biztosító kötél felkötését, tartását. Sulykolták az alapkövetelménynek számító hárompontos mászás fogásait (egyszerre mindig három végtaggal kell kapaszkodni, támasztani – két láb, egy kéz), de az is vérükké kellett váljon, hogy mászás közben senki se kerüljön pontosan a másik fölé. A hegymászás fortélyainak elsajátítása mellett még egy fontos gyakorlat kényszerű megtanulása várt a leendő tisztekre, az ösvérek szabályos felmálházása. A lőszer, élelmiszer, a gyalogsági nehézfegyverek, vagy a tűzérségi felszerelések csak ezen állatok segítségével voltak mozgathatóak a hegyi viszonyok között, így ennek gyors és szakszerű megtanulása elengedhetetlen volt a leendő hegyivadász hadnagyoknak. A fárasztó kiképzési napok befejeztével, ha éppen nem szerepeltek éjszakai feladatok, a szolgálatban lévők kivételével a század tagjai – parancsnoki engedéllyel – részt vehettek az üdülő társasági életében, hiszen a környező villák – dacára a közelgő háborúnak – tele voltak a hegyek közt pihenőkkel. A kolozsvári Nemzeti Színház művészei is közéjük tartóztak, így az akadémikusok – energiaszintjük-

től is függően – a társaság hölgytagjaival kapcsolatot is teremthettek. A kor ünnepezt színesnője és szépségideálja, Szelezky Zita a század parancsnokával, Makrai századosal került nem éppen szalonképes viszonyba egy alkalommal, amikor egy patakmederben történő kötelék-kúszás szemtanújaként felelősségre vonta a századost az „embertelen bánásmódot”. A frontot megjáró parancsnokot ez annyira megdöbbentette, hogy a visszaemlékezők beszámolója szerint – a ludovikás tisztekre általában jellemző lovagiasság és jó modor elhagyásával – keresetlen szavakkal utasította el az illetéktelenül beavatkozó, erős felindultságában talán ostobának is minősített nőszemély számonkérését. A művésznő esetleges lelki megrázkódtatásáról az akadémikusok – a későbbiek során is – udvariasan hallgattak visszaemlékezéseikben.

A sziklamászó tanfolyam befejeztével a század 1944. július 21-én indult vissza, hogy Budapestet érintve Várpalotára érkezzen, az avatás előtti nagy együttműködési gyakorlatra. Ennek végeztével rövid szabadságolások következtek, majd a terveknek megfelelően 1944. augusztus 20-án került sor a fiatal hadnagyok felavatására a kormányzó részvételével. A 126 gyalogos hadnagy között 37 fő viselte a hegyivadászok megkülönböztetett jelzéseit: a fajdkakastollas, szemernyős tábori sapkát, a havasi gyopárt, a kardot markoló turulos határvadász-jelvényt. A hadnagyok zöme, 22 tiszt az erőd alakulatokhoz, míg a maradék 15 fő a határvadász-zászlóaljokhoz került beosztásba és kezdte meg szolgálatát. Ez a vártnál hamarabb következett be, hiszen Románia augusztus 23-i kiugrása következtében a szabadság helyett a harctérre kerültek a felavatott hadnagyok. Heten haltak hősi halált az elkövetkező hónapokban, míg a többiek sebesülésekkel, fogsággal éltek túl a háború megpróbáltatásait.

Magyarország háborús hadszíntérré válása természetesen kihatott a tisztképzés, közte a hegyivadász évfolyam sorsára is, így az előzőekben ismertetett készségek elsajátítására már sem a megfelelő hely, sem az idő nem állt rendelkezésre. A helyzetnek megfelelően az új elképzelések szerint a Ludovika akadémikusai az Alföld megerősítési munkálataira felállított munkászászlóalj alparancsnoki állományát adták volna az egyre közeledő front árnyékában. A visszavonulások, menetelések és a Honvéd Vezérkar főnökének tiltó parancsa ellenére előforduló harcbevetések közepette az akadémikusokat október közepén Székesfehérvárra, majd Körmentre telepítették. A második hegyivadász évfolyam hadnaggyá avatására is itt került sor 1944. november 15-én, melynek keretében 21 fő vált hivatásos tisztté. Többségük – erős felsőbb parancsnoki presszió hatására – a „Hunyadi” magyar SS és a Szent László hadosztályokba került beosztásokba és ezzel egyidejűleg bevetésekre. Egy fő 1945 februárjában halt hősi halált a sziléziai Stransnál, a többiek kivétel nélkül hadifogságba kerülve éltek túl a harcokat.

Az utolsó hegyivadász évfolyam szakasz-állományú tagjait 1945. január 11-én szállították Drezda érintésével a Garmisch-Partenkirchen melletti Mittenwald kisvárosában lévő Hegyivadász Tiszti Iskolába. Itt, a hegyek által körülzárt idillikus, „békebeli” körülmények között – jellemző német precizitással – indult meg a kiképzés. Ez kiterjedt a síoktatásra, az elsősegélynyújtás elméleti-gyakorlati elsajátítására, a lavinaveszély felismerésére és elhárítására, valamint a tantermi foglalkozások keretében a nyomtapsó osztag feladatainak és a sítalpas harcjárőr ellenségmentésztő ténykedéseinek megtanulására. A tanultak magashegyi viszonyok közötti alkalmazására 1945. február 10. és március 9. között a 2756 méter magas Birkkarspitze közelében lévő kiképző táborba vonultak el a tisztjelöltek. A mostoha körülmények következtében jó néhány addigi szokás feladására

kényszerültek. Így a borotválkozást és a napi egyszeri tisztálkodást csak este lehetett elvégezni. Mindezek a másnap reggeli gyakorlatok elviselését tették lehetővé, hiszen az éjszaka folyamán képződő természetes zsírréteg védelmet nyújtott a hideg ellen. Március–április folyamán tovább folytatódott a német hegyivadász alakulatokkal történő közös gyakorlatozás, az egymás elleni labdarúgó mérkőzések, a bajtársi esték, a mozi- és színházlátogatások. Az utolsó évfolyam (25 fő) felavatására 1945. április 26-án került sor a német iskolaparancsnokság és a teljes személyi állomány részvétele mellett. Az új hadnagyokat a körzetben lévő 85. újonckiképző ezred 3. és 4. zászlóaljaihoz helyezték. Valós tevékenység kifejtésére már nem maradt idő, hiszen május 1-jével valamennyien amerikai hadifogságba kerültek. A Garmischba való menetelés előtt az amerikai őrség tagjai kifosztották őket, majd egy útközbeni pihenő alkalmával megmaradt értékeiket a légerekből kiszabaduló zsidók vették el. Ezzel a Ludovika Akadémián szervezett hegyivadász alosztály 16 hónapos története véget ért.

A honvéd hegyicsapatok hatéves történetének olvasmányos és sok, eddig nem ismert részletének bemutatása mellett a szerző kötetének második, *Arcképcsarnok* elnevezésű részében az alosztály parancsnokai és beosztott tisztjeinek, a német sziklamászó oktató keret parancsnokának és három alkalommal felavatásra kerülő hadnagyoknak – rendelkezésére álló – életrajzi adatai olvashatóak. A közel 80 személyt tartalmazó adattár rendkívül gazdag és érdekes ismeretanyagot tartalmaz, mindenekelőtt a 1945. utáni életpályák alakulását illetően. Különösen az első 37 fős avatás résztvevőinek további sorsa mutat igen változatos életutakat. Az előző életpálya lezárásaként, a nyugati vagy a szovjet fogságból visszaérkezők nagy többsége feladta korábbi katonai hivatását és valamilyen polgári szakképzés megszerzésére törekedett. Ennek eredményeképpen számosan magas beosztásokig is eljutottak a kádári korszakban és lettek vállalati igazgató-helyettesek, főmérnökök, főosztályvezetők, osztályvezetők, tanárok vagy éppen mentőállomás-vezetők. Mások nem voltak ilyen szerencsések, valós, vagy vélt, a hatalom által veszélyesnek ítélt cselekedettel vagy egyszerűen csak szimpla véleménynyilvánítással kerültek az államvédelem-állambiztonság látókörébe és szenvedtek el különböző repressziókat. Néhányan egy rövid ideig szerencsésnek érezhették magukat, hiszen megkezdett katonai pályafutásuk folytatódni látszott a fokozatosan kiépülő és megszilárduló Rákosi-diktatúrában, és lehettek a megszerveződő határőrségnél századparancsnok-helyettesek, őrsparancsnokok, vagy valamelyik katonai tanintézetnél előadó tanárok. A reményteljes karrierek érdekében néhányan még a kommunista párttagságot is vállalták. Az új rendszer azonban nem akarta befogadni a volt „ludovikásokat”, így többségük 1952–1953-ban feladni kényszerült katonai pályáját. Kivételek persze előfordulhattak, így például Ady Zoltán esetében, aki szovjet hadifogságból való hazatérését (1948. június) követően a katonai felderítés kötelékébe kerülve futott be sikeres karriert és vált a MNVK 2. (Felderítő) Csoportfőnökség tájékoztató részlegének elismert szakmai tudású osztályvezetőjévé, majd 1976 szeptemberében alezredesi rendfokozattal került nyugállományba.

A recenzius elismerve a kötet tudományos értékeit és fenntartva továbbra is pozitív véleményét nem tekinthet el egy apró kritikai megjegyzéstől, amely a könyv elolvasása után – önkéntelenül – megfogalmazódott benne, nevezetesen miért nem élt a szerző a fentebb elkezdett elemzések nyújtotta lehetőségekkel, ami által – véleményünk szerint – még izgalmasabb, színesebb lehetett volna a hegyivadász-tisztek, zárt, veszélyekkel teli és ebből is következően mélyen bajtársias világának feltárása és bemutatása.

Mindez természetesen nem befolyásolja Illésfalvi Péter megjelent kötetének magas szakmai színvonalát, olvasmányosságát és a több éves kitartó kutatómunka eredményeinek elismerését. Ennek következtében jó szívvel ajánlhatom mindenkinek számára, aki érdeklődik a hadtörténet, a fegyvernemi alakulatok működése, tevékenysége iránt.

Okváth Imre

RÜDIGER W. A. FRANZ

DAS SS-FALLSCHIRMJÄGER BATAILLON 500/600.

Sein Einsatz in Ungarn und in der Ardennenoffensive

(Band 3. Nation & Wissen Verlag, Riesa, 2015. 618 o. ISBN: 978-3-944580-08-1)

Rüdiger W. A. Franz harmadik könyve 2015 végén jelent meg, még terjedelmesebb és vastagabb, mint az előző kettő ugyanebben a témában. Rengeteg fénykép (96–185., 338–530. o.) került a fejezetek végére, melyek jórésze a szerző saját fotója, a többi különböző intézmények, szervezetek (Imperial War Museum, National Archives, US-Army, US-Signal Corps) gyűjteményéből származik. A képanyag bizonyos hányadát eredeti iratok, katonakönyvek és kiténtetési dokumentumok facsimile másolatai (170–183., 532–493. o.) alkotják. A kötet két fejezetből áll: az első a második magyarországi bevetést, a „Panzerfaust” vállalkozást, valamint az odáig vezető utat ismerteti (14–95. o.), a második a zászlóalj I. századának szereplését taglalja az ardenneki offenzíva során (186–337. o.).

A könyv végén található szakirodalmi és felhasznált forrásokat tartalmazó összeállítás francia, olasz, magyar nyelvű szakirodalmat egyaránt tartalmaz, valamint német forrásokat a Bundesarchiv – Militärarchiv iratai közül: az OKW/WFSt, az OKW West, a H.Gr. B. iratait, az OKL FüSt. hadinaplóit, a BA – MA RL 2 III/731, RH 2/2599, RH 7/287. jelzettel ellátott iratcsoportok forrásait; az Amerikai Egyesült Államok forrásai közül pedig a National Archives és az U. S. Army Archives iratait építette be a könyvbe.

Az események jobb megértéséhez az 500/600. Waffen-SS ejtőernyős zászlóaljjal közösen harcoló alakulatokról és az általános katonai helyzetről esik szó. A rendelkezésre álló források „bősége” miatt a szerző kénytelen volt a kötetet befejezni a megerősített, feltöltött I. század ardenneki harcokból való visszatéréseivel, megfogalmazásával élve „a könyv kezelhetetlen lenne és az olvasót csak elfárasztaná”. A könyv első része tehát a második magyarországi bevetést (Budapest elfoglalása) – a „Panzerfaust” vállalkozást – és a vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó elmozdításáig lezajló eseményeket elemzi. (A könyvben található utalást a folytatásra: a zászlóalj krónikáját lezáró negyedik kötet az Alsó-Oderánál lezajlott harcokat, és a visszavonulással és a hadifogságig vezető utat fogja részletezni.)

Sajnos a szövegrészben található néhány hiba, például: az I. magyar hadsereg pusztulása a Donnánál (16. o.), elírások: Nagy-Kanisza (17. o.), Dunavölgdár (36. o.), riadóztatott magyar ejtőernyős ezred;¹ Hardy Kálmán vezérfőkapitány nevének elírása (Hárdy) a 48.

¹ A magyar ejtőernyős ezred csak 1944 októberében jött létre; addig csak a m. kir. „vitéz Bertalan Árpád” I. honvéd ejtőernyős zászlóalj létezett.

és 55. oldalon; Vitéz Heszlényi József vezérezredes (Josef Vitéz Heszlényi) az 51. oldalon Generaloberst (vezérezredes), majd két sorral lejjebb: Feldmarschall-Leutnant (első világháborús osztrák–magyar altábornagy rendfokozat).² Hasonló rendfokozattal jelenik meg Hennyey Gusztáv vezérezredes (29. o.), Vattay Antal altábornagy (48. o.) és vitéz Faragho Gábor vezérezredes; Faragho Gábor vezérezredest a szerző a 31. oldalon Faragó Lászlóként említi.³

A képek egy részének magyarázó szövege pontatlan. A 122. oldalon található képeken nem látszik a Citadella, mivel a Vár kitakarja. A 123. oldal alsó képének háttérében nem „a magyar középhegység hegyei”, hanem a Pilis látható. A 125. oldal két képén nem a Lánchíd, hanem az Erzsébet-híd szerepel. A 126. oldal felső képe az Erzsébet-hídat mutatja, mögötte nem az Alagút található. A Budai Váralagút bejáratát ábrázoló kép (a 127. o. első fotója) is némi pontosítást igényel. A korabeli tervrajzok alapján megállapítható, hogy az Alagút utca (Buda) felől megközelítve, a menetirány szerinti jobb oldalon, az alagút elején és végén helyezkedtek el a Budai Váralagút bejáratai (kettő volt, nem egy). A 132. oldal alsó képén a típus megnevezése pontatlan: a fotón nem egy Tiger I. (Tiger E), hanem egy Tiger B (köznapin néven Királytigris) látható. A 143. oldal alsó képén, a 144–145. oldal képein nem a Kapisztrán tér, hanem a Honvédelmi Minisztérium épülete (ma Szent György tér, azonban a minisztérium épülete nem maradt fenn) látható.

A „Panzerfaust” vállalkozás során alkalmazott német erők közül érdemes megemlíteni a szerző által leírt, a megjelent szakirodalomban eddig csak „egy ejtőernyős zászlóaljként” megnevezett alakulatot, a Schluckebier ejtőernyős zászlóaljat, mely nevét a „különleges alkalmazású ezred” (Regiment z. b. V.) I. zászlóaljának átnevezésével kapta. A zászlóaljat Fallingbostelben állították fel és vonattal szállították Budapestre.

Az 500/600. Waffen-SS ejtőernyős zászlóalj 4. századának a bevetés során keletről, az Alagút egyik titkos folyosóján kellett elfoglalnia a Honvédelmi Minisztériumot és a Belügyminisztériumot. Skorzeny visszaemlékezése szerint a különleges alkalmazású ezred I. zászlóalja tartalékként állt rendelkezésre. 120 SS-ejtőernyős és az 502. SS-vadász zászlóalj maradéka hat Tiger B-vel és az 500. rohamtűz zászlóaljjal a Bécsi kapun keresztül közelítette meg a célt. A Vár-alagúton felvezető titkos lépcsők bejáratának (amely kivezetett a Hadügyminisztériumhoz) robbantására – ahogy azt Skorzeny visszaemlékezésében említi – ismereteink szerint nem került sor –, az eseményekben résztvevő Siegfried Milius, Karl Pichler, vagy Leo Schaap sem tesz említést hasonló cselekményről.⁴

A zászlóaljat – miután kivonták a magyar fővárosból – Wagramba, majd Neusterlitzbe helyezték át, felrússították, s folytatták kiképzését. A tábori kiképző századot egyesítették a maradék zászlóaljjal.

² Az első világháborús osztrák–magyar hadsereg rendfokozatairól bővebben lásd: Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk. *Szijj Jolán*, szerk. *Ravasz István*. Budapest, 2000.

³ Az említett tiszték életrajza, előmenetele megtalálható: *Szakály Sándor: A magyar katonai felső vezetés 1938–1945*. Budapest, 2001.

⁴ Lázár Károly testőr altábornagy visszaemlékezése szerint „...rövid 10 perc elteltével a németek megtámadták a Bessenyei laktanya épületét és dél és kelet felől a Várkertet is. Két kerti vaskaput páncéloköllel felrobbantottak, és a Sándor-lépcsőnél a Kioszkkal szemben betódultak a Várkertbe.” Lázár Károly testőr altábornagy visszaemlékezései. Nyiregyháza, 2007. 80. o.

Az SS-ejtőernyősök önállósága az év végéig megszűnt; 1944. november 10-én a zászlóalj az SS-Jagdverbände alárendeltségébe került. A zászlóalj ereje ekkor 685 főt tett ki; 17 tiszt, 113 altiszt és 555 legénységi állományú katona alkotta. 1944. október 1-jén az 500. SS- ejtőernyős zászlóalj 600. SS-ejtőernyős zászlóaljja nevezték át, ezzel korábbi, bűntetőzászlóalj takaró jelzése megszűnt.

A második fejezetből megismerhető az immár az SS-vadászkötélékek alárendeltségébe került 600. SS-ejtőernyős zászlóalj szerepe az ardenneki offenzíva során. Az ejtőernyősöket a „Stöber” és a „Greif” vállalkozások végrehajtásakor vetették be. A „Stöber” volt a második világháború utolsó német ejtőernyős ugróbevetése. A mintegy 1200 főnyi ejtőernyős „alakulat” parancsnoka Friedrich August von der Heydte alezredes volt. Céljuk a Monte Riginél húzódó szoros és az útelágazás, az ugró zömnek pedig a Hockeynél lévő szoros és magasabb terület elfoglalása volt, hogy ezzel saját csapataik gyors előretörését segítsék a nehéz terepen. A felkészülés kezdetén már számos problémával szembesültek a parancsnokok. Nem állt rendelkezésre (1944 decemberéről beszélünk!) bevetésre alkalmas, harcedzett zászlóalj. Különböző alakulatoktól kellett a katonákat összegyűjteni és kiképzésre elszállítani. Az alakulat gerincét a sokat szenvedett 6. német ejtőernyős ezred adta. A többséget azonban ugrási gyakorlattal nem rendelkezők (!), fegyelmi vétség miatt büntetettek és kórházakból beérkező, felépülő sebesültek alkották.

Az ejtőernyősök nagyobb része nem ismerte egymást, korábban nem harcolt együtt. December 16-án kellett körülbelül 900 ejtőernyősnek a tervek szerint ugrania és Monte Riginél elfoglalni az útvillát. A bevetésre azonban nem sikerült időben felkészülni, ezért azt 24 órával elhalasztották, a hadművelet megindulásával azonban a vállalkozás célja – mivel az események túlhaladtak mind időben, mind földrajzilag – értelmetlenné vált. A pilóták felkészültsége is hagyott kívánni valót maga után. Kevés volt az olyan repülőgép vezető, aki ejtőernyős ledobásban gyakorlott volt, sőt, sokan éjjel és téli viszonyok között sem repültek.

A december 17-éről 18-ára virradó hajnalban (02:00 óra körül) induló, Junkers Ju-52-ből álló kötelék a fentebb említett okok miatt széthullott: csak 32 gép érte el a ledobási körzetet. Számos ugró szenvedett sérülést a földet érés során. Összesen 125 ejtőernyős gyülekezett a célterület körzetében. 18-án további 150 ugró érkezett be. Ilyen körülmények között az egyetlen ésszerű döntést hozta meg a parancsnok: a harccsoportot Heydte alezredes feloszlatta, és egyénileg kellett a katonáknak a saját vonalaikig átverekedni magukat. Sejtethető, hogy közülük csak kevesen érték el a viszonylagos biztonságot nyújtó saját arcvonalat. Von der Heydte alezredes is a hadifogságba került ejtőernyősök sorsában osztozott.

A vállalkozásra kijelölt, körülbelül 870 ejtőernyős közül csak 450 érte el a cél területét; ebből a létszámból 328 katona volt hadra fogható, a többi sérült. Rengetegen sérültek meg a körülbelül 60 (!) km/órás szél okozta nagy esési sebesség és az ernyő nagymértékű ingamozgása miatt. A bevetést nagyjából 10 órára tervezték; ehelyett az ejtőernyősök három napig tartottak ki, elegendő fegyverzet és felszerelés nélkül. A 150. páncélosdandár, melynek célja a „Greif” (griff) vállalkozás során a Maas-hidak elfoglalása volt, magában foglalta az I. harccsoport alá beosztott, úgynevezett „Schluckebier” ejtőernyős zászlóalj, mely nevét a zászlóalj vezető századosról kapta. A négy század közül három a „különleges alkalmazású” ejtőernyős ezred II. zászlóaljából, a negyedik a 600. SS-ejtőernyős zászlóalj 1. századából tevődött össze. A II. harccsoportban is volt egy négy századból

álló ejtőernyős zászlóalj, mely a 4. századból (a „Mitte” Jagdverband megerősített I. századából létrehozva), az 5. századból és az ejtőernyős tartalék zászlóalj 2. századából állt. Nem egyértelmű, hogy a zászlóalj 4. századát mely csapattestből állították fel. A III. harcsoport ejtőernyős részét a „különleges alkalmazású” ejtőernyős ezred III. zászlóaljának 11. és 12. százada, az ejtőernyős tartalék zászlóalj 3. százada, valamint egy páncélgránátos század alkotta.

Az egységes megjelenés miatt a dandár minden katonája ejtőernyős zubbonyt, úgynevezett „csontzsákot” (Knochensack) kapott, ezért nagyon nehéz utólag, a képek alapján megállapítani, hogy ki számított „igazi ejtőernyősnek” (253. o.).

A 3. német ejtőernyős hadosztály harcaira is kitér a szerző, mint olyan seregtestére, amely nem vett részt a 150. páncélos dandár akcióiban, hanem gyalogságként hajtotta végre a számára kijelölt feladatot. Az ejtőernyősök Malmedy elleni támadásban való részvételét is Skorzeny visszaemlékezéseiből ismerhetjük meg. A szerző ebben a részben is visszaautal arra a korábban említett tényre, hogy a leírások körül azért alululhatott ki nagy zűrzavar, mert a páncélos dandár minden tagja ejtőernyős ruházatot viselt. A dandár végül nem érte el a célját, és 1945 januárjában feloszlatták.

A 600. SS-ejtőernyős zászlóalj 1. századának harcait a szerző a résztvevők visszaemlékezéseiből építette fel. 1945. január 1-jével a 600. SS-ejtőernyős zászlóalj 1. századának megmaradt tagjait Köln-Wahnba helyezték át, majd onnan vasúttal Neusterlitz állomáshelyre szállították. A további ismertetés azonban már a következő kötet feladata lesz.

A könyvben felhasznált visszaemlékezések színesebbé teszik, és bizonyos esetekben kiegészítik a szükséges forrásokat, a nagyszámú kép pedig gazdagabbá teszi a kiadványt.

Reszegi Zsolt

LAGZI ISTVÁN

FRANCIA MENEKÜLTEK MAGYARORSZÁGON 1940–1945. DOKUMENTUMOK • ÉVADÉS FRANÇAIS EN HONGRIE 1940–1945. DOCUMENTS

(JATEPress, Szeged, 2016. 556 o. ISBN: 978-963-315-301-7)

Lagzi István több mint negyven éve kutatja a második világháború alatt Magyarországra menekült és a magyar kormány által befogadott külföldiek (lengyelek, franciák, belgák, olaszok, szerbek stb.) témáját, melynek következtében kijelenthető, hogy a kérdéskör egyik legelismertebb szakértője hazánkban. Az eltelt évtizedek során alapos levéltári kutatásokkal nem csupán feltárta a hazai menekültügy eme kevésbé vizsgált fejezetét, hanem fél tucat monográfiát és több mint 250 tanulmányt szentelt a témának. Levéltári kutatásait a Hadtörténelmi Levéltárban végezte, ahol az összes, franciákra vonatkozó katonai irat rendelkezésre állt. Ugyanakkor – bevallása szerint – a munkát rendkívüli módon megnehezítette, hogy a magyarországi francia menekültek iratanyaga nem képezett önálló fondot, hanem elszórva volt megtalálható a más nemzetiségű menekültekkel foglalkozó iratok között, ahol célzott kereséssel szinte lehetetlen lett volna megtalálni. Az iratállomány feltárása kizárólag annak köszönhető, hogy a szerző a kutatással töltött közel fél évszázad során feldolgozta a menekültekre vonatkozó anyagokat, így lehetősége

nyílt arra, hogy a szétszórt francia iratanyagot összegyűjtse és feldolgozza. Ennek a szisztematikus munkának az eredménye került most az olvasók elé.

A könyvet Martonyi János, korábbi külügyminiszter ajánló szavai nyitják meg, melyeket a szerző történelmi és technikai ismereteket közreadó felvezetése követ. A kötet első nagyobb egysége az a közel százoldalas bevezető tanulmány, amely bemutatja a Magyarországra menekült francia hadifoglyok történetét. A nagypolitikai háttér felvázolása után Lagzi István számos példával illusztrálva vázolja fel a Harmadik Birodalom osztrák, cseh és lengyel részein található munkatáborokból Magyarországra menekülő francia hadifoglyok hazánkba érkezésének folyamatát. A nagy reményekkel érkező francia szökevények számára a megérkezés körülményei gyakran kellemetlenek voltak, mert számos alkalommal előfordult, hogy a magyar hatóságok őrizetbe vették, esetenként átmenetileg börtönbe is zárták őket. Ezt követően a Balatonbogláron számukra kialakított internálótáborba irányították a franciákat, mivel a politikai és jogi helyzet felmérése után arra a következtetésre jutottak, hogy bár Franciaország és Magyarország között hadiállapot nem áll fenn, azonban Franciaország és Németország között azonban igen, és mivel utóbbi Magyarország szövetségese, így a magyar területre érkezett és ott – saját kijelentésük szerint – maradni szándékozó francia állampolgárok esetében fennáll a harc folytatásának esélye, ezért internálásuk feltétlenül indokolt. Amennyiben tovább kívántak utazni valamelyik szomszédos országon keresztül, azt csak az érintett állam beutazási engedélyével teheték meg, annak megérkezéséig pedig szintén internálni kellett őket. Következésképpen a magyar hatóságok az összes érkező franciát internálták. Internálásuk azt jelentette, hogy a számukra kijelölt települést – katonák esetén tábort – nem hagyhatták el, azonban munkát vállalhattak, valamint többhetes szabadságra mehetek, amelyet szabadon választott helyen tölthettek el, tehát meglehetősen nagy szabadsággal rendelkeztek.

A magyar hatóságok a franciák internáló táborát először Selypen, majd átmenetileg Gyöngyösön, később Ipolyvarbón (ma Vrbovka Szlovákiában) jelölték ki, végül tartósan Balatonbogláron alakították ki a korábbi lengyel katonai tábor kiürítésével 1942 októberében. A franciákat kifejezetten jó körülmények között, a Savoy és a Nemzeti Szálló, valamint a Fleiner-villa épületében szállásolták el, a tisztek pedig a tábori ellátáson – amelyet pincérek szolgáltattak fel az internáltaknak – és pénzbeli juttatáson kívül a budapesti francia katonai attasétól havi 300 pengős fizetésben részesültek, ami komoly anyagi szabadságot biztosított számukra. Az internáltak a táborparancsnok engedélyével több napra is elhagyhatták a tábort, sőt, munkát is vállalhattak, amivel sokan éltek is közülük. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a franciák szinte teljes mozgási szabadsággal rendelkeztek, a táborban élők a létszámmellenőrzésen kívül nem voltak kötelesek a lakhelyükön tartózkodni, a munkát vállalók pedig az ország más pontjain dolgoztak és éltek, ahol csupán minimális hatósági ellenőrzés alatt álltak.

Az internáltak munkavállalását egyébként a magyar hatóságok is bátorították, mivel a hadsereg emberigénye és a gazdasági termelés – háborús helyzethez kapcsolódó – felléptetése miatt munkaerőhiány volt a gazdaságban. A szakmával rendelkező franciák alkalmazása tehát magyar érdek is volt, ugyanakkor a háború előrehaladtával a budapesti francia követség anyagi lehetőségeinek szűkülése az internáltakat is munkavállalásra motiválta. A munkába álló franciák kifejezetten nagy szabadsággal rendelkeztek. Kedvezőtlen munkakörülmények esetén visszatérhettek a táborba, illetve munkahelyet válthattak. A munkaerőhiány olyan jelentős volt, hogy a franciákat szakképzettséget nem

igénylő posztokon is foglalkoztatták, így például eladóként, házitanítóként, idénymunkásként stb., ami gyakran a magyar átlagnál jobb életszínvonalat biztosított számukra.

A szökéssel próbálkozó, elfogott francia katonákat büntetésből 1-3 hónapos időtartamra a komáromi vár Monostori erődjében kialakított büntetőtáborba küldték, a hasonló vétséget elkövető tiszteket pedig a siklói várba. A fogva tartás körülményei ugyanakkor nem voltak szigorúak, a büntetésüket töltők a táboron belül szabadon mozoghattak, tehát nem fogdában tartották őket.

Meglepőnek tűnhet, de a francia internáltak komoly kulturális tevékenységet folytattak Magyarországon. Nem csupán amatőr hangversenyeket és színházi előadásokat rendeztek, hanem több kulturális-tudományos folyóirat szerkesztőségében is szerepet vállaltak, miközben számos oktatási intézményben és privát keretek között francia nyelvet oktattak, illetve szaklektorként és idegen nyelvű levelezőként működtek közre számos intézmény és vállalat tevékenységében.

Magyarország 1944. március 19-i német megszállása komoly változást hozott a francia internáltak életébe. Bár a balatonboglári internálótábor hivatalosan nem zárták be és az ott tartózkodó franciákat sem tartóztatták le a német hatóságok, az ország különböző pontjain a német és magyar rendőri szervek számos francia internáltat vettek őrizetbe a következő hónapok folyamán. Az illetékes magyar katonai hatóság – a HM 21. osztálya, amely az internáltakért volt felelős – komoly erőfeszítést tett annak érdekében, hogy elérjék ezeknek a letartóztatottnak a szabadon engedését, ezek a kísérletek azonban csak részleges sikerrel jártak, mivel az őrizetbe vett franciák egy részét a németek visszaszállították Németországba, ahonnan korábban megszöktek. A letartóztatásokat elkerülő franciák egy része a magyar hatóságok közreműködésével – amelyek a megszállás után igyekeztek munkavállalás ürügyével szétszórni a franciákat az ország területén – és a korábbi munkavállalásuk során a magyar társadalom különböző köreivel kiépített kapcsolati hálójuk segítségével igyekeztek Magyarországon elrejtőzni a német hatóságok elől, más részük pedig megkísérelte elhagyni az országot, hogy a szomszédos államok területén működő partizánmozgalmakhoz csatlakozzon, illetve távlatilag hazajusson Franciaországba. A balatonboglári tábor 1944. május 1-jén újból Selypre költöztették, majd a szovjet csapatok közeledtével Komáromba, de a levéltári források elapadása miatt további sorsa nem ismert. Annyi bizonyos, hogy 1945-ben a hatóságok a Gödöllő közelében található Turán hoztak létre egy „hazatérő tábor”, ahol összegyűjtötték a hazatérni szándékozó korábbi francia internáltakat, akik szovjet közvetítéssel jutottak el Franciaországba.

Ami a Magyarországon internált franciák létszámát illeti, a témával foglalkozó kevés szakirodalom általában eltúlzott számokat említ, de a rendelkezésre álló levéltári kimutatók 837 főben adják meg a hatóságok által nyilvántartásba vett franciák számát. Mivel a hely- és nyelvismerettel nem rendelkező franciák esetében az országon való észrevétlen átkelés esélye gyakorlatilag a nullával volt egyenlő, feltételezhetjük, hogy ez a szám teljes és pontos, így tehát egy újabb történelmi rész kérdés tisztázódik Lagzi István kutatásainak köszönhetően.

A kötetben közölt forrásokat – melyeknek száma meghaladja a kétszázat – a szerző nyolc fejezetre tagolta. Az első ezek közül a francia szökevények Magyarországra érkezésének körülményeivel foglalkozó dokumentumokat adja közre. Ezekből egyebek mellett az is kiderül, hogy a magyar hatóságok kezdetben nem rendelkeztek kész stratégiával a francia szökevényekkel kapcsolatban, mivel egyrészt már 1941 folyamán létrehoztak a

menekült francia hadifoglyok számára egy internálótábor, ugyanakkor még 1942–1943-ban is előfordult, hogy a határon elfogott franciákat visszaadták a német vagy szlovák hatóságoknak. A felvett kihallgatási jegyzőkönyvek sokat elárulnak a francia katonák érkezésének okáról. Akadtak köztük olyanok, akik Magyarországon keresztül akartak eljutni a szövetségesekhez – esetleg De Gaulle tábornokhoz – a harc folytatása céljából, de olyanok is, akiket csupán a magyarországi állítólagos jobb életkörülmények vonzottak, amelyekről francia és magyar hadifogolytársaiktól értesültek.

A második fejezet iratai az internálás körülményeivel foglalkoznak, tehát gyakorlatilag a korábban bemutatott jogi helyzetet járják körbe, melynek értelmében a francia szökevények internálhatók és internálandók. A képet tovább árnyalja a külügyminisztérium állásfoglalása, amely a német hatóságok kérésének ellenére is „feltétlenül mellőzendőnek” tartja a szökevények visszakísérését német területre.

A tábori viszonyok és a munkalehetőségek bemutatása kerül előtérbe a harmadik részben, amely jól érzékelteti, hogy mekkora mozgás- és munkavállalási szabadsággal rendelkeztek az internált francia állampolgárok Magyarországon. Ebben az is közrejátszott, hogy nem csupán a magyar hatóságok voltak megértőek velük kapcsolatban, hanem a francia nagykövetség katonai attaséja, Adolphe André Hallier ezredes is számos alkalommal közbenjárt az érdekükben, amit egyébként egy alkalommal a Honvédelmi Minisztérium is szóvá tett. Ez a szabadság olyannyira kiterjedt volt, hogy amikor az egyik munkavállaló franciát szökési tervei hangoztatása miatt letartóztatták és visszakísérték a balatonboglári internálótáborba, a táborparancsnok helyettese magatartását kifogástalannak minősítette és javasolta, hogy újból munkavállalási engedélyt kaphasson.

A negyedik fejezet az internáltak életét mutatja be a táborban, illetve a róluk kialakult véleményeket. Érdekes, hogy a franciák elszállásolásának körülményei – amelyeket túl jónak ítélték – éles kritikákat váltottak ki az illetékes pécsi csendőrkerület vezetéséből, amelyeket a HM 21. osztályának határozott válaszban kellett elutasítania, valamint magának a táborparancsnoknak is reagálnia kellett azokra. Utóbbi ennek következtében fel is mentették posztjáról, de végül parancsnok-helyettesként a táborban maradt, tekintettel arra, hogy jól beszélt franciául és jó kapcsolatokat épített ki az internáltakkal. A dokumentumokból az is kiderült, hogy az internáltak nagy száma ellenére szökésekre csak viszonylag kis számban került sor, tehát a franciák többsége nem élt vissza a számukra biztosított szabadsággal.

Az ötödik rész a szabályokat megszegő francia internáltakkal szemben foganatosított megtorló intézkedéseket veszi sorra. Hallier ezredes azt kérte a magyar katonai hatóságoktól, hogy a kihágásokat elkövető francia katonák büntetéséről őt is értesítsék, hogy az adott ügyekben saját hatáskörében eljárva kiegészítő büntetést tudjon kiróni, amibe utóbbiak bele is mentek, így a fenytések gyakran konszenzusos alapon történtek. Ezek oka hanyag munkavégzés, garázdaság, szökés volt, amit illetménymegvonással, illetve büntetőtáborba utalással büntettek. Érdekes módon számos esetben a tudomására jutott értesülések alapján ezeket a megtorló intézkedéseket Hallier ezredes kérte a magyar hatóságoktól saját honfitársai ellen, ugyanakkor azonban többször folyamodott a büntetések enyhítéséért is hozzájuk.

A következő rész az internáltak üdülési, utazási, kulturális és ellátási lehetőségeit járja körbe. A francia internáltak számára igen nagy számban állítottak ki szabadságolási és utazási engedélyeket, melyeknek köszönhetően az ország bármelyik pontjára elutazhattak

hosszabb-rövidebb időre, miközben a számukra kiutalt magyar és francia illetményeknek, valamint esetleges munkabérüknek köszönhetően erre bőséges fedezetük volt. Az iratokból kiderül, hogy egyesek magyar feleségüket látogatták meg (internálásuk ideje alatt megházasodtak).

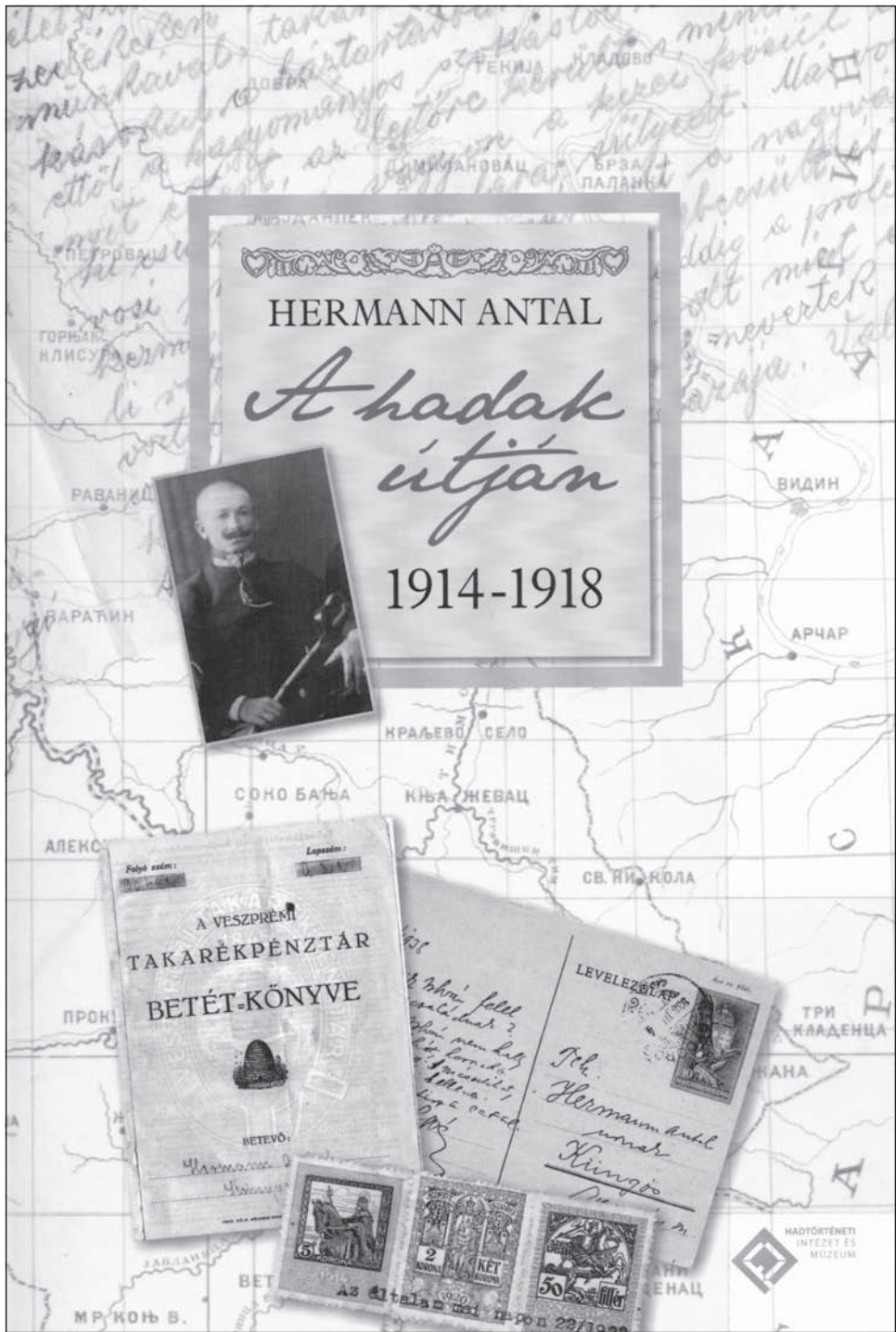
A hetedik fejezet a német megszállás időszakában kialakult helyzetet vizsgálja, amikor számos francia internált magyar vagy német őrizetbe került különböző rendőri akciók keretében. Ezek érdekében Hallier ezredes azonnal fellépett, és megpróbálta elérni szabadon engedésüket, ami az esetek többségében nem járt sikerrel. Pontos képpel rendelkezünk a megszállás első hónapjaiban letartóztatott, illetve eltűnt – valószínűleg megszökött – franciák számáról, ami érdekes módon csupán néhány tucat főt jelent, ami a franciák összlétszámához képest nem tűnik magas számnak. Ez a meglepő adat magyarázható a franciák sikeres elrejtőzésével, de a megszállás második feléről szóló források hiányával is.

Az utolsó rész az internálótábor Balatonboglárról Selypre történő átköltöztetését, majd onnan továbbköltöztetését mutatja be. A költözés terve már 1943-ban felmerült, de végül 1944 májusában került rá sor. Ennek fő oka az volt, hogy a kormány a francia katonákat a főváros közelében szerette volna tudni esetleges politikai felhasználás céljából, ugyanakkor az iratokból kiderül, hogy a helyi ipari létesítmények – cukorgyár és malom – vezetése is sürgette a költözést, mert azt remélte, hogy az enyhíteni fogja a fennálló munkaerőhiányt. A tábor felszámolásakor valamivel több mint 50 internáltat szállítottak Komáromba, akiknek további sorsa nem ismert, ugyanakkor ez azt jelenti, hogy az internáltak fennmaradó része – több mint 700 fő – munkavállalóként egyénileg vagy kisebb csoportokban vészelte át a megszállást és a hadseregek átvonulását.

A könyv egyik különlegessége – ahogy a cím is utal rá –, hogy részben kétnyelvű, vagyis a bevezető részek egésze, illetve a dokumentumok címe magyarul és franciául is olvasható (utóbbi Szász Géza gondos fordításának köszönhető), a közzétett levéltári források pedig keletkezésük nyelvén (tehát vagy magyarul, franciául, esetenként pedig németül). A francia nyelvű iratok magyar átírata megtalálható az eredeti szövegek után, így a kutatás legfontosabb eredményei mind a magyar, mind a francia közönség számára hozzáférhetőek és hasznosíthatóak. A kötetet eredeti dokumentumokból álló függelék, bibliográfia, alapos név- és tárgymutató egészíti ki.

Ahogy a szerző könyve előszavában megjegyzi: „A második világháború alatti magyar–francia (diplomáciai) kapcsolatok feltárása helyett... [a menekültek] hétköznapi életének alakulását, a magyar katonai és polgári hatóságok, a lakosság – többnyire – segítőkész magatartását vizsgáltam... Nem a magyar–francia barátságról értekeztem, a magyar–francia történelmi kapcsolatok néhány évét szerettem volna „történelmi alulnézetben” bemutatni, esetleg a további kutatások tárgyává tenni.” Ezt a célt a kötet maradéktalanul teljesíti, így a kérdés iránt érdeklődő laikusok és a téma kutatói egyaránt haszonnal fogják forgatni.

Bene Krisztián

HERMANN ANTAL

A hadak útján

1914-1918

TARTALOM

	TANULMÁNYOK	
BAGI DÁNIEL – VESZPRÉMY LÁSZLÓ	Udvari és populáris regiszter a XI–XII. századi magyar és német krónikákban. Korai magyar és német elbeszélő források érintkezési pontjai	699
BARTA M. JÁNOS	Csáky István szatmári főkapitánysága (1661–1670)	719
TÓTH FERENC	Lotaringiai V. Károly herceg hadjáratainak naplója: a törökellenes magyarországi hadjáratok 1683–1688 közötti szakaszának fontos forrása	745
	KÖZLEMÉNYEK	
VESZPRÉMY LÁSZLÓ	A kalandozások Regino krónikájában és a magyar elbeszélő forrásokban.....	781
	FORRÁSKÖZLEMÉNYEK	
RÉFI ATTILA	„A szörnyű drágaság napról napra nevekedik”. Tarvisio viharvert hősének keservei. Fedák Mihály ezredes kérvénye, 1808	801
LENKEFI FERENC	Az „obsitos” hazatér – Szalay Elek visszaemlékezésének vége.....	816
	MŰHELY	
B. SZABÓ JÁNOS	Aszimmetrikus hadviselés a XVI. században: magyarországi és a németalföldi hadszíntér példája.....	827
	SZEMLE	
ROBERT G. HOYLAND	In God’s Path: The Arab Conquests and The Creation of an Islamic Empire (<i>Tőssér Márton</i>).....	855
MEGAN CASSIDY-WELCH (ED.)	Remembering the Crusades and Crusading (<i>Veszprémy László</i>).....	862
NIELS BRANDT	Gute Ritter, böse Heiden. Das Türkenbild auf den Kreuzzügen (1095–1291) (<i>Szuromi Kristóf</i>)	866
E. J. MYLOD – GUY PERRY – THOMAS W. SMITH – JAN VANDEBURIE (ED.)	The Fifth Crusade in Context. The Crusading Movement in the Early Thirteenth Century (<i>Veszprémy László</i>).....	869
FADI EL HAGE	Abraham Fabert. Du clientélisme au maréchalat (1599–1662) (<i>Tóth Ferenc</i>)	875
BAGI ZOLTÁN PÉTER	„Én alig voltam erősb és rettenetesb harczon és viadalon, mint ez vala”. A keresztény és az oszmán főserég harca 1601-ben (<i>Végh Ferenc</i>).....	877

ELISABETH BADINTER	Le pouvoir au féminin. Marie-Thérèse d'Autriche 1717–1780 L'impératrice-reine (<i>Tóth Ferenc</i>) 879
HAJAGOS JÓZSEF	Török Ignác, a hadmérnök tábornok (<i>Kemény Krisztián</i>)..... 882
BRIAN CALKINS	Feldkappe Cloth Headgear of the Austro-Hungarian Army (<i>Bálint Ferenc</i>)..... 887
HARALD HEPPNER (HG.)	Umbruch mit Schlachtenlärm. Siebenbürgen und der Erste Weltkrieg (<i>Balla Tibor</i>) 890
ILLÉSFALVI PÉTER	Gyopár a sapkánk díszé” Hegyivadásztiszt-képzés a magyar királyi honvéd Ludovika Akadémián (<i>Okvát Imre</i>) 893
RÜDIGER W. A. FRANZ	Das SS-Fallschirmjäger Bataillon 500/600. Sein Einsatz in Ungarn und in der Ardennenoffensive (<i>Reszegi Zsolt</i>) 898
LAGZI ISTVÁN	Francia menekültek Magyarországon 1940–1945. Dokumentumok • Évadés français en Hongrie 1940–1945. Documents (<i>Bene Krisztián</i>)..... 901

CONTENTS

STUDIES	
DÁNIEL BAGI – LÁSZLÓ VESZPRÉMY	Court and Popular Register in Hungarian and German Chronicles from the 11 th and 12 th Centuries. Contact Points of Early Hungarian and German Narrative Sources 699
JÁNOS M. BARTA	István Csáky, Captain-General in Szatmár (1661–1670)..... 719
FERENC TÓTH	The Diaries of the Military Campaigns of Charles V, Duke of Lorraine: an Important source of the Anti-Ottoman Campaigns in Hungary Between 1683 and 1688 745
PUBLICATIONS	
LÁSZLÓ VESZPRÉMY	The Hungarian Invasions in Regino’s Chronicle and in Hungarian Narrative Sources 781
SOURCE PUBLICATIONS	
ATTILA RÉFI	“Things are Getting Terribly Expensive Every Day.” The Grievances of a Storm-beaten Hero of Tarvis. A Petition by Colonel Mihály Fedák, 1808 801
FERENC LENKEFI	The “Veteran” Returns Home – The End of Elek Szalay’s Reminiscences 816
WORKSHOP	
JÁNOS B. SZABÓ	Asymmetrical Warfare in the 16 th Century: the Examples of the War Theatres in Hungary and the Low Countries 827
REVIEW	
ROBERT G. HOYLAND	In God’s Path: The Arab Conquests and The Creation of an Islamic Empire (<i>Márton Tócsér</i>) 855
MEGAN CASSIDY-WELCH (ED.)	Remembering the Crusades and Crusading (<i>László Veszprémy</i>) 862
NIELS BRANDT	Gute Ritter, böse Heiden. Das Türkenbild auf den Kreuzzügen (1095–1291) (<i>Kristóf Szuromi</i>) 866
E. J. MYLOD – GUY PERRY – THOMAS W. SMITH – JAN VANDEBURIE (ED.)	The Fifth Crusade in Context. The Crusading Movement in the Early Thirteenth Century (<i>László Veszprémy</i>) 869
FADI EL HAGE	Abraham Fabert. Du clientélisme au maréchalat (1599–1662) (<i>Ferenc Tóth</i>) 875

ZOLTÁN PÉTER BAGI	“I hardly ever was in a stronger and more terrible battle as this one was”. The Fight Between the Christian and Ottoman Main Armies in 1601 [„Én alig voltam erősb és rettenetesb harczon és viadalon, mint ez vala”. A keresztény és az oszmán főserég harca 1601-ben] (<i>Ferenc Vég</i> h)..... 877
ELISABETH BADINTER	Le pouvoir au féminin. Marie-Thérèse d’Autriche 1717–1780 L’impératrice-reine (<i>Ferenc Tóth</i>)..... 879
JÓZSEF HAJAGOS	Ignác Török, an Engineer General [Török Ignác, a hadmérnök tábornok] (<i>Krisztián Kemény</i>)..... 882
BRIAN CALKINS	Feldkappe Cloth Headgear of the Austro-Hungarian Army (<i>Ferenc Bálint</i>)..... 887
HARALD HEPPNER (HG.)	Umbruch mit Schlachtenlärm. Siebenbürgen und der Erste Weltkrieg (<i>Tibor Balla</i>)..... 90
PÉTER ILLÉSFALVI	“ <i>Edelweiss decorates our caps.</i> ” Mountain Infantry Officer Training at the Hungarian Royal Honvéd Ludovika Academy [„Gyopár a sapkánk dísze.” Hegyivadásztiszt-képzés a magyar királyi honvéd Ludovika Akadémián] (<i>Imre Okváth</i>)..... 893
RÜDIGER W. A. FRANZ	Das SS-Fallschirmjäger Bataillon 500/600. Sein Einsatz in Ungarn und in der Ardennenoffensive (<i>Zsolt Reszegi</i>)..... 898
ISTVÁN LAGZI	French Refugees in Hungary 1940–1945. Documents [Francia menekültek Magyarországon 1940–1945. Dokumentumok] (<i>Krisztián Bene</i>)..... 901

INHALT

STUDIEN

- DÁNIEL BAGI – LÁSZLÓ VESZPRÉMY Höfisches und populäres Register in den ungarischen und deutschen Chroniken des 11–12. Jahrhunderts. Berührungspunkte zwischen frühen ungarischen und deutschen epischen Quellen 699
- JÁNOS BARTA M. Die Hauptmannschaft von István Csáky in Szatmár (Sathmar) (1661–1670) 719
- FERENC TÓTH Das Tagebuch der Feldzüge von Karl V. (Lothringen): Eine wichtige Quelle des Abschnittes der Ungarnfeldzüge gegen die Türken zwischen 1683 und 1688 745

MITTEILUNGEN

- LÁSZLÓ VESZPRÉMY Die Streifzüge in der Chronik von Regino und den ungarischen epischen Quellen 781

QUELLENPUBLIKATIONEN

- ATTILA RÉFI „Die schreckliche Teuerung nimmt Tag für Tag zu“. Die Wehklagen des sturmgeplagten Helden von Tarvis (Tarvisio). Das Gesuch von Oberst Mihály Fedák, 1808..... 801
- FERENC LENKEFI Der ausgediente Soldat kehrt heim – Der abschließende Teil der Erinnerungen von Elek Szalay..... 816

WERKSTATT

- JÁNOS B. SZABÓ Asymmetrische Kriegsführung im 16. Jahrhundert: Das Beispiel der Kriegsschauplätze in Ungarn und in den Niederlanden 827

RUNDSCHAU

- ROBERT G. HOYLAND In God's Path: The Arab Conquests and The Creation of an Islamic Empire (*Márton Tóser*)..... 855
- MEGAN CASSIDY-WELCH (ED.) Remembering the Crusades and Crusading (*László Veszprémy*) 862
- NIELS BRANDT Gute Ritter, böse Heiden. Das Türkenbild auf den Kreuzzügen (1095–1291) (*Kristóf Szuromi*) 866
- E. J. MYLOD – GUY PERRY – THOMAS W. SMITH – JAN VANDEBURIE (ED.) The Fifth Crusade in Context. The Crusading Movement in the Early Thirteenth Century (*László Veszprémy*)..... 869
- FADI EL HAGE Abraham Fabert. Du clientélisme au maréchalat (1599–1662) (*Ferenc Tóth*) 875

ZOLTÁN PÉTER BAGI	„Ich war wohl kaum bei einem schrecklicheren Kampf und einer schrecklicheren Schlacht als dieser“. Der Kampf des christlichen und osmanischen Hauptheeres im Jahr 1601 [„Én alig voltam erősb és rettenetesb harczon és viadalon, mint ez vala”. A keresztény és az oszmán főserég harca 1601-ben] (<i>Ferenc Végh</i>) 877
ELISABETH BADINTER	Le pouvoir au féminin. Marie-Thérèse d’Autriche 1717–1780 L’impératrice-reine (<i>Ferenc Tóth</i>) 879
JÓZSEF HAJAGOS	Ignác Török, der General und Genieoffizier [Török Ignác, a hadmérnök tábornok] (<i>Krisztián Kemény</i>) 882
BRIAN CALKINS	Feldkappe Cloth Headgear of the Austro-Hungarian Army (<i>Ferenc Bálint</i>) 887
HARALD HEPPNER (HG.)	Umbruch mit Schlachtenlärm. Siebenbürgen und der Erste Weltkrieg (<i>Tibor Balla</i>) 890
PÉTER ILLÉSFALVI	„Edelweiß ist der Schmuck unserer Kappe“. Die Gebirgsjägersausbildung an der Königlich Ungarischen Ludovika-Akademie [„Gyopár a sapkánk dísze”. Hegyivadásztiszt-képzés a magyar királyi honvéd Ludovika Akadémián] (<i>Imre Okváth</i>) 893
RÜDIGER W. A. FRANZ	Das SS-Fallschirmjäger Bataillon 500/600. Sein Einsatz in Ungarn und in der Ardennenoffensive (<i>Zsolt Reszegi</i>) 898
ISTVÁN LAGZI	Französische Flüchtlinge in Ungarn 1940–1945. [Francia menekültek Magyarországon 1940–1945. Dokumentumok • Évadés français en Hongrie 1940–1945. Documents] (<i>Krisztián Bene</i>) 901

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

DÁNIEL BAGI – LÁSZLÓ VESZPRÉMY	Registre de cour et populaire dans les chroniques hongroises et germaniques des 11 ^e et 12 ^e siècles. Points de connexion entre les sources narratives hongroises et germaniques de l'époque.....	699
JÁNOS BARTA M.	István Csáky, commandant de Szatmár (1661–1670)	719
FERENC TÓTH	Journal des campagnes de Charles V de Lorraine : une source importante des campagnes de Hongrie contre les Turcs entre 1683 et 1688	745

PUBLICATIONS

LÁSZLÓ VESZPRÉMY	Les incursions des Magyars dans la chronique de Regino et les sources narratives hongroises.....	781
------------------	--	-----

PUBLICATIONS DE SOURCE

ATTILA RÉFI	« Les prix augmentent terriblement chaque jour ». Les plaintes d'un héros éprouvé de Tarvisio. La requête du colonel Mihály Fedák, 1808	801
FERENC LENKEFI	Le retour d'un soldat réformé – La fin des mémoires d'Elek Szalay	816

ATELIER

JÁNOS B. SZABÓ	La guerre asymétrique au 16 ^e siècle : l'exemple des théâtres d'opérations de Hongrie et des Pays-Bas	827
----------------	--	-----

REVUE

ROBERT G. HOYLAND	In God's Path: The Arab Conquests and The Creation of an Islamic Empire (<i>Márton Tóssér</i>)	855
MEGAN CASSIDY-WELCH (ED.)	Remembering the Crusades and Crusading (<i>László Veszprémy</i>)	862
NIELS BRANDT	Gute Ritter, böse Heiden. Das Türkenbild auf den Kreuzzügen (1095–1291) (<i>Kristóf Szuromi</i>)	866
E. J. MYLOD – GUY PERRY – THOMAS W. SMITH – JAN VANDEBURIE (ED.)	The Fifth Crusade in Context. The Crusading Movement in the Early Thirteenth Century (<i>László Veszprémy</i>).....	869
FADI EL HAGE	Abraham Fabert. Du clientélisme au maréchalat (1599–1662) (<i>Ferenc Tóth</i>)	875

ZOLTÁN PÉTER BAGI	Le combat qui opposa le gros des armées chrétiennes et ottomanes en 1601. [„Én alig voltam erős és rettenetes harczon és viadalon, mint ez vala”. A keresztény és az oszmán főserég harca 1601-ben] (<i>Ferenc Végh</i>) 877
ELISABETH BADINTER	Le pouvoir au féminin. Marie-Thérèse d’Autriche 1717–1780 L’impératrice-reine (<i>Ferenc Tóth</i>) 879
JÓZSEF HAJAGOS	Le général Ignác Török, officier du génie [Török Ignác, a hadmérnök tábornok] (<i>Krisztián Kemény</i>) 882
BRIAN CALKINS	Feldkappe Cloth Headgear of the Austro-Hungarian Army (<i>Ferenc Bálint</i>) 887
HARALD HEPPNER (HG.)	Umbruch mit Schlachtenlärm. Siebenbürgen und der Erste Weltkrieg (<i>Tibor Balla</i>) 890
PÉTER ILLÉSFALVI	« Notre képi décoré d’un édelweiss » Formation d’officiers de chasseurs alpins à l’Académie militaire royale hongroise Ludovika [„Gyopár a sapkánk dísze” Hegyivadásztiszt-képzés a magyar királyi honvéd Ludovika Akadémián] (<i>Imre Ökváth</i>) 893
RÜDIGER W. A. FRANZ	Das SS-Fallschirmjäger Bataillon 500/600. Sein Einsatz in Ungarn und in der Ardennenoffensive (<i>Zsolt Reszegi</i>) 898
ISTVÁN LAGZI	Francia menekültek Magyarországon 1940–1945. Dokumentumok • Évadés français en Hongrie 1940–1945. Documents (<i>Krisztián Bene</i>) 901

СОДЕРЖАНИЕ

ИССЛЕДОВАНИЯ	
ДАНИЕЛЬ БАГИ – ЛАСЛО ВЕСПРЕМИ	Придворный и популярный регистр в венгерских и немецких хрониках XI–XII. веков. Контактные точки ранних венгерских и немецких повествовательных источников 699
ЯНОШ М. БАРТА	Штабс-квартира Иштвана Чаки в губернии Сату-Маре (1661–1670) 719
ФЕРЕНЦ ТОТ	Дневник военных походов Лотарингского принца Карла V.: важный источник венгерских военных походов против турков между 1683–1688 годами 745
ПУБЛИКАЦИИ	
ЛАСЛО ВЕСПРЕМИ	Скитания представленные в хронике Регино и в повествовательных венгерских источниках 781
ПУБЛИКАЦИИ ИСТОЧНИКОВ	
АТТИЛА РЕФИ	«Ужасная дороговизна со дня на день увеличивается» Потрепанный невзгодами герой Тарвизии. Петиция полковника Михай Федак, 1808 год 801
ФЕРЕНЦ ЛЕНКЕФИ	«Отставной солдат» возвращается домой – конец воспоминаний Элек Салаи 816
МАСТЕРСКАЯ	
ЯНОШ Б. САБО	Асимметричное ведение войны в XVI-ом веке: пример театра военных действий Венрии и Нидерландии 827
ОБЗОР	
ROBERT G. HOYLAND	In God's Path: The Arab Conquests and The Creation of an Islamic Empire (<i>Мартон Тошер</i>) 855
MEGAN CASSIDY-WELCH (ED.)	Remembering the Crusades and Crusading (<i>Ласло Веспреми</i>) 862
NIELS BRANDT	Gute Ritter, böse Heiden. Das Türkenbild auf den Kreuzzügen (1095–1291) (<i>Криштоф Суроми</i>) 866
E. J. MYLOD – GUY PERRY – THOMAS W. SMITH – JAN VANDEBURIE (ED.)	The Fifth Crusade in Context. The Crusading Movement in the Early Thirteenth Century (<i>Ласло Веспреми</i>) 869
FADI EL HAGE	Abraham Fabert. Du clientélisme au maréchalat (1599–1662) (<i>Ференц Тот</i>) 875

ЗОЛТАН ПЕТЕР БАГИ	«Я едва был сильнее и страшнее в бою, в поединке, как это было.» Сражение христианской и османской главной армии в 1601 году [„Én alig voltam erősb és rettenetesb harczon és viadalon, mint ez vala”. A keresztény és az oszmán főserég harca 1601-ben] (Ференц Вез) 877
ELISABETH BADINTER	Le pouvoir au féminin. Marie-Thérèse d’Autriche 1717–1780 L’impératrice-reine (Ференц Том) 879
ЙОЖЕФ ХАЙАГОШ	Игнац Тёрёк, военный инженер генерал [Török Ignác, a hadmérnök tábornok] (Кристиан Кемень) 882
BRIAN CALKINS	Feldkappe Cloth Headgear of the Austro-Hungarian Army (Ференц Балинт) 887
HARALD HEPPNER (HG.)	Umbruch mit Schlachtenlärm. Siebenbürgen und der Erste Weltkrieg (Тибор Балла) 890
ПЕТЕР ИЛЛЕШФАЛВИ	«Эдельвейс украшение наших военных фуражек» Подготовка горных походных егерских батальонов в Венгерской Королевской Рядовой Академии Людовик [Gyórág a sarkánk díszé” Hegyvadásztiszt-képzés a magyar királyi honvéd Ludovika Akadémián] (Имре Окват) 893
RÜDIGER W. A. FRANZ	Das SS-Fallschirmjäger Bataillon 500/600. Sein Einsatz in Ungarn und in der Ardennenoffensive (Жолт Печезу) 898
ИШТВАН ЛАГЗИ	Французские беженцы в Венгрии с 1940 по 1945 год. Документы [Francia menekültek Magyarországon 1940–1945. Dokumentumok] • Évadás français en Hongrie 1940–1945. Documents (Кристиан Бенэ) 901

**„A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA” SOROZAT
MEGJELENT KÖTETEI**

1. *Dombrády Lóránd*: Werth Henrik, akiről nem beszéltünk. Budapest, Argumentum, 2005.
2. *Mészáros Kálmán*: II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája, 1703–1711. Budapest, Argumentum, 2006.
3. *Hermann Róbert*: Kossuth hadserege, Kossuth fővezérei. Budapest, Argumentum, 2007.
4. *Kubinyi András*: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, Argumentum, 2007.
5. *Jankó Annamária*: Magyarország katonai felmérései, 1763–1950. Budapest, Argumentum, 2007.
6. *Veszprémy László*: Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztések, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. Budapest, Argumentum, 2008.
7. Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata. Szerk. *Torma Béla Gyula – Veszprémy László*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2008.
8. **Urbán Aladár*: Batthyánytól Kossuthig. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén. Budapest, Argumentum, 2009.
9. *B. Szabó János*: A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovaságról. Budapest, Argumentum, 2010.
10. **Borosy András*: Hadakozók, keresztések, hadi érdemek a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. Budapest, Argumentum, 2010.
11. *Székely György*: Népek, rendek, dinasztiák. Tanulmányok Közép- és Kelet-Európa hadtörténetéből. Budapest, Argumentum, 2010.
12. *Balla Tibor*: A nagy háború osztrák–magyar tábornokai. Budapest, Argumentum, 2010.
13. **Markó György*: A Honvédelmi Minisztérium szervezete, 1945–1956. Budapest, Argumentum, 2011.
14. **Farkas Katalin*: Magyar függetlenségi törekvések, 1859–1866. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2011.
15. *Hausner Gábor*: Márs könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom. Budapest, Argumentum, 2011.

16. **Kovács László*: A magyar kalandozások zsákmányáról. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2011.
17. **Tulipán Éva*: Szigorúan ellenőrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban. Budapest, Argumentum, 2012.
18. **Dombrády Lóránd*: Szombathelyi Ferenc vezérezredes. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2012.
19. Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejeződésének 300. évfordulója alakalmából. Szerk. *Czigány István – Kincses Katalin Mária*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2012.
20. *Pete László*: Garibaldi magyar parancsnokai. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2013.
21. *Kálmán Peregrin – Veszprémy László*: Európa védelmében. Kapisztrán Szent János és a nándorfehérvári diadal emlékezete. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2013.
22. **Solymosi József*: Forradalom és szabadságharc Északkelet-Magyarországon 1848–1849-ben. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2013.
23. **Lázár Balázs*: Krajovai és topolyai báró Kray Pál tábornagy katonai pályája. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2013.
24. *Pásztai László*: A magyar honvédsereg harcászata az 1848/49-es szabadságharcban. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2013.
25. *Perjés Géza*: Csatakönyv. Tanulmányok a magyar és az egyetemes történelem csatáiról. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2014.
26. **Ágoston Gábor*: Európa és az Oszmán hódítás. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2014.
27. *A magyar hadtörténetírás története és aktuális kérdései. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2015.
28. **Tóth Ferenc*: Magyar huszárok francia földön. Hussards hongrois en France. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2016.
29. **Kiss Gábor*: Tábornokok a Magyar Királyi Honvédségben. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2016.
30. **Zsoldos Attila*: Vitézek, ispánok, oligarchák. Tanulmányok a társadalom- és a hadtörténetírás határvidékéről. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2016.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum *-gal jelölt kiadványai megvásárolhatók
a Hadtörténeti Múzeum Múzeumpedagógiai és Kiállítási Osztályán
(1014 Budapest, Kapisztrán tér 2–4. Telefonszám: 325-1600)

A HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK KÖZLÉSI SZABÁLYZATA

A *Hadtörténelmi Közlemények* kizárólag a magyar és a magyar hadtörténelemhez kapcsolódó egyetemes hadtörténet körébe tartozó, első közlésnek számító publikációkat közöl 1-1,5 (kivételes esetekben 2) szerzői ív (legfeljebb 80 000 leütés) terjedelemben. A *Hadtörténelmi Közlemények* referált folyóirat, melynek rovataiban csak két független lektor és a folyóirat impresszumában olvasható Szerkesztőbizottság tagjai által jóváhagyott írások jelenhetnek meg. A Szerkesztőség csak névvel, címmel és elérhetőséggel ellátott kéziratokat fogad el, melyeket kérünk a kézirat elején föltüntetni.

A Tanulmányok, Közlemények, Műhely és Forrásközlemények rovatok valamelyikébe szánt íráshoz magyar nyelvű rezümét kérünk csatolni. A képeket, grafikonokat, térkép-vázlatokat külön (számozott, jól azonosítható) fájlokban, 300 DPI felbontásban, lehetőség szerint JPG fájlként mellékeljük.

Recenziók beküldésénél kérjük, hogy a szemlézett könyv teljes címléírását közöljék (szerző, cím, sorozatcím, ha van, megjelenés helye, kiadó, megjelenés éve, oldalszám, ISBN-szám).

A folyóiratban megjelentetendő írásokhoz (a krónikák, könyvszemlék, nekrológok kivételével) bibliográfiát és szükség esetén (külön) rövidítésjegyzéket kérünk csatolni az írás végén.

A jegyzetekben az idézett műveket, forrásokat rövidítve, a szerző (szerkesztő) vezetéknevével és a megjelenés évszámával kérjük megadni, amit az írás végére helyezett Bibliográfiában kell feloldani, a rövidítés és annak feloldása között Tab. leütés alkalmazandó (pl.: *Farkas* 2012. → *Farkas Katalin*: Perczel Mór az emigrációban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 125. (2012) 1. sz. 41–90. o.).

A *Hadtörténelmi Közlemények*ben kiemelésre a dőlt betűs szedés (kurzíválás, italic), kivételesen a félkövér szedés (bold) szolgál, aláhúzást és ritkítást ne használjanak. Művek, szakirodalmi írások szövegének átvételét idézőjelek közé foglalásuk jelzi, az idézetek egészének kurzív szedéssel való közlését kérjük mellőzni. A főszövegben kurzívval emelik ki a műcímeiket, az idegen nyelvű terminus technicusokat így: (*terminus technicus*), és ahogyan a jegyzetekben, úgy a főszövegben is kurzíválják a folyóiratok elnevezését.

A szerző család- és keresztnéve kurzívval szedendő. A keresztnévet mindig ki kell írni, nem kezdőbetűvel rövidíteni (kivétel, ha a címlapon csak kezdőbetű szerepel). A szerző keresztné- és családnévének sorrendje mindig a nyomtatványon olvashatóval egyezik meg. Társszerzők nevei között nagyködtőjelet kell használni. A szerző(k) neve után mindig kettőspont következzen, kivétel, ha a név genitivusban áll, ekkor az írásjel elmarad (pl. *Erasmii Opera omnia*; *Zrínyi Miklós* Válogatott művei).

A mű címét a jegyzetekben nem kell kurzíválni. Ha a műnek alcíme is van, közéjük pont kerüljön, akkor is, ha az alcím zárójelben van. A cím után, zárójel nélkül következik a kötet szerkesztőjének neve, előtte a Szerk. szócska áll, ha az idézett kötet magyar nyelvű; Ed., ha angol, olasz vagy latin; Éd., ha francia; Hrsg. vagy Hg. (=Herausgeber), ill. hrsg. vagy hg. (= herausgegeben), ha német nyelvű. Több szerkesztővel bíró angol könyvek idézések az Ed. helyett a többes számot jelző Eds. szócska áll. Több szerkesztő esetében azok neve között nagyködtőjel van (nem vessző).

A kiadás helye, a kiadás éve e sorrendben következnek, közöttük vessző áll. A kiadás helyét mindig eredeti nyelven és teljes egészében ki kell írni (pl. Wien vagy Budapest). A kiadó nevét csak akkor kell megadni, ha az valamilyen szempont miatt feltétlenül szükséges (hely nélkül, csak kiadóval megjelent kötetek, könyvtörténeti tanulmányok stb. esetén) – ekkor a kiadás helye és a kiadás éve közé, vesszővel elválasztva kerül.

Az idézett könyvet magába foglaló könyvsorozat címét a kiadás évét követően zárójelben kérjük. A könyvsorozat szerkesztőjének nevét csak akkor kell megadni, ha a címnegyedben kiemelten szerepel a könyvben.

Folyóiratok esetében a folyóirat kurzívval szedett neve után vessző áll, majd normállal szedve az évfolyam, zárójelben megadva a megjelenés éve, majd a folyóirat száma következik.

Ezután az idézett lapszámok következnek, amelyek után az o. rövidítés áll. Több egymást követő lapra hivatkozás esetén közéjük nagykötojelet kell tenni (33–59. o.), több mással nem érintkező lapszám esetén ezek közt pont és vessző áll, és az utolsó lapszám után is pont áll (33., 52., 97. o.).

Az évszázadokat – az idézetekben és hivatkozott címekben lévő eltérő változatok kivételével – római számokkal írják.

A jegyzetekben az alábbi rövidítéseket kérjük alkalmazni (másokat nem): vö.: (‘vesd össze’); uo. (‘ugyanott’); Uő: (‘ugyanő’ ez mindig nagybetűvel és kurzívval, mert a szerző nevét helyettesíti, de pont nincs utána); ti. (tudniillik); sz. (szám); ill. (illetve); jegyz. (jegyzet, jegyzetek); pl. (‘például’); stb. (és így tovább); r. (‘recto’); v. (‘verso’); fol. (‘folio’).

A személynevek között a nagykötojelet (alt+150) betűközzel, városok esetében szorosan, azaz betűköz nélkül helyezzük el. Pl.: *Kovács Tibor – Lengyel János*, de Wien–Köln–Bonn.

Internetről levett anyagok esetén kérjük, adják meg a honlap pontos címét és a letöltés dátumát ebben az alakban, pl.: <http://www.bibliothek.uni-augsburg.de/>; a letöltés időpontja: 2017. január 1.)

Hadtörténelmi Közlemények Szerkesztősége